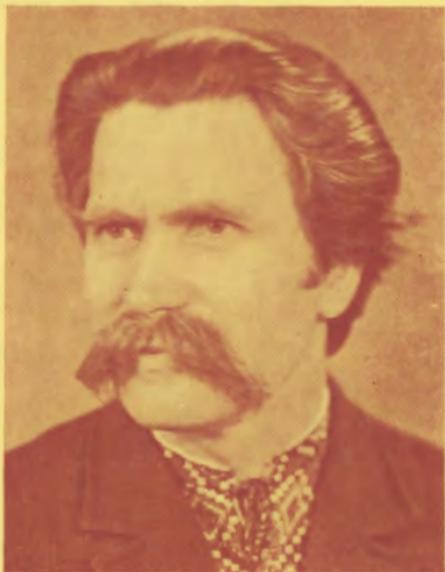

ОСТРІВКИ ПРИЯЗНІ

СПІЛЬНА БОРОТЬБА
В ГУЛАЗЬКИХ УМОВАХ

Левко Лук'яненко

ОСТРІВКИ ПРИЯЗНІ

Збірник спогадів і статей
про українсько-жидівські стосунки

ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ЧІКАГО, ІЛЛІНОЙ - США

БІБЛІОТЕКА
ЗДУ

«Українське Видавництво»
Мюнхен 1983

71528

ВІД УПОРЯДНИКА

До збірника, якого даємо ось у руки читача, ввійшли перш за все портрети українських політв'язнів у призмі спільніх переживань різних жидівських авторів (Ю. А. Вудка, М. Хейфец, Я. Сусленський), які появилися в різних числах «Шляху Перемоги» в 70-их роках.

На другий розділ п. н. «Спільна боротьба в гулагь-ких умовах» склалися нарисові статті Я. Сусленського, з яких дві друкуються тут уперше («Етапи», «Дещо про написання скарг»), а наступні дві — «Національна визвольна боротьба в ССРР» та «Українці в боротьбі за статус політв'язнів» — появилися: перша в «Визвольному Шляху», друга в «Сучасності».

Для повнокровности картини українсько-жидівських відносин, як вони уклалися останні десятиріччя за умов героїчної боротьби за національні та людські права в поневоленій Україні і в московських місцях ув'язнення, ми зібрали самвидавні голоси українських авторів на тему українсько-жидівських стосунків (І. Дзюба, о. В. Романюк, Є. Сверстюк, анонімний автор «Граней культури»).

Метою збірника є задокументувати симбіозу національної визвольної боротьби українців та жидів проти московської імперської сваволі.

ОСТРІВКИ ПРИЯЗНІ
Збірник спогадів

ЗМІСТ

Супровідне слово	3
Розділ I: Портрети українських політв'язнів	
Юрій ВУДКА	
Шляхетність (Є. Сверстюк)	9
Михайло ХЕЙФЕЦ	
Зеківський генерал (В. Чорновіл)	18
Юрій ВУДКА	
Олесь (О. Сергієнко)	34
Великий страйк в уральському таборі (С. Сапеляк)	43
Яків СУСЛЕНСЬКИЙ	
Шлях українського націоналіста (Б. Чуйко)	48
Славний вояк УПА — Іван Ільчук	58
Ставка — життя (В. Калиниченко)	64
Дивна річ — свобода (Г. Приходько)	76
Народження борця (Ю. Дзюба)	90
Політична «справа» Леоніда Педана	97

Вітаю зі звільненням, друже по недолі (М. Будуляк-Шаригін)	114
Листи далеких друзів	126
Листи таборового приятеля (Л. Лук'яненко) 5 вересня	140 146
Розділ II: Спільна боротьба в ґулазьких умовах	
Яків СУСЛЕНСЬКИЙ	
Етапи	155
Дещо про писання скарг	179
Національна визвольна боротьба в СССР	218
Українці в боротьбі за статус політв'язня	231
Розділ III: Думки про українсько-жидівську солідарність	
Іван ДЗЮБА	
У 25-річчя розстрілів у Бабиному Яру	257
о. Василь РОМАНЮК	
Звернення до всіх євреїв і до всіх лю- дей доброї волі	264
Євген СВЕРСТЮК	
Зерна українсько-ізраїльської солі- дарності	268
«ГРАНІ КУЛЬТУРИ»	
Поміч українському єврейству .	282

СУПРОВІДНЕ СЛОВО

Мабуть, найстарішою національною і релігійною меншиною в Україні це жиди. Уже в дохристиянську добу геленізовані жиди прибували до грецьких колоній на українському узбережжі Чорного моря. За княжих часів жиди користувалися опікою українських князів і виконували різні адміністративні функції в Русі-Україні. Так, наприклад, смерть князя Володимира Васильковича жиди оплакували як «збурення святині».

Переслідувані в Західній Європі, жиди знаходили завжди прихильне пристановище в Україні. Литовський статут забезпечував їм широку адміністративну і судову самоуправу. Україна стала на сторіччя плодючим ґрунтом релігійного, культурного та економічного процвітання для багатьох жидівських поколінь.

У багатовіковій історії українсько-жидівського співжиття під одним дахом є чимало світлих сторінок. В адміністрації козацької держави Б. Хмельницького служили жиди, нерідко жиди переходили до лав козацької старшини (полковник Борюхович і «мазепинець» Герцик, Орликів тесть). Славний рід Марковичів, з яким Шевченко був в

особливо приязніх стосунках, має не абиякі заслуги для української культури та історичної науки. Цей ряд можна б іще довго продовжити.

Золотими буквами записані ті сторінки новітньої історії України, які розповідають про спільну боротьбу українців і жидів за УССД. Небагатьом, наприклад, відомо, що в грудні 1918 р. в Тернополі створився Жидівський курінь як окрема військова формація УГА, що брав участь у боях проти поляків. До речі, його командира, поручника С. Лаймберга, захопили в полон поляки й замучили — за Україну. Жидівська Національно-персональна автономія за Центральної Ради є державно-правним прецедентом, який шукає рівного собі навіть по півстолітті її проголошення.

Участь жидівських лікарів у рядах УПА, масове переховування цілих жидівських родин українцями під час нацистської окупації з загрозою для власного життя, виступ князя Церкви Митрополита А. Шептицького на захист жидів, спільна доля й недоля в московському ГУЛАгу (50-ті, 60-ті, 70-ті роки — усе це героїчні сторінки, які чекають сумлінного історичного висвітлення. На ці сторінки ворог заповзято намагається кинути чорні плями осоружної брехні, всюдипроникаючого фальшу.

На сторожі історичної правди, як належну відсіч усім ворожим затіям мутити українсько- жидівські відносини ставимо спогади про спільні переживання та непідроблені самвидавні голоси українців і жидів, зібрани як у фокусі, в цій книжці. Ці голоси говорять самі за себе, вони не потребують

адвокатів, а ще менше свідомих фальсифікаторів та злонамірених підшептувачів.

Український та жидівський народи не мають нині, ані в проглядному майбутньому не матимуть ґрунту для конфліктів і ворожнечі, якщо залишаться надовго вірними союзниками в боротьбі за свої національні інтереси, в тому й за мир у світі.

Українські націоналісти, котрі творять революційний авангард в Україні та в концтабірній тюрмі народів, визначили свою чітку позицію до українсько-жидівських стосунків на V Великому Зборі ОУН. Вона наступна:

«Москва й її прихильники у вільному світі представляють український рух як «фашистський» і «антисемітський», наставляючи жидів проти українців, а українців проти жидів.

Покращання взаємин між жидами й українцями в СССР на базі взаємовизнання прав на власні національні держави — України й Ізраїлю, і таким чином скріплення противосійського фронту, є позитивне явище, хоча існує суттєва різниця поміж прағненням жидів у СССР і українцями: поміж правом на еміграцію і культурно-політичною автономією — та здобуттям державної незалежності.

Проте, для жидів немає тривалішої гарантії їхніх людських (і громадських) прав у країнах їхнього перебування на Сході Європи та гарантії існування Ізраїлю, як розвал російської імперії і відновлення над Чорним морем Української Самостійної Соборної Держави.

ОУН протиставляється всякій дискримінації націй, расизмові, старшобратству, антисемітизмові, теорії будь-якого «герренфольку», націонал-соціалізмові і всякого роду тоталітаризмові». («П'ятий Великий Збір ОУН. Матеріали й постанови». БУП ч. 11, Видання ОУН, 1975, стор. 314-315).

Таке — непорушне кредо нашої співпраці, нашого співжиття.

«Українське В-во»

Розділ I

ПОРТРЕТИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ

Юрій Вудка

ШЛЯХЕТНІСТЬ

Саме це слово спадає на думку, коли бажаєш охарактеризувати особистість Євгена Сверстюка.

— Ви сиділи з ним? Яка ж то гарна людина! — казали мені його знайомі вже тут, в Ізраїлі.

Коли починаєш згадувати про це, свідомість ніби розпадається на дві частини.

З одного боку — сім'я, праця, армія — звичайне життя на своїй землі. З другого — колючі дроти, гратеги, знущання, злидні, засніжені чорні ялини замість осяяніх сонцем пальм.

Важко поєднати у свідомості ці два різні світи. Ніби різні люди жили в них. І все ж неможливо позбавитися свого другого «я», що живе у концтаборі на краю світу. І одне із найяскравіших вражень з того світу — це янгол у пеклі: Євген Сверстюк. Ось він іде — у навмисно вибіленій у хлорці таборовій робі, у такому ж вибіленому кашкеті, з ясними розумними очима і світлою посмішкою на устах. Не пристає до нього бруд, не пристає блекота й сірість, нудьга й жах, ненависть, злоба й дикість — все те, чим напоєне навіть повітря того світу.

У темній кам'яній труні карцеру ця людина
творить вірші, прозорі, як світло, і свіжі, як

Євген Сверстюк

весна. І сам він схожий на промінь серед безпросвітної ночі. Він пише «Реквієм», присвячений Горській і Симоненкові:

Мені легше до вас рукою,
Ніж до сходів по той бік стін.

Йому легше об'єднатися з мертвими друзями, ніж зрадити їхню пам'ять.

Нині місяць примарно-синій
А під місяцем тільки тіні
І хвилинне видіння мое.
Пролітай, легкокрила пташино!
Хай у крилець твоїх тріпотінні
Усміхнеться юнацтво мое.

Важко повірити, де, в яких умовах була створена така краса. Радію, що мені пощастило врятувати такі цінності й вивезти їх у вільний світ з того пекла, у якому будь-яка краса, добрі і святість нічого не варти.

У Михайла Луцика є вірші про те, що залишають по собі ті, що проголошують себе благодійниками людства: «тільки трупів таємні рови, в яких свідки страждання і жаху».

Але по Євгенові залишиться щось зовсім інше. Не тільки розум і краса, втілені в його книгах, але особливе відношення до життя:

Ти стоїш на молитві з дитям,
Де жевріє мій спадок — честь.
Облітають хвилини життя.
Тільки пам'ять. І білий хрест.

І тут треба звернути особливу увагу, що серед московської блекоти, розпусти й підлого рабства навіть слово «честь» виглядає ворожим і незрозумілим білим круком. Для спадкоєм-

ців Чінгісхана і вчителів Гітлера такого поняття взагалі не існує. А тут не слово, не уявлення, а жива людина, що є втіленням чести. Як не зненавидіти її, як запроторити, як не розчавити? Отже така людина самим образом своїм являє живий докір і живе звинувачення всім чортам і чортенятам московського брудного пекла. Наче не з пороху, не з землі була виліплена вона, як інші смертельники, а з шляхетного мармуру, що раптом ожив. Так само і книги його сповнені неземної духовости, добра й краси. У своїй творчості він сягає тих ніби рідних йому висот, де національне культурне надбання переходить у вселюдську скарбницю. Рідко можна побачити людину, у якої слова і вчинки поєднані у таку велику цілісність шляхетної особистості.

Євген народився у Волинському селі Сільце Горохівського району, з котрого походить і Валентин Мороз. Це та сама околиця, тільки інше село. Мабуть, є щось особливе у землі Волинській, коли з неї походять такі люди. Село було для хлопчика цілим світом, великим і чаруючим. Батьки Євгена, звичайні селяни, важко працювали і привчали до праці численних дітей. Іхньою природною мрією було прикупити ще землі, щоб кожному синові на господарство вистачило. Але рано вони помітили, що Євген відрізняється від інших дітей. Душа його не линула до господарства, а шукала чогось іншого, незрозумілого. І батько казав про хлопчика

ті приблизно слова, що багато раніше чув про себе малий Тарас: з нього буде або велика людина, або велике ледащо.

Життя грубо зруйнувало майже всі сподівання родини Сверстюків, та й саму цю родину. Прийшла московська орда, землю відібрала, синів, що захищали свій край, повбивала, загнала решту людей у концтабори та колгоспи. Не наче часи фараонів знову повернулися на світ. Сьогодні з усієї великої родини залишилася тільки дев'яносторічна мати Євдокія Яківна, що бідує у злиденному колгоспі, та її восьмий син Євген у далекій московській неволі... Але навіть серед здичавілої, здегенерованої ворожої навали вдалося хлопцеві зберегти чистоту своєї душі й крила її прагнень. Ця душа не пішла в яничари до диявольської сили, а віддала себе на служіння своєму розтерзаному народові та загальнолюдській красі. Не було в Євгена танків чи літаків, була тільки чиста душа, світлий розум і добре слово. Саме за вживання цієї «зброї» відірвав його ворог від дружини, від матері, від сина й кинув туди, де будеться соціалізм по Данте.

Приклад Сверстюка яскраво доводить, що немає іншого шляху до загальнолюдських надбань, крім національного. Тільки через національний щабель можна піднести до загальнолюдського. Якщо надії й муки твоїх кревних, якщо згвалтування й вбивство душі й тіла твоого народу не хвилюють тебе, не викликають

природного відгуку, то що ти можеш сказати решті людства?

Досить було б Сверстюкові зректися своїх переконань, оплюгавити все святе, його б негайно звільнили. Але він на це ніколи не піде.

— А чому б Вам не перейти у своїй творчості на російську мову? — настирливо питали у нього слідчі.

Як це не дивно, але у великій державній російській літературі немає сьогодні таких дивних мистців, як Сверстюк, Стус, Різників, — українці-в'язні. Муза й краса чомусь линуть до них, зацькованих і заборонених, до їхньої зацькованої мови.

Чи може колонізатор допустити, щоб найкращі шедеври творилися тією мовою, що за його плянами має взагалі сконати? І от Мордовія, Урал, Сибір поповнюються цвітом української інтелігенції — вже котрий раз! Але ні в яких казематах, ні за якими дротами, ні в якій бетоновій труні не вдається поховати пісню. Через крижані двометрові стіни, понад устаткованими іноземною електронікою парканами, високо над вежами, над вівчурами й катами лише душа людини на крилах пісні. І продістаеться у великий світ, і зворуши тисячі сердець на протилежному кінці земної кулі.

Так, душу не можна поховати, неможливо закувати! Можна вбити тільки тіло, у якому вона тимчасово перебуває:

Зовсім поруч ви раптом упали . . .

Сверстюк відчуває, що і його чекає доля Алли Горської:

...Поблякнуть барви в очах,
Схолоне серце на мент,
І щось упаде, як птах,
Долі на сам цемент.
Явитеся всі ви знов,
І спалахне в мені
Стишена вже любов
Зорями аж на дні...

На самій межі між життям і смертю народа жуються такі рядки...

Коли Сверстюк ще жив у Києві, до нього якось напросився на ніч викладач математики Кам'янецького педінституту Дудар. Як він пізніше казав на суді, тоді ж він склав на свого гостинного господаря чорнетки доносу, що через кілька років лягло в основу звинувачення й засудження письменника-патріота. Ось хто сьогодні виховує майбутніх вихователів...

Що ж за страшні злочини фігурували в доносі нічного гостя? Дудар твердив, що Сверстюк казав йому про русифікацію й арешти на Україні, про користь релігійного виховання, про те, що Біблія — книга книг... Аж волосся ворується на голові, коли чуєш про такі страхіття... Проте Сверстюк відкинув саму можливість докладної і відвертої розмови із незнайомою нічною потвою.

— Біля мене кожного дня є досить гарних людей — гарних і духово, і фізично, — щоб я шукав розмов із цією потворою, — сказав Сверстюк на очній ставці. — Та й про що розповідати? Якби він спитав мене про русифікацію, я б просто послав його на вулицю: вийди та послухай, яку мову чути.

«Свідок» зніяковів і почав зрікатися своїх зізнань. Тоді прокурор перебив «свідка», і сам замість нього продиктував слідчому все те, що бажав! Прізвище прокурора — Погорілій, слідчого — Чорний, судді — Дишло.

На суді «свідок» Дудар казав, що він, не зважаючи на своє польське походження, не має жадних національних почуттів, а є тільки со- ветською людиною, і тому засуджує Сверстюка, який кілька років тому погодився пригостити його у себе . . .

Повернувшись у камеру, Сверстюк не міг заспокоїтися, поки під крокування від стіни до стіни не витворив вірш, стилізований під «Енеїду» Котляревського:

Дудар у пеклі

Там Дудар вив печерним звіром.
На чотирьох він лазив босий
І на жаринах, знай, стрибав.
Портфель з чорнетками доносів
До пуза ревно притискав
І на чортів зубами шкірив . . .

Добре було б, якби студенти Кам'янецького педінституту довідалися, хто є насправді їх шановний викладач Дудар.

Дванадцять років концтаборів і Сибірського заслання отримав Сверстюк від окупантів за те тільки, що він є людиною сумління й хисту. І те, і друге — протисоветські явища, що підлягають найсуворішому покаранню. Ті муки, що їх терпить людина у концтаборах, тепер досить відомі. Безсумнівно, для такої тонкої й чутливої людини з ніжним, вразливим поетичним серцем — муки потроюються. Чого коштує для такої людини один тільки абсолютний відрив від улюблених близьких...

Сверстюк любить свій народ і віддає себе у жертву на його вівтар. Але ж як чудово він знаходить спільну мову з людьми інших народів! Коли ми вперше зустрілися на Уралі, то відразу почували себе, як давні знайомі. Сверстюк розповів мені, що коли він прибув у концтабір за три роки до того, йому відвели ліжко, на якому було намальовано мое прізвище. Сам я уже був вивезений у Владімірську тюрму.

Він переклав вірш литовського повстанця, засудженого на 25 років концтаборів, Йонаса Каджионіса, що присвячений зrozумілій усім націям темі: матері.

Цим досі ще невідомим перекладом я хочу закінчити свою розповідь.

Затужив я, мамо. Слово заніміло...
Тільки твої очі і молитви спів...

Стільки літ самотніх тільки ти зігріла.
В холод, смерть і ночі промінь твій яснів.
І від серця к серцю передав той промінь,
Той порив священний до добра й краси,
Котрий протриває в попелі, в половині.
Тільки вічне небо, тільки ти єси.

Михайло Хейфец

ЗЕКІВСЬКИЙ ГЕНЕРАЛ

У 1976-78 роках, після «збиття» у закриту тюрму К. Любарського і відходу професора А. Болонкіна на заслання, визнаним «мотором»-ініціатором активних акцій протесту в усіх мордовських політзонах суворого режиму вважався редактор «Українського вісника» В. Чорновіл.¹

Про Чорновола в ув'язненні можна писати довго. Газетні колонки, однак, ставлять професійні межі потокові сюжетних епізодів. Вибираю лише декілька рис для змалювання «зеківського генерала», — так у моїй присутності називав Вячеслава начальник концтабору ЖХ 385/19 майор Пікулін.

---

¹ Для точности застережу: на «спецу», тобто в зоні особливого режиму «мотором» був Е. Кузнєцов.

Вячеслав Чорновіл

1. У кого сильніша воля

До каральної зони ЖХ 385/17 я прибув 7 березня 1975 року. По 3 днях, 10 березня, мене посадили шити славнозвісні мордовські рукавички.

Працю швачки «з білим пальцем» починав я з вивчення машинки. Коробка для запчастин була покреслена підписами (на пам'ять грядущим поколінням зеків) колишніх працівників рукавичок у цій же точці виробництва. Певно, точку можна було легко переглядати наглядачами і стукачами з різних позицій, тому і коробка для запчастин була вся покрита прізвищами, з котрих кожне — зарубка в історії правозажисного або визвольного руху 60-70-их років. Перший підпис, пам'ятаю, був — Ю. Даніель, останнє в стовпчику — В. Чорновіл.

Але самого Вячеслава Чорновола я в зоні 17-їй уже не застав.

— Начальство вважало Славка великою людиною, — розказував досвідчений в'язень (в минулому капітан советської армії) Кузюкін: він відбував 5 років за листівки, розповсюднені ним у війську після інтервенції у Чехо-Словаччині, в якій брав участь. Слово «великий» в його устах означало «відомий» або «видатний». — Коли до Чорновола приїхала на побачення його мати, Зіненко особисто караулив її своїм автом біля поїзду, вдавав, що нібіто випадково в тому самому напрямі їде і підвіз її прямо до тaborових воріт ...

Начальник відділу політв'язнів ч. 17 капітан МВД Александр Зіненко (нині він уже «виріс» на начальника концтабору ч. 3, того, де тримають керівника Української Гельсінської групи Миколу Руденка) був рідкісним, навіть за в'язничним мірилом, негідником. Його особистою специфікою в апараті адміністрації була ломка і «перевиховання» українців: на моїх очах він запроторив до Владімірської закритої тюрми студента Зоряна Попадюка, хворого на серце; це він двічі кинув у моторошний навіть за зеківськими стандартами крижаний карцер Василя Стуса, поета, який прибув до зони після вирізання 2/3 шлунка — тільки за те, що Стус хотів узяти з собою до лікарні, куди його направили для отримання інвалідності, книжку-твори Секста Емпіріка (читати книжки в лікарні — «не положено»). Чорновола капітан також намагався «опрацювати» . . .

— Чому Зіненко поїхав по матір Чорновола? — запитав я, тоді ще зовсім зелений зек, екс-капітана Кузюкіна.

— Щоб вона з жадною людиною по дорозі не розмовляла, — усміхнувся примурженими, з запалими щоками, розумними, лукавими очима Кузюкін. — Славко всюди шукає щілини в огорожі, щоби закинути інформацію-заяву, замітку. Зіненко метушився біля матері адъютантом, щоб до неї ніхто не міг підійти.

. . . По двох роках, лежачи з Вячеславом на

долівці карцерної камери ч. 2, я згадував вголос про те, як уперше дізнався про нього.

— Зустріч з Зіненком, мабуть, наслідок моєї помилки, — несподівано признається він. — Після присуду, коли зрозумів, що попереду Мордовія, я вніс заяву: якщо етапуватимуть за межі України, почну розмовляти з адміністрацією тільки по-українськи. Я не зобов'язаний знати іншу мову! Розраховував, що залишуся в Україні. Але мене етапували, і перше, що я почув на сімнадцятій «А» — ласкавий баритон Зіненка: «Здоровенькі були, Вячеславе Максимовичу!»

Яка він сволоч — тобі розказати не треба. Подав я, вкінці, заяву до управління: згідний говорити з адміністрацією по-російськи, але вимагаю перевodu до зони, де не буде провокатора Зіненка! В будь-яку зону. Аж до перенесення — проголошую безтермінову голодівку. У четвертий день голодівки мене ізолявали в карцер.² Повезли до 19-ої зони, в ШІЗО ...

Слід пояснити читачеві: всі мордовські зони сурового режиму мають загальний карцер (ШІЗО, штрафний ізолятор) і тaborову тюрму (ПКТ, приміщення камерного типу) у найбільшій, 19-ій зоні. Це пояснюється просто: келії в'язничного барака устатковані таємними підслухувачами-

---

²⁾ За приписом по трьох добах голодівки в'язня ізоляють від других в'язнів. Ізоляють звичайно запротоколюванням до карцеру.

«блочицями». Коли КГБ треба було щось вияснити, вони кидали в ШІЗО зеків з різних зон, відбувалася посилена виміна інформацією, а оперативник на пульті все слухав і записував. Кожна з сторін хапала свою вигоду: зеки пересилали інформацію із зони в зону, зате КГБ отримувало свою частину свідчень. Хто вигравав — це вже залежало від нашого мистецтва провадити «радіогру» . . .

— . . . Входжу в ШІЗО, пишу заяву: голодівку закінчу, тому що мою вимогу виконано, мене перевели від Зіненка. Мене повезли знову. Переступаю варту сімнадцятого, подаю заяву, відновлюю голодівку, бо знову в тій самій зоні з Зіненком. На четверту добу мене знову в карцер . . . Не пригадую, скільки разів качався . . .

— Кузюкін розказував — вісім разів.

— Здається, менше. Не пам'ятаю. Взагалі, щось там збіглося . . . — Вячеслав задумався: врешті-решт ми знали, що нас підслухували. Плюнули і перевели на трійку.

2. Погляд співавтора

Після півтора року, у серпні 1976, каральну зону закрили і мене перевели до концтабору ч. 19. Там я зустрів мистця Бориса Пенсона, сюніста, який отримав «червонець» за участь у жидівській літаковій справі 1970 року. Всі зони знали, що Пенсон у співавторстві з Чорноволом (у цій праці брав участь також і Василь Стус) перекинув «за огорожу» — і після року друку-

вався за кордоном — репортаж-діялог про життя в зоні.

Борис виявився людиною проникливою, практичною в оцінці людей, він умів зберігати розрахунок і холоднокровність у найризиковнішій ситуації. «Бобі — холодний ніс», — звали його в зоні.

— Що це Чорновіл? — запитав його одного разу під час нічної зміни, в цеху, але вже по закінченні праці, коли був певний, що поблизу не було підслухувачів і сексотів.

— Справжній політичний розум. Він на голову вище від усіх тутешніх українців, — не задумуючись, оцінив Борис колишнього співавтора.

3. Нарешті — знайомство

Кінець лютого 1977 року. В Саранськім слідчім ізоляторі щойно закінчилося дізнання з приводу моїх таборових записок «Місце і час». Мене етапують назад до зони разом з друзями: Сергієм Солдатовим, головою «Демократичного руху Естонії», і Віталієм Лисенком, капітан-лейтенантом воєнно-морської розвідки (засуджений на 7 років за те, що відмовився доношувати на свого друга, якого обвинувачували в шпигунстві). Нас тільки що висадили на станції Яvas з вагонзака-«столипіна», чекаємо на пересідку в автозак-«воронок» . . .

Когось немає, і відвантаження рабів в «воронок» затримується. Врешті, прибуває зустріч-

ний склад, і звідтам ведуть двох: поряд з незнайомим, худорлявим, рудовусим зеком у порваному і до краю запраному до ясности в'язничному одязі по-молодецьки тупає Артем Юськевич, наш співтаборовик (українець з Талліна, член «Демократичного руху Естонії»). Артем на ходу щось скоро-скорен'ко пояснює сусідові. Ось їх підвели до нас, і незнайомий зек бистро, як зенітний кулемет, починає викладати інформацію:

- ...заарештований Орлов, Тихий ...
- Знаєм. В етапі сказав Юра Фйодоров.
- Маринович, Матусевич ...

Незбагненно, скільки він успів сказати за ті хвилини, поки конвой готовив «воронок» до етапу: про перенесення зеків до інших зон, про акції, про чийсь терміни. Представитися він не вважав за потрібне.

- Хто ви? — питую.
- Ах так ... Чорновіл.

Вячеслава возили до таборової тюрми (ПКТ) до нас, до 19-ої зони. Він вразив навіть нас, людей, які привикли до того, бо коли зека везуть у БУР-ПКТ, він звичайно невеселій: в'язницю доповнює зменшення арештантської пайки в два рази, зменшення кореспонденції вчетверо і позбавлення побачень. Чорновіл же їхав до тюрми як на забаву, на празник! Він заразив нас усіх плянами акцій протесту, деталями майбутніх голодівок... Потім посыпалися — з пам'яті! — адреси місць заслання всіх знайомих дисиден-

тів: Стуса, Давидова... Мені Вячеслав дав тоді адресу Стефанії Шабатури.³

У випадку провалу Вячеслав ризикував не тільки відсидженням в карцері (що взагалі чепуха), але мусів би назавжди розпрощатися з будь-якою можливістю вийти умовно-дотерміново після 3/4 терміну. Адже йому залишилося чверть — майже два роки концтабору! І все таки він відважився на такий риск ради людини, з якою лише одну годину посидів поряд, не перекинувшись ні одним словом, в тюремному авті. Таким великим був особистий чар Чорновола.

Ще одна риса до характеристики Вячеслава, важлива риса. В тому «воронку» він заявив Солдатову:

— Осіпова⁴ перевели з тройки на дев'ятнадцятий.

³⁾ Зі Стефанією я зустрінувся в тому ж самому місці, що й з Чорноволом — тільки рік скоріше. Мене возили з Саранська до зони після профілактики, конвоїри полінувалися вести від вагону до автозака, йшов сам. На дорозі гукнула зечка. «Ви — Хейфец?» — «Так.» — «Стус у вас?» — «Так.» — «Як він?» — «Ми прийняли його як брата.» — «Я українська художниця Шабатура, Стефанія Шабатура. Передайте Василеві: в мене відбрали всі рисунки. Сьогодні голодую дев'ятий день. Мене етапують до ПКТ на 6 місяців...»

⁴⁾ Осіпов Володимир Миколайович — головний редактор журналів «руssких патріотів», монархістів, прібічників єдиної неділімової Росії. В 1975 р. засуджений за це на 8 років суворого режиму.

— Він жеж півроку назад пішов з дев'ятнадцятого на трійку! — здивувався Сергій.

— Розраховували зштовхнути Осіпова з Чорноволом до однієї кошари! — усміхнувся Славко. Ну, і ми вирішили відкласти наші непорозуміння до повної перемоги над большевиками. У всіх акціях протесту — разом. Вони терпіли, ну, а коли Володимир Миколайович проголосував 12 січня, в День українського політв'язня, вимагав їх звільнення — не витримали! Зустрічайте його в себе . . .

Важлива прикмета Чорновола як політика — вміння повести на боротьбу не тільки земляків, але й згуртувати навколо себе всіх чесних людей. Осіпов, очевидно, ні на йому не зрікся своїх поглядів, але, спілкуючись з Чорноволом, він не міг не бачити його мужньої постави і шляхетності, не міг не поважати його — а з особистої поваги, з спільної боротьби починається розуміння. І характерно, що головним організатором «Статусного страйку», тобто стоденної акції протесту проти пониження політв'язнів в ССР, акції, подуманої і підготовленої Чорноволом, став у нашій зоні Володимир Осіпов.

4. В боротьбі за «Статус політв'язня»

Сто днів статусного страйку і роля в ньому Чорновола — окрема тема, багата безконечними сюжетами. Ось один з них.

Вячеслав — пристрасний український патріот, людина, яка закохалася в мову, культуру, іс-

торію України: про це навряд чи є потреба розводитися і на цьому місці доказувати. На карцерній долівці він читав мені на пам'ять десятки українських віршів, аналізував факти національної історії, мало відомі навіть спеціалістам, проникав в тонкості відношення літературної мови і поліського діяlectу (це розмова зв'язана з творчістю В. Стуса). Але Чорновіл не має взагалі того, що називають національною обмеженістю, коли гріх або слабість свого земляка (або народу) автоматично вибачаються, а відданість людини іншого народу автоматично зменшується.

Як він робив закиди своїм землякам — політв'язням, які не брали участі в акції протесту! Ми, статусники-неукраїнці, оцінювали їхні мотиви з куди більшим вирозумінням, ніж непогамовний у гніві Славко! «Це не українці!» — зриався він у своїй камері (був, до речі говорячи, неправий — не кожний здібний на те, на що здатний Чорновіл). І при всьому тому він залишався для них бездоганним авторитетом: в його імені я в перерві між карцером до зони (sam Чорновіл, який сидів в таборовій тюрмі (ПКТ), на зону вийти не міг), роздавав доручення і вони їх беззастережно виконували. Власне українським каналом вийшов «за огорожу» лист про Статусний страйк, опублікований в Парижі за декілька місяців.

. . . Ось в черговий, третій або четвертий підряд карцерний термін «менти» волочуть вірмени-

на Размика Маркосяна, члена Національної об'єднаної партії (НОП) Вірменії, який став на статус, не зважаючи на хворобу — язву шлунка. Стати на статус означало: протягом 100 днів відмовитися виконувати вимоги таборового режиму: відмова від примусової праці, примусових маршів і прогулянок, «політінформації» і т. д. Поки Размика обшукують,чуємо крик Вячеслава:

— Хлопці, я положуся до безтермінової голодівки, вимагаю звільнення Размика. Вони його уб'ють карцерами. В мене особливі відносини з ним, іще з трійки (табір ч. 3/5, де вони перед тим разом сиділи — М. Х.). Я пишу заяву... Начальнику, підійдіть, я хочу передати заяву!

Тут я не витримую і гаркаю на Славка, як на хлопчину.

— А ну залиши! Почекай!

— Я не можу чекати! З його язвою не можна так довго сидіти в карцері. Він помре!

Стан Размика дійсно важкий, його двічі півмертвого виносили до лікарні, де клізмою очищували шлунок. Адміністрація цинічно торгувувалася: «Намовте його зійти з статусу, а то, мабуть, помре і смерть його буде на вашому сумлінні». Так немовби хтось з нас міг когонебудь намовити!

А Славко вже нетерпеливо черкає заяву...

— Почекай! — кричу я. — Не один ти шляхетний. Інші не менше твоєго Размика люблять!

Я пишу не ікону, а сильветку справжньої людини, тому мушу відкрито сказати й про недотягнення Чорновола. Це, на мою думку, хиба не так особиста, як національна: нерозважлива, необачна, самовіддана до безумства відвага.

Сміливість Тараса Бульби, який не хотів залишити ляхам люльки і через те попав на костер! На жаль, Вячеслав Чорновіл грішить тим тарасовим комплексом. Він мені сам розказував, як одного разу оголосив бойкот цілій адміністрації і попав у незручне становище: не міг попросити в ментів навіть дозволу змінити поламану парашу і т. д. Або на моїх очах, образившись на викритого мерзотника, таборового лікаря Сексясе-ва, він оголосив бойкот *всіому* медперсоналові табору і тому не міг ні зміряти температури, тиску, ні зробити аналізи, а без таких даних не міг, очевидно, докликуватися до іншого лікаря і т. д. Я вже згадував, що це пошиrena серед українських борців риса характеру. Чорновіл однак віділювався такою особливістю: вистачало кому-небудь з його товаришів *вчасно*, тобто до того, поки сказав слово *формально*,⁵ спинити його, дати розумну пораду, як він миттю скопив суть і без пояснень і розжовування на лету брав точне

---

⁵ Навіть зрозумівши, що «зарвався», Вячеслав ніколи не відступав від своїх вимог, якщо їх формально проголосив. «Вони повинні знати, — мовив він, — що наше слово — золоте слово».

рішення. Був гнучким і рішучим, уроджений тактиком бою.

Так і цього разу. «Почекай, Славку, до завтра. Завтра вони дарують конституцію ССР на розсуд!» Це зразу ж йому підказав Осіпов. Славко зрозумів нас вмить. «Хлопці, пробачте, я не хотів вас образити...»

Наступного дня всі статусники проголошують безтермінову голодівку до перевозу Маркосяна до лікарні. День опублікування конституції грозив стати для начальства днем небезпечної політичної акції. Це окремий сюжет, але в підсумку адміністрація уступила: Маркосяна перевели до лікарні.

Вячеслав мав іще одну властивість, яка спочатку мене дивувала і викликувала зчудування: його любов до заяв. Не минало дня, щоб він не написав листка про адміністрацію. Це були прекрасні есеї, які розглядали статті кодексів чи конституції, Наказу МВД ч. 20 (своєрідного правильника концтаборів) або таємних циркулярів — але, напрошуються запитання: який в тому змисл? Нащо щодня складати плоди свого інтелекту й ерудиції до сейфів для напівграмотних ментів?

І тільки пізніше, здається, я зрозумів глибше суть того, що проходило на моїх очах. Чорновіл — журналіст з покликання, людина, створена для писання, і до того не філософських праць стратегічного призначення, а власне щоденних, хвилевих політичних репортажів. В цьому бу-

ло його життя, без цього — для нього неможливо існування. Відірваний від журналу, він мусів писати заяви.

5. Лист із заслання

З якутського селища Чаппанди отримав я першого листа, написаного знайомим почерком Вячеслава (хоча й підписаного «Чаппандіно»): «Від зеківського генерала таборовому комісарові — привіт!» (таборовим комісаром назвав мене Зіненко, а Чорновіл запам'ятає).

Він писав, як його десять днів держали в тюрмі уже на місці заслання — поки вмонтували підслуховий апарат в підготовлену для нього кімнату. А він увійшов до кімнати, зразу відкрив підслухувач і зняв скандал довкола витівок «ленінських гебістів» (Чаппанди знаходиться в Ленінському районі Якутії). Товарів в поселенні не було, холод такий, що навіть якути не витримували: «Цієї зими температура не піднімалася вище -45°C . А середня — нижче -50°C . Люди вже три місяці ходять з закутаними лицями, інакше не можна дихати».

В порівнянні з засланням Чорновола мое місто Єрмак виглядало раєм. Але це й природньо — Вячеслава гебісти боялися: він сполучує в собі таланти близкучого публіциста і прекрасного конспіратора. У Львові в умовах безперервних стежень, коли гебітські авта слідкували буквально за кожним його кроком, він ухитився видати число за числом «Український вісник». На-

віть советському судові видалися неймовірними гебітські докази про причетність Вячеслава до цього невловимого видання: як здійснити таку працю в умовах тотального стеження! Саме КГБ сумнівалося і недовіряло своїм інформаторам — власне тому Чорновіл, центральна фігура українського спротиву на початку 70-их років, отримав вирок на 3 роки менше, ніж його товариші по боротьбі і редакції. І яка була лють, коли він, уже в зоні, після трьох років, раптом признався в окремій заявлі (щоб їх подразнити і їм допекти): «Так, я — редактор «Вісника». Як вони бісилися, як розгубилися! Вячеслава повезли до Львова, де шеф місцевого КГБ прохав його призначатися: «Невже Ви на території Львівської області тим занималися?» — «Саме на території». — «Не може бути. Ми Вам ходити не давали». Мимо того, він робив це на «території». І зрозуміло, що коли він вирвався, нарешті, з концтаборової клітки (де він, до речі, також зумів перекинути за кордон кілька рукописів), вони постаралися сковати його в такому місці, де жити не можна, а стежити — зручно.

Останній лист, отриманий напередодні моого виїзду з ССР: «Приїхала Атена (перша дружина Вячеслава — М. Х.). Пішли з нею в гості, по дорозі пригадали, що забули якусь річ, вернулися, а в нашій кімнаті «товариші» риються в речах. Вигнали їх, стали оглядати кімнату і знайшли новий підслухувач. На Атену це зробило сильне потрясення...»

Влітку цього року вигашає термін його заслання. Яку долю готують табісти Славкові? Я надіюсь і вірю, що наступить день, коли зможу обняти людину, дружба з якою підносить кожного, хто її удостоївся — Вячеслава Чорновола, гордо-го сина великої України.

Коли автор писав свій спомин, він ще не міг знати, що Вячеслава Чорновола КГБ заарештувало перед самим звільненням з заслання, мовляв, за спробу «згвалтування». Правдива причина арешту, однак, — участь Чорновола в Українській Гельсінській групі. Вячеслав став знову «жертвою» своєї Бульбівської одчайдушності.

Юрій Вудка

ОЛЕСЬ

Ми живемо у дивний час. Колись то тираги винищували цілі племена до ноги, садовили людей на кіл, виставляли на списках відрубані голови, обвішували мури міст шкурами закатованих, — і все це не ховаючися, відкрито! Навіть пишалися своїми вчинками й наказували в словах і малюнках викарбовувати ці «подвиги» на камені, на заздрість нащадкам.

І хоч сьогоднішні тираги бувають ще гірши-ми за стародавніх, якийсь дивний дух часу при-

мушує їх соромливо ховати своє «лицарство» від стороннього погляду та ще витворювати солоденькі міти про те, які вони гуманні та добрі янголи.

Олесь Сергієнко

Це суперечливе й дивовижне явище народило на світ те, що отримало назву: «Легальна опозиція в СССР». Суть її полягає у використовуванні згаданої лицемірної сором'язливости

комуністичних катів для відкритого — а тим самим широкого й гучного — висловлювання своїх поглядів, уникаючи при цьому скрайніх висловлювань, що дали б катам сприятливий повід для розправи. Іноді «дисиденти» дотримуються якогось відгалуження лівизни, але часто тільки використовують «загальноприйняту» в СССР термінологію, щоб до них важче було причепитися. Крім того, це справляє велике враження на людей, які до цієї термінології звикли, а таких дуже багато в ізольованій від світу московській імперії з її монополією на слово.

Класичний приклад цього — твір «Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби.

Мені довелося в московських катівнях познайомитися з людиною, яку звинувачували не більше не менше, як у співавторстві в написанні цього твору. Звали його Олесь Сергієнко.

Засудження Олеся — просто класичний приклад московського «правосуддя». Вирок визнає автором твору Івана Дзюбу — і його взагалі звільняють з-під арешту. Олесь Сергієнко за вироком лише допомагав Дзюбі, і то тільки в редактуванні твору, а не в його написанні, — і він отримує максимально можливе покарання за «протисоветську пропаганду»! Я вже не кажу про те, що ця допомога є абсолютно не доведена ґрунтовними доказами, але якби й була доведена, як це можливо за дрібненьку допомогу карати в десять разів суворіше, ніж за сам «злочин»? Це знає в цілому світі одна лише Москва.

Так за примітки на полях твору I. Дзюби Олесь Сергієнко, хворий на сухоти, отримав довгорічний реченець сибірських концтаборів! Хай пояснить мені це хтось із тих, що вбачають у пекельному вогні московських зірок — дорожоказ для цілого людства. Вирок Сергієнка я читав своїми власними очима, як і багато інших подібних вироків.

Але куди приємніше було бачити самого Олеся, гарного стрункого й високого юнака з виразним інтелігентним обличчям, з глибокими ясними очима й витонченими, вирізьбленими рисами. Я згадую Олеся, і перед моїми очима, як живий, встає уральський концтабір. Ці сумні високі глухі паркани з усіх боків, і колючі дроти, і вежі з вартовими, і чорні страшні ялининавкруги, на уральських пагорбах, і бараки, й нависле, низьке сіре небо Московщини. І все ж іноді я сумую — не за тією страшною чужиною, а за молодістю, що минула серед каторги й боротьби, за братами, друзями й приятелями, що залишилися там, у неволі. Де ще побачиш на такому маленькому клаптику землі стільки добірних надзвичайних людей! Ось стоїть на порозі бараку Левко Лук'яненко з важкими пшеничними вусами, з високим упертим чолом, з затамованою міццю у погляді, стоїть, не як в'язень, а як величний скитський цар серед своїх володінь, а мимо проходять, про щось завзято сперечаючися, поет Олекса Різників і Олесь Сергієнко. Запальний Олесь, забуваючи про

обережність, підвищує свій дзвінкий голос і, піднісши праву руку, енергійно жестикулює долонею. Приєднуюся до них. Питаю в Олеся, що це за біла пляма у нього на вилиці? Тут у карцері захворів, чи в дитинстві десь обварився?

— Та ні, — сміється Олесь, — це від слідства залишилося, коли додавали в їжу медикаментові засоби, з допомогою яких намагалися зламати мене. Це ж у Київському КГБ звичайне явище! Затрують організм, щоб людина виконувала їхню волю, підписувала й говорила все, що вимагають, не розуміючи навіть, що з нею робиться! Від цього де-інде почало випадти волосся, ця пляма на обличчі залишилася.

Олесь скаржиться, що його листи не пропускають додому, кажуть, ніби вони написані незрозумілим для цензури гуцульським діялектом.

— Та я ж жадним діялектом не володію, — обурюється Олесь, — я східняк, жив у Києві, тільки літературну українську мову знаю. Чого причепилися?

Але всі ми добре знаємо чого. «Пишите по-русски, как все нормальные люди!» — цей співнеросійські в'язні (а їх дев'яносто відсотків серед політичних) чують скрізь, по всіх таборах і в'язницях від чекістів, цензорів, офіцерів МВД. Це теж — інтернаціоналізм у дії. Жвава розмова триває.

— А Ви й народилися у Києві? — питаю в Олеся.

— Та ні, у Тамбові.

— Це ж Московщина?

— Мати моя теж сиділа, потім була вислана з рідної землі.

— За що?

— Все за те ж, за Україну. Звинуватили в націоналізмі, потім реабілітували, бо «вина» не була доведена. У Тамбові я народився і виріс. Як тільки дозволили, ми повернулися у Київ.

— Там і українську мову вивчили?

— Ні. У нас в родині завжди розмовляли тільки рідною мовою, навіть у суцільному російському оточенні. Пам'ятаю, в Тамбові примушували нас записатися росіянами, навіть погрожували, але мати ні за що не піддалася. «Хай і діти, і внуки пам'ятають, хто вони є!» — відповіла. Я в дитинстві все мріяв покінчiti з двомовністю, як тільки повернемося додому. Там же на вулицях розмовляють тією ж мовою, що і вдома. А якже! Коли нарешті повернулися, не міг збегнути, де це я: у Києві, чи все ще в Тамбові. Таж чужа мова на вулицях! Це було страшно.

Потім були збори біля пам'ятника Шевченка, палкі промови, вірші, сутички з міліцією, що розганяла студентів. Була промова Дзюби у Бабиному Ярі і відкриті вимоги перед окупантами владою припинити примусову русифікацію. Україна трохи оговталася. Москва відповіла масовими арештами, «психушками»,

концтаборами, найновішими хемічними засобами тортур і руйнації психіки. Було підле вбивство Алли Горської, яку всі добре знали. Дівчина виросла на чужині, у Ленінграді. Приїхала в Київ, не знаючи жадного українського слова. Відкрила для себе українство, як повітря для творчого подиху. Приклала великих зусиль і, полегшено зідхнувши, заговорила таки рідною мовою, щойно вивченою. Тепер уже було годі діждатися від неї чужого слова! Цю чудову художницю знайшли у льосі з розтороченою головою... Її похорон вилився у велику національну демонстрацію.

Прийшла черга й на Олесья, і на Дзюбу. Забрали їх «чорні ворони» (так називають в народі тюремні авта). До речі, в покаяння Дзюби Олесь не повірив. Як доказ, приводить факт абсолютної ізоляції Дзюби після його так званого звільнення. Якщо став їхнім, то навіщо його ховати? Олесь вважає все це чекістською фальшивкою. Обдурили світ і чекають, поки Дзюба помре від туберкульози в повній ізоляції від усіх. А потім піди, відшукай правду. Чи слушна ця думка Олесья, не знаю.

Найвищою точкою руху шестидесятників був, мабуть, справжній бунт на з'їзді письменників України. Навіть Малишко приєднався до нього — а потім помер при загадкових обставинах... Москва мстилася на тих, хто знову довів їх неможливість згладити Україну. Як Фенікс, як Прометей, вона оживала знову.

Пригадую, як узимку Олесь сидить у холодному коридорі бараку і разом з другом-повстанцем розучує святкові колядки. А гарні ж, а старавинні — ще з часів князя Володимира! І коли приходить святковий вечір, українці великими гуртами розгулюють по зоні, і, не звертаючи уваги на метушню чекістів, веселяться, як удома. Ніби немає голоду, неволі, каторги. І ллються над замерзлим Уралом чарівні українські співи...

— А що вони нам зроблять? — сміється Олесь. У Києві арештовують за колядування, а нас тут куди арештовувати? Хіба що знову посадять у буцигарню — та ми звикли!

Олесь не міг надивуватися на полонених борців Української Повстанської Армії, що десятиріччями караються тут, за колючим дротом. Потрапивши в зону, Олесь аж здригнувся, коли перший же зустрічний вояк відкрито, не ховаючися, привітав його словами:

— Слава Україні!

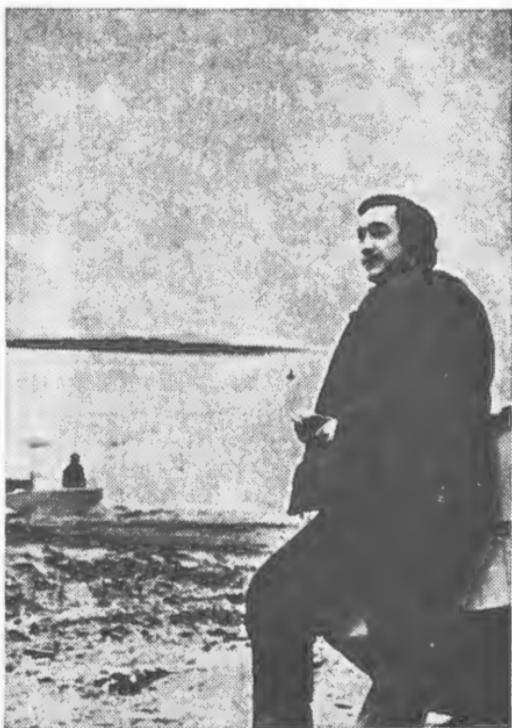
Розповідаючи про Олеся, не можна не згадати й про його матір — героїчну старенку жінку, що веде невпинну боротьбу за врятування свого сина і в той же час не приховує свого українського патріотизму, не зважаючи ні на що. А їй є на що зважати...

...Пригадую останню нашу зустріч з Олесем — у лютій Владимірській централі, куди ми потрапили за участь у русі табірного спротиву. Надходило п'яте вересня, день червоного теро-

ру, що його і в голодній злиденній камері відмічають голодівкою. Всі згуртовуються у кутку, насипають там невідомо де роздобутої землі, роблять з неї ніби маленький могильний горбик... Один з в'язнів вилазить на стіл, вимикає підсліпувату лямпу, і камера поринає в словісно-таемничу півтемряву... В'язні по черзі моляться й запалюють свічки по закатованих близьких... Лише тремтяче слабеньке світло цих саморобних свічечок, встромлених у могилку, хитає по камері наші велетенські тіні... Останнім підходить Олесь. Змарнілий, важко починає вимовляти імена замучених родичів, ім'я і по батькові, чоловічі, жіночі, і не може зупинитися, і здається, що не буде кінця цьому страшному спискові... На могилці вже не вистачає місця для запалених свічечок... ніби ціла нація стоїть за його спиною й поминає своїх муничників... Бо п'ятого вересня 1918 року віддав наказ про створення цих концтаборів «благодійник людства» — Ленін.

Одна з кар, якій піддають Олеся — відмова лікувати його хвороби й мізерне, жалюгідне харчування без уваги на стан здоров'я. Чи здухає він вийти живим з їхніх пазурів? Чи доведеться ще зустрінутися, згадати минуле, поділитися думками та подіями? Поки є живі, мусимо сподіватися на краще.

ВЕЛИКИЙ СТРАЙК В УРАЛЬСЬКОМУ ТАБОРИ

Степан Сапеляк

Серед геройчних сторінок спротиву політв'язнів 70-их років особливе місце посідає масовий страйк в Пермському таборі ч. 36 в 1974 р.

Цей концтабір був укомплектований у червні

1972 року, коли політв'язнів розділили на дві географічні групи: одну частину залишили в старих концтаборах Мордовії, а другу страшним смертельним етапом перегнали на Урал. Сітка політичних концтaborів розширивалася.

Ще в Мордовії почалися спільні акції протесту політв'язнів різних націй, але тоді вони не досягли ще такого розмаху і сили, як на Уралі.

Мордовія була лише прологом і для знущань брежневських катів, і для одчайдушного спротиву їх жертв.

Гайки до 1972 року закручувались поступово, але невблаганно. Коли ж у травні пан Ніксон з таким ентузіазмом пив за здоров'я кремлівських достойників, ті вирішили, що їхній час настав. І незабаром нас повезли в переповнених задушних клітках столипінських вагонів (їхав цілий ешелон) по страшній спеці майже без води день за днем все далі й далі, на північ, світ-заочі...

Через дики умови етапу і знущання берієвського конвою в кінці пекельного шляху вивантажували серед ледве живих політв'язнів вже охололий труп і тіла знепритомнілих.

Це був виразний знак того, що чекає нас на Уралі, в цій глухій, Богом і людьми забутій тайзі, на краю страшного Сибіру.

Все, від клімату до режиму, дихало тут Колимою, та й керували знущаннями досвідчені сталінські кати, садисти з великим стажем.

В людей уривалося терпіння, і потрібна була тільки іскра, щоб спалахнув загальний страйк.

В цей час прибув до табору серед численних но-

вих політв'язнів (по Україні та Вірменії котилися хвилі арештів) зовсім ще молодий тендітний хлопчик Степан Сапеляк. Через свою молодість, чистоту, чесність і зворушливо дитячий вигляд він не міг не викликати великої симпатії.

Третину табору покривало болото, з якого йшов вологий сморід і цілі тучі комах. Але, всупереч цим умовам, дехто з молодих в'язнів в затишному місці біля болота займався руханкою, щоб хоч цим підтримати свій фізичний стан. Якось до такої групи молодих російських в'язнів приєднався також і Степан. Він роздягся було по пояс, коли почув звірине гарчання офіцера МВД Мелентяя: «Ето што єщо такое? Немедля оденся і марш на вахту!»

Поруч із Сапеляком займалися вправами росіяни, роздягнені до купалок, але вони шовініста в червоних погонах не турбували...

На вахті Мелентяй розпочав допитувати Сапеляка, як це він дійшов до такого нечуваного злочину — роздягся до пояса? Хто дозволив?

— А де написано, що руханка заборонена? — спитав Сапеляк. — Покажіть мені такий документ, будь ласка.

— Що?! Що?! — оскаженів Мелентяй. Він аж задихнувся од злости і не міг більше нічого вимовити. Вінувесь поблід, на роті з'явилася піна.

— Я тобі зараз покажу... — нарешті просичав, наступаючи на Сапеляка. Він почав здирати з хлопця одяг, стукати його головою об стіну, бити ребром долоні по нирках.

На щастя, до вахти зайшов один з молодих в'я-

знів, від яких щойно забрали Сапеляка, Алексей Сафонов. Артистична натура, він любив покепкувати з наглядачів:

— Так-так, — весело сказав він, походжаючи по кімнаті і потираючи руки. — Бачу-бачу: кабінет розгромлений, Сапеляк побитий... Як же це так, га, пане Мелентій? — з насолодою продовжував він, вишкірившись на очманілого садиста. Той настільки розгубився, що його спіймали на гарячому (забув навіть зачинити двері), що відсахнувся і вибіг з кабінету, тепер вже увесь червоний, як рак.

Користаючися хвилиною, Сапеляк вибіг з вахти у виробничу зону і негайно розповів в'язням про ці події. На його тілі були виразні сліди побиття.

Це було останньою краплею. Весь табір, затамувавши віддих, дивився на українську громаду: що вона вирішить? Всі були готові до спротиву, але перше слово належало українцям. Вони були вирішальною силою в таборі, і до того ж побитий був українець.

Раптом у зону увірвалися наглядачі. Вони схаменулися і прибігли ізоляту побитого Сапеляка, щоб не сіяв «смуту» (заколот). Вони були нервові, збуджені, погано контролювали себе. Що чекало бідного хлопця в їх пазурях? I тут несподівано встав довголітній в'язень-бандерівець на прізвище Курчик:

— Не дам хлопця! — рішуче заявив він, закривши собою дорогу наглядачам. Ті злякано зупинились перед його високою кремезною постаттю. Ру-

ки у них помітно третіли. Хтось із в'язнів увімкнув сирену тривоги. Всі покидали роботу і посунулись до Курчика.

І тут наглядачі не витримали і відступили.

Курчикові це потім коштувало переведенням у табір найжорстокішого особливого режиму (де тепер перебуває В. Мороз). Але його мужність зірвала розправу озвірілих чекістів над молодим політв'язнем.

І відразу спалахнув страйк. До українців, не вагаючись, приєдналися жиди, прибалтійці та інші.

Внутрішня тюрма концтабору була переповнена, але страйк тривав. Старі і молоді, люди різних націй, «культурники» і повстанці боролися разом. Політичні концтaborи вже років двадцять не бачили такого запеклого масового спротиву.

Тільки чорносотенно-шовіністичне угруповання «истинно-русских» виломлювалося із фронту страйкуючих і називало героїчний страйк «холодацько-жидівською змовою».

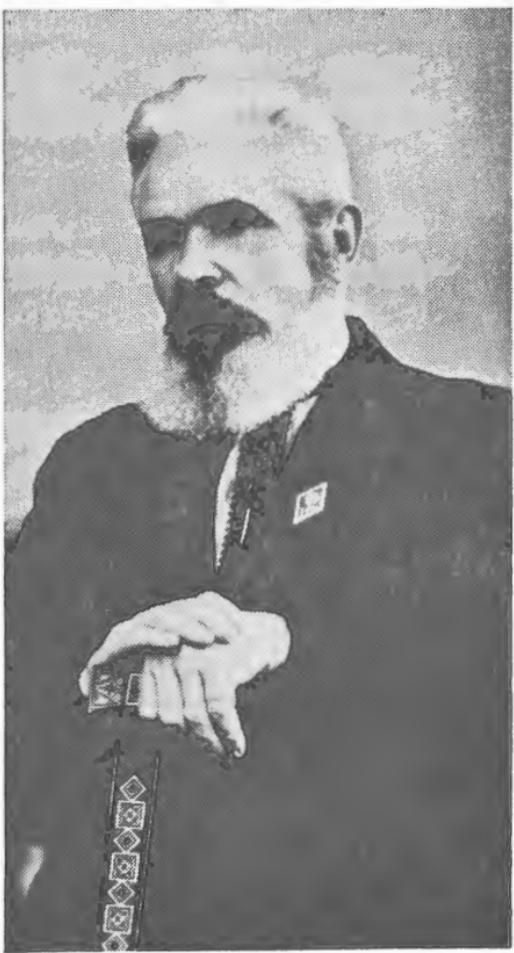
Але для справжніх політв'язнів це була школа мужності й солідарності в боротьбі проти нелюдського ворога.

Яків Сусленський

ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТА

30 жовтня 1972 року в пермському таборі для політв'язнів, чинячи свавілля, начальник табору майор Котов з нісенітної причини кинув мене на 12 діб в ШІЗО. На знак протесту я проголосив голодівку. Мене посадили до брудної холодної камери з смердючою трипудовою паращею, которую не вичищували місяцями. Не можна було нігде присісти. На наступні доби мене перевели до камери з дерев'яними нарами. Там були два мешканці: «вічний зек» Микола Миколаєнко й інший українець Віктор Григор'їв. Останній відвував ПКТ за те, що, сидячи в ШІЗО і сильно терплячи від голоду і холоду, своєю кров'ю написав на стіні: «Нехай живуть літаючі тарілки над кораблем кремлівських дураків!»

Сили мої танули з кожним днем. Майже кожний день таборовий лікар Петров приходив міряти мою температуру й байдуже йшов собі геть. 5 листопада, коли Петров звично сунув мені під пахи термометр, я взяв термометр і всією силою кинув його в стіну. Наглядач погрозив актом, а я, який вже дихав на ладан, вибухнув такими прокляттями на адресу КГБ і МВД, що крик донісся до зони, а Вудка, Фйодоров, Березин і Красняк, які сиділи в сусідних камерах, заграли кулаками в двері й вимагали, щоб мене перевели до санчастини.

Богдан Чуйко

Було напередодні річниці і чортівського шабаша — 7 листопада. Зона хвилювалася. І адміністрація піддалася: мене, який не відсидів 5 днів до кінця терміну кари, перевели до санчастини. Два литовці — Сідаріс і Жвініс — взявшись мене попід руки, потягли мене. Переступати ногами я не був в стані, і вони волочилися по снігу. Цілу дорогу від штрафного ізолятора до санчастини я проклинав «славний» жовтень на чому світ стоять. Всіх ментів довкруги немов вітер змітив.

Мої товариші — Грілюс і Менделевіч — дістали дозвіл доглядати за мною. Мене переодягли, положили на м'яке ліжко, чимсь поволі відпоювали й відкормлювали. Коли я прийшов до себе й міг розпізнати людей, я побачив склонившогося наді мною сивого чоловіка, який привітно дивився на мене.

- Може чогось треба? Скажіть, я зроблю.
- Дякую.
- Виморили вас здорово злидні прокляті! — сказав він півшепотом, побоюючись донощиків.
- Ви — новенький?
- Новенький — старенький. Але про себе розповім пізніше. Тепер треба вас чимскоріше на ноги поставити.

Він заметувався, пропонував то поїсти, то напитися, то подушку поправити. Сам він ледве пересовувався, тримаючись за спинку ліжка, то спираючись на палицю, пальці правої руки були

здеформовані, він важко дихав. Але своїх хвороби, як я пізніше дізнався — численні, він на короткий час забув.

Це був Богдан Михайлович Чуйко, в минулому член ОУН.

Я скоро відновив свої сили й ранком наступного дня міг вислужати довгу історію його життя і «справи». Чуйко мав уже начорно написану наглядну скаргу на багатьох листках великого зошита. В наступні дні нашого спілкування він прочитав мені її від початку до кінця. Мене вразила докладність і строга документальність, неначе її копітко написав кваліфікований юрист. Він показав мені також статтю в обласній газеті Івано-Франківської області під назвою «Вовкулака».

Тепер, коли, як мені здається, його наглядна скарга опинилася на Заході і читачі мають можливість познайомитися з її змістом, я буду лише в загальних рисах переказувати його обвинувачення й основну канву його життя.

Богдан Чуйко з молодих років визначив свій шлях — посвятити себе боротьбі за вільну Україну. В молодих роках він стояв під сильним впливом нинішнього кардинала Йосифа Сліпого і подружжя Лебедів. Він часто згадував роки навчання і дякував добрим людям за притулок і науку.

Коли почалася війна Німеччини проти Сполученого Союзу, Богдан Чуйко горів бажанням і надією побачити Україну вільною. Коли вось-

мого дня війни в Львові українці спробували проголосити себе державним управлінням, все керівництво було арештоване нацистами й перебувало в ізоляції майже весь період війни.

Богданові Чуйкові, який охороняв членів Головного Проводу, вдалося сховатися й не зазнати тієї ж долі, як заарештовані. Він пішов в ліс, звідки німцям чимало докучав. Чуйко з усмішкою згадував, як він і другі вояки УПА обеззброювали німців, які попадали до зони українського панування.

Не будучи в силі скопити Богдана, фашисти розправилися над його братом. Вони його позвірському замучили й підпалили його хату. Так, з перших днів війни розвіялися в Богдана ілюзії про те, що німці могли б принести Україні довгоочікуване визволення від російського й советського ярма. Єдиний розрахунок — на власні сили.

Але сили були нерівними. Чуйко пригадує криваву й дику битву коло села Грабіївка, учасником якої він був. Картина, яка відкрилася перед ним після відходу советських вояків із захопленого українського табору, потряслася його страшенно. Карапелі жорстоко знущалися вже над трупами. Три члени Головного Проводу — Петро, Роман і Соня — загинули при тому несподіваному нападі. Їх тіла були неуявленно спотворені. З Петрового до вух розрізаного рота стирчала буханка хліба. Соні встремили в піхву грубий дрин.

Мене, природно, цікавило відношення учасників УПА до моїх кровних братів — жидів. Чуйко розказав мені про їхню лікарню, в якій працювали, одночасно рятуючись перед німцями, жидівські лікарі. Він назвав мені прізвища двох братів, яких він особисто врятував від знищення, і просив розшукати їх у Ізраїлі. Якось Богдан звернув мою увагу на статтю, в якій повідомлялося, що Стелла Кренцбах, донька львівського рабина і пізніше відповідальний співпрацівник Міністерства закордонних справ Ізраїля, воювала в рядах УПА.

— Цілком можливо, — сказав Чуйко. — Я знаю такі факти.

Коли скінчилася війна, Чуйко перейшов на нелегальний стан і переховувався в лісі, в бункері. Голод спонукував покидати бункер і час від часу навідуватися вдома. Одного разу, під час таких відвідин, коли він успокоював голод, його скопили й побили до півсмерти. Його кинули надвір роздягненого у зимовій порі. Кати гадали, що він мертвий. Коли ж вони за кілька годин прийшли за його трупом, то його не було. Прийшовши до себе, Чуйко ледве доліз до стогу сіна і сковався в нім. Молодість перемогла: він вижив, але пальці ніг були відморожені.

В 1948 році Богдан Чуйко був засуджений на 10 років за участь в УПА. Ніяких особливих злочинів йому тоді не ставили в вину. В таборі він плекав дружні відносини з відомим в'язнем, згодом цілком реабілітованим, — генералом То-

дорським і з професором Коганом із горезвісної «справи лікарів». Він пам'ятав таборовий концерт з виступом видатної співачки-в'язня Русланової. Під час одного з концертів таборової самодіяльності Чуйко познайомився з ув'язненою Марією Михайлівною Турянською, яка після звільнення стала його дружиною. Звільнив їх в 1956 році колишній зек, який став головою Комісії реабілітації, відновлений в правах генерал Тодорський.

Але й посталінське керівництво було просякнуте тим же великомосковським колонізаторським духом: учасників УПА не пускали у їхні рідні сторони. Подружжю Чуйків прийшлося поселитися в Сибірі. Уже в немолодих роках, Богдан сідає за студентською лавкою. Він скінчив будівничий інститут і замешкав в Красноярську з жінкою та двома дітьми. Можливо, що він дожив би свій вік безтурботно в Красноярську, якщо б його знову не потягнуло на Україну. Родина Чуйків переїхала до Мічурінська — місто, яке знаходиться в безпосередньому сусістві з Україною.

КГБ застосовує випробовувані засоби: шантаж, застрашування, брехня, заборона і, врешті, арешт та фабрикація справи.

Богдана Чуйка кличуть до Красноярська, мовляв, для інспекторського перевіряння. Там його змушують підписати акт про невиїзд, але не дають помешкання та й не влаштовують на роботу. Потім фабрикують кримінальну справу,

щоби під час перебування в ув'язненні зфабрикувати політичну «справу». Після того його везуть на судову комедію до Івано-Франківська. Ті самі свідки, які в 1948 році «свідчили» на підставі свіжих доказів, нараз 25 років пізніше щось собі «пригадали» й стали свідчити цілковито щось інше. Адвокат Марченко звернув увагу суду на те, що «справа» шита більшими нитками, за що суд в окремій постанові нарекав адвоката. Не все, однак, сталося за катівським сценарієм. Дехто дозволив на непередбачені режисером вольності. Верховний суд УССР міняє вирок суду.

Комедія правосуддя продовжується. «Справу» розглядають в Чернівцях. «Не явилися» декотрі непокірні свідки, затаєно деякі суттєві факти, приборкано адвоката — справу зліпили на швидку. Те ж саме покарання — 15 років позбавлення волі і 5 років заслання — цим разом не викликає неодобрення Верховного суду.

І ось Богдан Чуйко опинився в пермському таборі ч. 36 для особливо небезпечних державних злочинців, де постало наше знайомство. Ми скоро зблизилися, проникли довір'ям один до другого, обмінювалися інформаціями. Одного разу таборовий катівський в розмові з Чуйком паплюжив жидів найгидкішими словами, думуючи, що знайшов у свого співрозмовника собі однодумця.

— Ви попали не на ту адресу: я цілком іншої думки про жидів. — Посоромлений катів-

біст замовк. Його спосіб нацькувати українців проти жидів не функціонував.

Відморожені пальці в умовах уральського холоду давали себе взнаки. Хвороби серця, шлунка, артеріосклероза часто приковували Богдана до ліжка. Коли він не спав і чувся непогано, виходив на прогулку найчастіше зі мною, або з Євгеном Прищляком, або з Віктором Солодким. У дощисті морозно-вітрові дні він довго просиджував в читальні, опрацьовуючи свою наглядну скаргу, в котрій каменя на камені не залишав від обвинувачення. Часом він давав мені статтю або книжку і заохочував читати — «Цікава книжка» або «Брехня», коротко характеризував він.

— Хіба погано писав Ленін: «Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи» (Ленін, Твори, т. 24, стор. 262)? А що робив? ..

Чуйко детально коментував книгу Клима Дмитрука «Безбатченки», видану в 1972 р. в Львові.

— А то вже камінь у наш огорod, — сказав він, усміхаючись, звертаючи мою увагу на статтю в газеті «Правда України» п. н. «Ізраиль: пытки перед выборами». — Так що і нашим і вашим дістается. Ну, правда, судді — то хто?

Книжка Ю. Смолича «З народом чи проти народу?» викликала довгу розмову про український національний рух і його провідників.

Довгі роки ув'язнення, вигнання і переслідування витиснули на деколи одчайдушну людину печатку розважливості й обережності. Коли я розповів Чуйкові про намір переходу на статус політв'язня явочним порядком, прилюдно, і пропонував йому брати участь, в його очах засвітилися пустотливі вогники, але фізично він не був в стані піти на такий крок: це означало б для нього самогубство.

Чуйко — вояк старої гвардії. Але в ньому постійно живе чуття сучасності. Він голоден на все нове. Він не ховав своєї симпатії до борців, до опірників, стійких і переконаних противників режиму. За ці риси й симпатії він і заплатив. Після таборового ув'язнення Чуйка, інваліда II-ої групи, повинні були звільнити від заслання. Але КГБ і «правосуддя» пішли на грубе порушення закону й відправили його на сибірське заслання.

Характеристика, дана йому начальником отряду, лейтенантом Долматовим, говорить: «... Вважає себе невинним. Постійно скаржиться. Ворох ставиться до існуючого ладу. Був в добрих стосунках з в'язнями, яких настанова до існуючого ладу виразно ворожа. Мав негативний вплив на молодших віком в'язнів. Стояв твердо на націоналістичних позиціях. Не

визнав свого злочину і не став на шлях виправлення» (з листа Б. Чуйка).

Характеристика правдива. Заперечувати не буду. Невже каґебісти, ці духові банкроти, надіялися змінити думки Богдана Чуйка? Яка дурнота! Не ті роки. Ну й людина не та.

Чуйко вже давно не занимається активною антисоветською діяльністю. Його бажання — спокійно й тихо жити в колі родинному, де діти й внуки будуть покоїти його старість. Не мучте його, упірі!

А ви, добрі люди на Заході, брати по крові і долі, не забувайте про нього і його рідних! Вони вдячні за вашу пам'ять про них, привітальні картки з нагоди празників — за кожну підтримку. Пишіть до них, до Томбовської області, м. Мічурінськ, вул. Київська, 10, кв. 6, на ім'я Чуйко Марії Михайлівни.

СЛАВНИЙ ВОЯК УПА — ІВАН ІЛЬЧУК

У героїчній плеяді борців за незалежність українського народу Іванові Ільчукові належить далеко не останнє місце. Він робив свою велику справу не з надмірного бешкетування, не для хизування, не заради збагачення, не від страху, а з вірою в правоту обраного шляху, з вірою в здійсненність ідеалу, що протягом віків був вистражданий українським народом.

Серед лісів і озер, у місцях, придатних для риболовлі й полювання на дичину, густою мережею розкинулися численні табори Великого Архіпелагу ГУЛАГ. Там, у Мордовії, в селищі

Іван Ільчук

Озерному, 1970 р. знаходилися два табори для політ'язнів під спільним числом 17. Відрізнялися вони один від одного розмірами, тому один із них називався великою зоною, а другий — малою.

У грудні 1970 року мене й моого друга і «помільника» Йосипа Мешенера привезли після суду до великої зони 17-го табору. Нас поселили на другому поверсі житлового будинку, в «кімнаті», де жив Іван Ільчук.

Усі 175 в'язнів великої зони 17-го табору мешкали в двоповерховому будинку. Робітників швейного цеху та будівельних робітників було розміщено в 4-х великих «кімнатах» другого поверху. Господарники та інваліди мешкали на першому поверсі.

Ліжко Івана Ільчука було коло самого входу. Над ним спав молодий хлопець з Донбасу Петро Мельників. У «кімнатах» було дуже тісно, і частину ліжок зробили двоярусними. Наші ліжка також були горішніми. Піді мною був молодий українець Віктор Коваленко. Він майстерно виготовляв екслібриси. За пачку чаю в нього можна було замовити екслібрис. Чай у зоні був загальним товарним еквівалентом. Усі цінності вимірювалися кількістю й сортом чаю. Будь-яка послуга оплачувалася «заваркою». Угоди завершувалися запитанням: «Заварка буде?» Та й розрахунок обіцяли просто: «З мене заварка». Вся церемонія приготування чаю та чаювання була не така врочиста, як у Японії, але не менш присмна.

По неділях, після ранкової молитви й сніданку, Іван Ільчук, оглядний, але не гладкий, ставний чоловік років 50-ти, що чудово зберігся, розгладивши пишні вуса (з його гладко поголеною

головою йому тільки оселедця й строїв бракуваво-
ло, щоб виглядати справжнім запорізьким коза-
ком) і по-східньому підібгавши ноги, радо прий-
мав гостей і вів з ними цікаві бесіди — переважно
на релігійні теми. Його весела вдача, привітна
усмішка, що відбивала доброту його серця, його
постійна готовість допомогти гарній людині та
знання Святого Письма привертали до нього лю-
дей. Я частенько був його співбесідником, і наші
бесіди тривали годинами.

Таборове знайомство починається з розповіді про свою справу. Іван розповів мені про свою буревинну молодість, про участь в УПА, про сміливі рейди та партизанські будні. Особливо запам'я-
талася мені розповідь про те, як було висаджено упістами вагон із чекістами. Власне, не чекісти були метою насоку. Цим разом не на них полю-
вали. Чекали на більшу розправу. Плянували відправити на той світ міністра закордонних справ СССР з його оточенням. Помилилися. Ви-
бухнув потяг з чекістами, що їхав попереду. За-
гинуло 49 сторожових псів. Ця кількість жертв інкrimінувалася Іванові.

Незабаром після вибуху Івана вистежили (до-
поміг провокатор) і схопили. Його несподівано оглушили й непритомного взяли. На слідстві Іван тримався з гідністю: друзів по боротьбі не продавав. Йому дали «належні» 25 років. «Вишкі» (вищої міри покарання, себто розстрілу) тоді не давали. Він залишився в тюрмі після суду, чека-
ючи на етап до табору. Етапу чомусь не було

довго. Раптом його знов викликали до слідчого. Цього разу слідчий був невпізнанно чесний, жартівливий і люб'язний. Спочатку він повів розмову «за життя», потім, ніби між іншим, він торкнувся справи, жартував щодо чекістів, які летіли під укіс.

— І це ж треба, навіть круглого числа не набралося: 49. Може, погано полічили?

— Ви вже ж про це говорили. — Іван відчув щось недобре. «Не для балачки ж викликав», — подумав він.

— Ну, таки за всю партизанщину й не клацнув жадного. Не повірю. Такий бравий парубок! Не на кухні ж ти ввесь цей час картоплю чистив?

Але Іван уперто наполягав на своєму.

— Послухай, Іване, тобі ж на користь буде. Коли є на тобі жертви, то краще тепер признаєшся. Ну, відправимо тебе до табору, а там раптом виявиться хто-небудь — і шльопнуть тебе.

— Як це «шльопнуть», адже нема у вас вищої міри? — Запровадять незабаром.

«А чи не запровадили вже?» — подумав Іван і ще скрупіший став на слова. Сумління його було чисте.

Іван Ільчук вражав мене своїм рідкісним спокоєм. Можливо, завдяки цьому спокоєві його обличчя і в 50 років не знalo жадної зморшки. Воно сяяло білиною, якоюсь аристократичною ніжністю.

Працював він дещо ледаченько. Ці лінощі з'явилися не від натури, а скорше були підказані

інстинктом самозбереження, в умовах, за яких кожна калорія, кожне зусилля були на рахунку.

Іван і в таборі, в умовах безправ'я в'язнів і розгулу адміністративного свавілля, вмів зберігати людську гідність і обстоювати свої права. Він одучив адміністрацію зазіхати на його нагрудний хрестик. Начальство дивилося крізь пальці на його прогули в дні християнських свят. Він не зачіпав ментів з будь-якого приводу, але в принципових питаннях давав відсіч рішучу й безкомпромісну.

Найулюбленішою його справою були розповіді на релігійні теми. Він міг вести їх годинами. Тут він частенько згадував добрим словом жидів, захоплюючись їхньою мудрістю й стійкістю в боротьбі за віру, за вірність Богові.

Раз на рік до нього на побачення приїздила дружина й привозила з собою доньку. Я здивувався, що в 1971 році він мав 9-літню доньку. Іван пояснив мені, що в кінці 50-х — на початку 60-х років багатьох перевели на поселення, але відвели для цього спеціальні райони Крайньої Півночі. Там він і познайомився з своєю майбутньою жінкою, вони одружилися, в них народилася донька. Але гуманності советської влади вистачило не на довго. Бути гуманною для неї — сезонне явище. І націоналістів знов запроторили за колючий дріт досиджувати, безжалісно розлучивши з родинами.

Останнього разу ми бачилися з Іваном 1972 року в Мордовії, «на больничке». Мене привезли

до хірургічного відділення, де Іван працював санітаром. Ми зустрілися як стари приятелі, багато про що балакали, згадували спільніх знайомих. Іванові лишилося місяців зо два до звільнення, і він був трохи занепокоєний. Порушувався звичний життєвий порядок. Як то його зустріне «воля» в гомінкуму й багатолюдному Донбасі? Іван тоді був готовий домагатися відновлення його польського громадянства й виїхати до Польщі, а там...

В останньому рукостисканні було багато суму. Різна доля судилася нам. Спадають на думку вірші:

І загублений в народі
Раптом зник Іван.
Як живеш ти на свободі?
Де ти? Гей, Іване!

Лише одне я знаю напевне: крізь роки й страждання ти проніс молодим своє серце й свіжими — ідеали твоєї молодості.

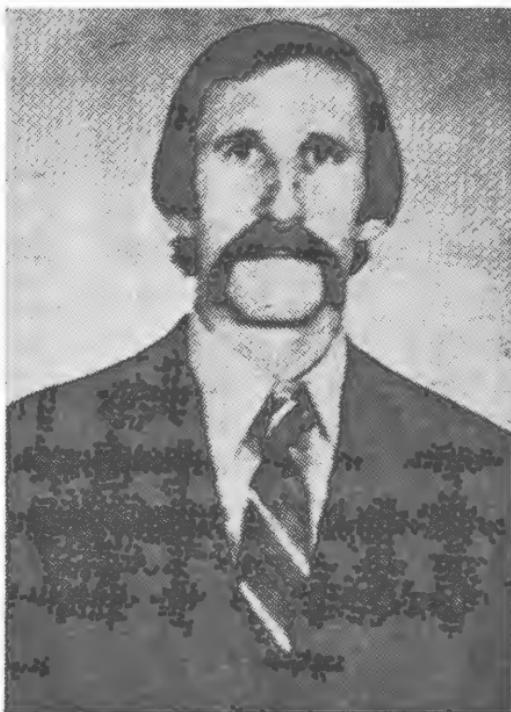
Вітаю тебе з далекого тобі за відстанню, але близького за духом Ізраїлю.

СТАВКА — ЖИТТЯ

Сумні новинки прийшли з України: знову заарештований Віталій Васильович Калиниченко, член Української групи сприяння виконанню статтей Гельсінського акту, 44-річний інженер, колишній політв'язень мордовських і пермсь-

ких таборів, у котрих пробув 10 років, — людина, яка пройшла складний і важкий життєвий шлях.

На початку 60-их років американський воїк, не бажаючи служити у В'єтнамі, дезертирував з війська і попросив політичного притул-

Віталій Калиниченко

ку в СССР. Советського громадянства він, однаке, розсудливо не прийняв.

Советська влада намагалася його приваблювати до себе. Його поселили в Києві, зачислили до вузу, йому виділили окрему стипендію і дали вигідну кімнату. Нібито для допомоги в навчанні і в умовах совєтського життя йому підсунули до кімнати студента-однорічника. Головне ж завдання, одержане від КГБ, полягало в пильному нагляді за всіма діями американця і в просоветському впливанні на нього.

Тим студентом-«квочкою» був Віталій Калиниченко, в той час позаштатний співробітник КГБ.

Американцеві треба було розібратися в советському ладі. Він мав з Віталієм відверті антисоветські розмови, за які міг би легко дістати кілька років, але Віталій його не «всипав».

Трапилося протилежне: магічне діяння західної ідеології зачарувало Віталія.

Скоро американець покинув СССР, залишивши глибокий слід у свідомості Віталія. Довго він виношував думку про втечу на Захід, поки вона не набрала ясних обрисів і не знайшла конкретного здійснення.

Підготовка до втечі велася дбайливо. Віталій вивчав мапу північно-західнього кордону СССР. Він закупив спеціальний гумовий надувний одяг, малогабаритні кальорійні продукти.

Маскуючись, як турист, з великом наплечником, одного літнього дня 1966 р. Віталій сів у поїзд Ленінград-Мурманськ і десь на півдорозі (в тому місці, де залізниця найближче підходила до фінляндського кордону і було безлюдно) непомітно зійшов з поїзду і подався за компасом на захід. Йому доводилося пройти лісами й болотами 300 кілометрів. Під час мандрівки траплялися ріки й озера, які мусів переплисти. Пригодився надувний одяг. Марщуючи 30 км денно, Віталій на кінці шляху неймовірно змучився, змарнів і відчував гострий біль у шлунку. Вже 10 днів він харчувався лише сухарями, сушеною ковбасою й шоколядою і пив джерельну воду. Боячися звернути на себе увагу, він не клав вогню. Вантаж тиснув на плечі, і Віталій поступово його позбавувався, викидаючи по дорозі то речі, то харчі.

Кордон наблизався. Залишалося перейти три смуги сигналізації. Останні кілометри вимагали крайнього напруження уваги. Вкінці дві смуги пройдені. До кордону рукою можна сягнути. Але наступає ранок. А перейти кордон треба до ранку. На збереження обережності часу більше не було. І поспіх підвів, перекресливши всі зусилля, і визначив долю на цілі десятиліття, а можливо, й на ціле життя.

Віталій вийшов із-за куща і раптом побачив небагато кроків від себе прикордонника з авто-

матом наперевіс. Віталій миттю сховався за кущ. Прикордонник його не зауважив і минув. Віталій почекав, поки цей віддалиться метрів на 30-40, і знову вийшов із-за куща. Віталій не знав звичаю — або правила — прикордонників: іти по двоє певним порядком на відстані один від одного. Другий прикордонник побачив Віталія, направив на нього автомат і крикнув: «Ложись!» Віталій ліг. Потім «зав'язалася» розмова, яка дуже здивувала прикордонників:

- Хто такий?
- Кузь Мишкін, — не надумуючись, випалив Віталій.
- Куди йдеш?
- В Росію, до Петербургу.
- В Советський Союз, тобто до Ленінграду?
- Не знаю таких назв, — відповів Віталій.
- Звідки?
- Із Швайцарії.
- Що там робив?
- Лікувався від душевної хвороби, — цілком уже по-достоєвському відповідав Віталій.

Для тих, хто не читав «Ідіота», прикордонникам розповідь Віталія здавалася загадкою, але імовірною. Неабияк пом'ята і зношена за 10 похідних днів одежда також могла виглядати на довоюницькому рівні.

На заставі, а потім і в Мурманську Віталій два дні «гнав» одну і ту саму версію: він — князь Мишкін.

Врешті прокурор сказав йому:

— Кінчай грati комедію. Кажи все ясно. Щире визнання облегшить твою долю. Отримаєш мінімальний реченець.

І Віталій розповів усе, як на сповіді.

Його судили в Мурманську. Він отримав мінімум — 10 років ув'язнення у виправно-робочих таборах суворого режиму за статтею 64 ч. 1 КК РСФСР. КГБ і суд надійно охороняють совєтські кордони від підступів . . . совєтських громадян.

Я познайомився з Віталієм Калиниченком влітку 1971 року в мордовському таборі ч. 3. Цей табір знаходиться в селі Барашево. Залізниця розділює на мешканеву і робочу зони. Мешканева зона була досить простірна і вільно могла вмістити 500 ув'язнених.

Віталія Калиниченка мені представив Віталій Синигівський. Знайомство відбулося в неділю на «пляжі» — единому місці, крім лазні, де дозволялося загоріти до пояса.

Віталій Калиниченко уникав розмову на політичні теми й щожвилини оглядався на боки, боячися, що його можуть запримітити в нашому товаристві. У вільній від праці час він вивчав англійську мову. Він мав з собою книжку про

Лесю Українку англійською мовою. Я пропонував йому свої послуги як учителя англійської мови, але він під пристойним приводом члено відмовлявся.

Після його відходу В. Синигівський пояснив мені причини боязливої обережності В. Калиниченка:

— Він чекає на помилування, — мовив він.
— Тому старанно уникає антисоветчиків. Хлопець він товариський, і ось уже п'ять років насилує свою натуру: втікає від людей. З карательми він не знаходить спільної мови. Його тягне до націоналістів, антисоветчиків, але й від них він стоїть далі. Ще під час слідства йому обіцяли звільнення в половині терміну, під умовою взірцевої поведінки. Мати і вітчим (його вітчим старий член партії і голова колгоспу) зі слізами просять у листах вести себе бездоганно (за поняттями адміністрації) і чекають його звільнення. Віталій — під їх впливом — поводиться як слухняний хлопчик: виступав у місцевому радіо з засудженням свого кроку, перевиконує норму виробництва, відвідує політзаняття і всі сходини, з ніким не спілкується і не бере участі в жадній протестній кампанії, не має жадного покарання. Кафебісти сказали, що дали йому добру характеристику — і він чекав з дня на день помилування.

Але його, як зеки кажуть, «бортанули», себто його не помилували. Віталій не розкусив брехливих обіцянок кагебістів. Він вірив наївно в здійсненість обіцянок і не розумів, що крохаждні чекісти не жалують своїх колишніх агентів, які їх зрадили.

Його знову потішали запевненням, що за рік його напевно помилують. А вони, кагебісти, так його розхвалюють, — якщо він, очевидно, того заслужить, — що помилування довго на себе не дасть чекати.

І Віталій надіявся, нічим не викликаючи в адміністрації підозрінь у нельояльності. Він навіть злегковажив такий факт, що його разом з найбільше невиправними політв'язнями завезли на Урал.

Не дочекалася побачити свого сина мати Віталія. Віталій почорнів від горя, змарнів, зробився ще більш замкненим. Крацих вислідів від методу «перевиховання» кагебісти не могли очікувати.

Після смерти дружини, вітчим Віталія ще дужче зажурився за ним, всіма своїми заслугами перед советською владою вимагав для Віталія помилування.

Друга відмова звела в могилу вітчима. А скоро після того важка душевна хвороба навістила сестру Віталія.

І тут Віталія прорвало. Вся жовч, яка сім років не знала виходу, вилилася наверх. Сімрічна поміркованість перейшла у цілковиту протилежність. Віталій не випускав ні одної нагоди демонстративно висловити свою ненависть до советської влади. Під час лекцій, яку деколи читали приїжджі штатські з ученими званнями, Віталій бентежив їх капризними питаннями. Часто таке питання служило лише для того, щоб розгорнути антисоветський виступ. Після такого обміну думками начальники скалили зуби на Віталія, але він не давав формального приводу для репресій. Він по-старому виконував норму виробництва, але без попереднього ентузіазму. Тепер він уже не боявся приятелювати з антиsovетчиками і сіоністами. Він чувся причетним до українського націоналізму і почав розмовляти мовою батьків. Він писав багато скарг і заяв і не турбувався тяжкими пошуками за делікатними словами, а рубав, як сокирою, називаючи речі своїми іменами.

Пригадую, як він блискавично відгукнувся на повідомлення про виміну пашпортів в СССР. Віталій написав заяву, в якій не визнав себе соvetським громадянином, а називав себе сином України і визнавав за своїх духовних провідників Мазепу, Петлюру і Бандеру. Мені вдалося передати цю заяву за зону для дальншого передання на Захід.

Підвищена імпульсивність, схильність піддатися хвилевому настрою і різка зміна поведінки Віталія (в таборі кожен крок довго зберігався в пам'яті тaborovиків) викликали в ув'язнених недовірливе ставлення до нього. Тим більше, що, через сухоти і з інших причин, він не міг перетерпіти муки тривалий час і тому йому бракувало послідовності і непохитності. Дехто так далеко не довір'яв йому, що вважав його донощиком.

Коли в червні 1974 р. в таборі вибух заколот, Віталій долучився до нього і після страйку, який тривав понад місяць, перший «схрунив», тобто відмовився від страйку — пішов працювати. Мені він пояснив свій крок тим, що бачив, як численні уважали страйк обтяжливим, але не могли рішитися бути першими. За Віталієм численні, а потім уже всі перестали страйкувати.

Зміну в настроях, плянах і поведінці Віталія я сприйняв не як часовий фактор. Він мені видавався стабільним, хоч я розумів, що загартування потребує часу. Я нерідко помилявся в людях, але Віталія Калиниченка оцінив правильно. Його дальший життєвий шлях з дня наших спільніх акцій — 22 листопада 1974 р. — потвердив правильність моєї оцінки.

Віталій був одним з перших, з яким я поділився пляном про перехід на статус політв'язня

явочним порядком. Дізнавшись про це, дехто з політв'язнів відмовився від участі в акції протесту, заявивши: «Вважай витівку за провалену: якщо про це знає Калиниченко, то незабаром дізнається і КГБ». Важко людям розлучатися з своїми упередженнями. Я, правда, також не враховував усіх рис характеру Віталія і передчасно довірив йому таємницю — його нетерпеливість малощо не зірвала акцію, — але в його підтримці, витривалості і порядності не сумнівався ні на крихітку.

Про участь Віталія в русі політв'язнів за офіційне визнання їх політв'язнями і за дозволення їм статусу політв'язня я детально писав у статті «Українці в боротьбі за статус політв'язня». Примушений жорстокими репресіями до виступлення з руху, Віталій виголошував гнівні прокляття на адресу катів і совєтського режиму та грозив вчинити терористичний акт захоплення літака для втечі з СССР. Він, очевидно, говорив більше від того, що був у стані доконати. Але непогамованими висловлюваннями він дав прівід чекістам для безпідставних переслідувань. Чи ж потрібні їм будь-які приводи для задоволення їх садистських зазіхань? Віталія перевозили з одного дурдому до іншого: 12-ий барак у Мордовії на станції Барашево, Інститут ім. Сербського, Сичевка. Примусове лікування.

Уколи підігрітої сірки. Тяжкий фізичний стан. На основі його свідчень можна було написати статтю або книжку: «Совєтська медицина на службі КГБ».

Познущавшись досхочу над Віталієм, чекісти післали його до 35-ої зони Пермської області, звідки він вийшов у березні 1976 р. на «волю». За ним установили суворий багаторічний нагляд.

Віталій поселився в селі Васильків, Дніпропетровської області. Йому заборонили покидати село під будь-яким приводом.

Я вийшов з ув'язнення 29 січня 1977 р. і зразу ж нав'язав з Віталієм листовний зв'язок. Кілька разів ми намалися зв'язатися телефонічно. Кожний раз поставали перешкоди. Поговорити вдалося лише раз.

У листах Віталій описав останній жахливий рік свого ув'язнення. Волосся гороїлося навіть у мене, хоч я уже бачив страшні картини.

Віталій увійшов у контакт з Українською Гельсінською групою і скоро став активним учасником і членом цієї групи. Внаслідок тривалих переслідувань Віталій рішився виїхати з ССР. У розмові з ним заступник начальника КГБ Дніпропетровської області сказав: «Нехай хто-небудь із ваших співтаборовиків, наприклад Сусленський чи Мешенер, пришле вам гостинне запрошення з Ізраїля, і ми вас за п'ять днів

вишлемо за кордон, а там робіть, що хочете». Одночасно в Києві чекісти заявили сестрі Віталії: «Ми його ніколи не випустимо з СССР».

Зразу же після приїзду до Ізраїля я вислав Віталієві таке запрошення. Віталій попросив дозвіл на виїзд, але йому знову збрехали: «СССР немає дипломатичних взаємин з Ізраїлем, тому не можемо давати дозволу на гостинне запрошення. Але якщо б вам прислали виклик...»

Як отримав листа Віталія, я попросив свою доньку вислати йому виклик — від невістки. Карабісти не видали Віталієві цього виклику, і всі мої листи до нього складалися в їх сейфах. Одного разу від Віталія я отримав 14 коротких листів, повних розпуки. Всі вони були вислані за короткий промежуток часу. В них він благав про виклик. Але що ж я міг зробити, коли доля Віталія в руках карабістів, а ті прагнуть його мук і його смерти?

ДИВНА РІЧ — СВОБОДА

— Дижурний, принеси махорку! Курити нема чого...

— Що значить «не положено»? Тримаєте в буцегарні — зобов'язані забезпечити махоркою. Дзвони начальству — нехай перенесуть до зони. Там я роздобуду, — настирливо гrimів гучний

голос із сусідньої камери штрафного ізолятора.

По голосі і вимозі я розпізнав новоприбулого. Штрафникам курива не давали. Тих, що до зони прибувають, тримають тиждень в карантені, але мусять забезпечити постіллю і махоркою.

— Ти мені рапортом не грози. Я правила знаю і не дозволю, щоб наді мною чинили свавілля. І буду кричати, поки не доб'юся того, що мені належиться, — все так же грімко звучав його голос.

Я подумав: «Нелегко прийдеться такому принциповому приклонникові букви закону. Не зломлять — замордують. Зігнуть в баранячий ріг.»

У той час, у лютому 1975 року, я сидів у ШІЗО. Разом зі мною там були два українці: Микола Бондар і Віталій Калиниченко.

— Сусіде, — звернувся я до нього, коли кроки діжурного віддалялися, — хто ти і звідки?

— Я — Григорій Приходько. Іду з 35-ої зони, куди мене помилково завезли. В воронку до Чусової я їхав з Йосипом Мешенером.

— Це мій спільник.

— Тоді ти — Яків Сусленський. Йосип передавав тобі привіт. Його повезли до Владімірської тюрми.

Григорій коротко розповів про свою справу: 5 років ув'язнення за антисоветську агітацію — розповсюдження листівок. Свою оповідь він перервав громогласною вимогою махорки, коли

підходив мент (так називають по-тюремному наглядача).

Я розказував йому про постання статусного руху в зонах, про те, як ми, політичні в'язні, повстали проти принизливих таборових порядків, і захищаючи свою людську гідність і права людини, перейшли на статус політв'язня явочним порядком.

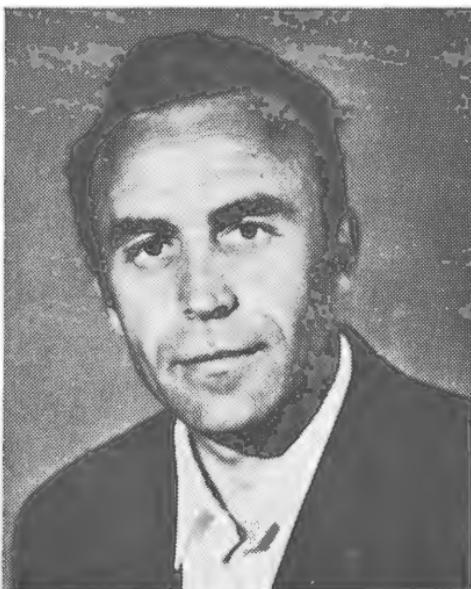
— Тепер ми в ШІЗО, чекаємо на суд і відправлення до Владіміра.

— Я в зоні довго не засиджусь. Розберу що до чого і піду слідом за вами, — закінчив він нашу коротку розмову.

Так воно й сталося. Гора з горою не сходитьсь, а непокірний з непокірним завжди зустрінеться у Владімірській тюрмі. Влітку 1975 року я дізнався про прибуття до тюрми групи політв'язнів-статусників із 36-ої зони. Серед них був також Григорій Приходько. Незабаром попала до нашої камери копія його заяви до президії Верховного Совету СССР, в якій Григорій, цілком зрусифікований советський старшина, повідомив про його вороття до своїх національних українських коренів і про його боротьбу за вільну Україну, і просив також вважати його відтепер українським націоналістом.

Довгочасне ув'язнення страшно давить на психіку, і якщо немає міцних моральних основ, то фізичні сили, підточені в'язничними хворобами, скоро тануть. Одні звертаються до релігії, знаходячи опертя в вірі і служенні Богові.

Інших тягне до національної стихії, і вони стають борцями за перемогу національної ідеї.

Григорій Приходько

4 квітня 1976 року, під вечір, мене перевели до 90-ої камери 1-го корпусу. В камері я стрінув двох українців: Зіновія Антонюка і Григорія Приходька. Їх третього співкамерника Ар'є Хноха не було. Він був у карцері. Мені розповіли причину його покарання. Ар'є отримав відомими одному лише зекові (в'язневі) шляхами ксіву (записку) від Юрія Ар'є Будки і зберігав

її в кишені. Під час шмону (общуку) записку знайшли. Тоді Хнох вирвав її з рук наглядача, раптово кинув в унітаз і спустив воду. Хноха вивели в коридор, штовхнули на цементну підлогу й почали копати. Зіновій і Григорій, почувши крики Хноха, загрюкали ногами в двері і зчинили шум. Тоді мучителі вгамувалися. Хноха забрали до карцеру на 5 діб за «спротив».

Я був здивований, як, при такій строгій ізоляції, хлопці дізналися про мене все, що зі мною трапилося за останні два місяці: я двічі побував у карцері — 12 і 15 днів, мене забрали до лікарні з підозрінням на божевілля, але виявилося, що це була церебрально-судинна криза з втратою пам'яті, голосу, керування кінцівками, з галюцинаціями, високим кров'яним тиском і розширеними до меж зіницями. Тому з першої хвилини моого перебування в камері до мене ставилися особливо уважно, запобігливо.

5 квітня вернувся з карцеру Хнох, і ми, два жиди і два українці, зажили так дружньо, як дав би Бог нашим народам жити на віки вічні. Ми ділилися всім, що мали: харчами, інформаціями, знанням, рештками фізичних сил, одягом, книжками. Ми коротали довгі години в розмовах і диспутах, писали жалоби, вивчали мови. Я викладав англійську, Хнох івритську, Приходько українську мову.

Григорій зібрав із довідників та статей багатий матеріял і переконливо доводив, що Укра-

їна особливо упосліджена в умовах советської держави. У нього широке знання військової справи, він же будував ракетні установки і знав їх розміщення.

Недалеко від нас, у 85-ій камері-одиночці, перебував Валентин Мороз. Коли він проходив повз нашу камеру, йому вдавалося зловити гарячі дебати й вибухи сміху, які відбувалися в нас. Інколи він навіть міг заглянути через очко. Одного разу ми одержали через баландйора (баландер, рос., — той з в'язнів, хто роздає іжу — баланду) записку від Мороза, в якій висловлював свою заздрість, любуючись дружніми відносинами і змістовним життям мешканців нашої камери. Саме цей період пригадує Григорій у листах.

Серцеві приступи і важка нервова депресія в мене продовжувалися. Щотижня, то в лазні, то в прогулочнім дворі, то в камері в мене несподівано починався приступ, викликаний параксизмальною тахікардією (пульс 160-180 ударів в хвилину). Григорій і Зіновій на руках виносили мене на 3-ій поверх. Самі ж важко хворі (Григорій — сердечник, у Зіновія хвора печінка), вони падали на притчі від болю й безсилля, але кожен раз, коли треба було, допомагали мені. Такого не можна забути.

22 травня 1976 р. під час сніданку я з Хнохом поздоровили наших українських співкамерників з Днем національного відродження (день перевезення тіла Шевченка, який у 60-их ро-

ках почали в Україні відзначати як День національного відродження). З тієї нагоди ми приготовили «торт» і заварили чай, наражуючи себе на небезпеку, бо здобути чай, переховувати і тим паче його заварити оцінюється як порушення тюремних приписів. По обіді хлопці пішли на прохід, а я залишився в камері, не був в силі рухатися. По повороті вони застали біля мо-го ліжка фельдшера. Через свою безвідповідальність і професійну малограмотність він чуть не позбавив мене життя в той день. Коли мене пізно вночі виносили на носилках до лікарні, з Хнохом стався припадок, а Зіновій і Григорій зі слізьми в очах прощалися зі мною ніби з покійником.

Більше я їх не стрічав.

Чудо мого воскресіння сталося на землі Ізраїлю, в умовах національної і політичної свободи.

А здоров'я Григорія Приходька, навіть на рідній землі, погіршувалося з кожним днем. Ех, дихнути б йому вільними грудьми та свіжого повітря!

Нижче пропоную читачеві останній з отриманих мною листів Григорія Приходька. Зверніть увагу на українську мову листа, якою Григорій ще кілька років тому назад майже не володів.

В Ізраїлі постав Громадський комітет жидівсько-української співпраці. Чуття і думки таких

людей, як Григорій Приходько, — гарантія того, що співпраця між нашими народами можлива.

Далі йде лист Григорія Приходька в цілості.
Вельмишановний мій друже Якове!

Я не сумніваюся в тому, що коли б вам наші землі, то ви творили б дива. Але куди дивніше диво те, що євреї зробили в пустелі! Я посправжньому здивувався, коли вінав про те, що в окремих кібуцах за тридцять років врожайність зросла в п'ять тисяч разів. Оце диво!

Саме ми з тобою, мій друже, доводили свого часу, що вільна праця розковує воістину необмежені потенції. Чи так вже й давно про євреїв говорили як про хитрих комбінаторів, які всіляко уникають фізичної праці? Єрей-селянин уявляється найкоротшим анекдотом в світі. А про військові здібності євреїв навіть анекдотів не було. Пісня була:

- Мы смело в бой пойдем . . .
- И мы за вами . . .
- И как один умрем . . .
- Абрам, мы не туда попали . . .

Дивна річ свобода! За короткий час спростувала, перевернула всі наші уявлення про народ. Євреї відкрилися працелюбивими людьми, талановитими полководцями, мужніми, сміливими солдатами. І, що найголовніше, доброзичливими, співчуваючими нелегкій долі інших, розкрилися щирими і щедрими людьми. І хоч сьогодні для більшості обивателів вони зали-

шаються коварною таємницею, людський інтелект уже оцінив їх.

Твого листа я читав з насолодою. Як насищено твоє життя і життя знайомих і дорогих для мене людей! З вас енергія б'є потоком і, здається, не буде її кінця. Я вже в стороні від громадських справ. Сиджу в своїй Лукашевій і інколи взнаю про клекотання життя з радіовістей та з листів від друзів. Згадую минулі тяжкі роки, коли ми не знали відпочинку від диспутів, читань і писань. Тепер доводиться турбуватися про хліб, про одяг. А часу на листування залишається обмаль. Все ж листуюсь. Краду час у відпочинку і розмовляю з вами.

Тебе цікавить моя думка про дружбу наших народів. Подаю в межах можливостей:

«... дружба наших народов — дело благородное. Хватит крови, вражды и неприязни. Нам не из-за чего враждовать». (Яків Сусленський)

Якби всі земляни взялися за руки, символізуючи дружбу народів, і стали танцювати довкола спільногого вогнища, заклинаючи мир, щоб він скоріше настав, як то уявляється наївному космополітові, то наступного дня вони б уже били один одного. Нікому було б спекти хліба й здоїти коров, а голодна людина досить таки сердита. Миру не сталося б.

Дружба народів ... Одвічна тема і складна, як світ. Якими шляхами до неї тільки не йшли! Й світовими імперіями, й світовими релігіями, й новими порядками, й усякою світовою марою,

яка могла прийти в голову ревнителям військових шеренг.

Та втручався диявол, і місіонерські плоди розліталися вщент. Щось катанинське засіло в людській натурі ще тоді, коли кроманьйонець наполегливо знищував неандертальця, щиро вірячи, що після цієї нечистої сили запанує вічний мир. Але руйнацький геній, знищивши суперника, повернувся проти самого Гомо сапієнса, перетворивши його на єдиний в тваринному царстві вид самоїдів.

Здавалось би, що логіка історії повинна була рухатися по лінії консолідації людства задля оволодіння Природою. Можливо, що наші далекі предки мріяли саме про це, коли знищували суперника, але таємниця антагонізмів перевершила їхні сподівання. У кроманьйонця зник противник, і вже в новітній Європі запанував дух антисемітизму, який не поступається перед духом антинеандерталізму.

Сучасний кроманьйонець знайшов суперника в самому собі, і якщо небо не пошле йому противника, то йому вже час задуматися над кінцем свого існування. Знищуючи народ за народом, кроманьйонець вироджується духово, а потім і фізично. Він прискорює свій кінець виробництвом зброї для самогубства.

Соціальні причини війни, врешті решт, зводяться до проблем існування — як біологічного, так і духовного. І якщо за часів екстенсивного господарювання плем'я йшло на плем'я задля

матеріальної здобичі, то тепер переважають причини духового виживання народів. Але накал антагонізмів сучасного світу не поступається перед накалом аварської жадоби знищити антів, які не бажали віддавати своїх земель.

Володіння іншими народами, як робочою силою, породило владолюбиві пристрасті. Давні римляни, наслідуючи зразок прадавніх крамоньйонців, не потерпіли існування мирної єврейської держави. Пакс Романа — ось та ідея, яка рухала римські легіони. Вона, а не релігія, не бажання миру й соціальної згоди іншим племенам, зробила Рим катом народів.

Римської імперії давно немає, а дух всевладності, запозичений у цезарів, з кожним роком поїдає все в більших маштабах людські сили й кошти, аргументуючи піклуванням про мир.

Мир можливий лише тоді, коли народи доброзичливо ставитимуться один до одного, відмовляться від зазіхань на чуже добро, відкинуть геть всевладні причуди. Якщо в них знайдеться надлишок боротьбистської енергії, то хай пошукають противника в космосі, бо на Землі його немає.

Новітній римлянин не бажає прислухуватися до голосу розуму, він піджоплює заклики до миру лише для того, щоб напустити мару на очі противників, а дружбу народів розуміє так, як давній римлянин розумів мир.

Дружба можлива лише між вільними людьми. Не між рівноправними, бо рівноправність

передбачає праводателя, який так чи йнакше повинен звершуватися над рівноправними. Поки єреї були паріями в Німеччині, хоч і рівноправними де юре з німцями, доти вони не могли стати друзями, ні з німцями, ні між собою. З відродженням Ізраїлю, коли єреї стали виступати як народ, як нація, вони виявилися досить симпатичними людьми.

Якщо в основі взаємних симпатій лежить свобода, то свобода народів повинна стати домінантою в міжнародних стосунках. Однак в сучасній ситуації змінити дипломатичні догмати здається неможливим. Але народи повинні порозумітися.

Народ живе в оточенні інших народів, але, вирішуючи внутрішні проблеми, патріоти склонні впадати в національний egoїзм. В той же час дружба народів передбачає відкритість національних культур, вільний доступ до них іншим народам.

Сама по собі культура не стає відкритою. Це повинен зробити інтелектуальний потенціал нації. Доки народ не популяризує своєї культури, доти він знаходитиметься в психологічній ізоляції: колишні єрейські погроми на Україні стали можливими не через етнопсихічну несумісність єреїв і українців, а через духову замкненість кожного з народів.

І хоч психологічна відчуженість народів сприяє духовому збереженню етносів, за часів антагоністичного суспільства вона завершу-

ється геноцидом. Ми повинні зрозуміти ті етносуб'єктивні чинники, що штовхали наших предків на ворожнечу, і знайти дружбу шляхом розкриття своїх культур.

Ми спілкуємося третіми мовами, які для нас однаково є формальними. А духовне зближення прискориться, коли інструментом нашого спілкування стануть мови наших народів. Скільки б ми не розмовляли англійською, психологічна тканина висловленого здеформується англійською транскрипцією.

Українська діяспора недостатньо і в'яло популяризує свою мову, а що стосується російської алії, то українці ще не мають жадного популярного підручника з івриту. Без цього сподіватися на пізнання культури друзів не доводиться.

Якщо національна культура відкрита одно бічно, тобто вона доступна іншим народам, а її носій ухиляється від споживання надбань чужих культур, то вона приречена на вимирання. Коли з басейну випускати воду і не давати її притоку, то басейн з часом висохне. Не випадково те, що культури метрополій вироджуються. Латина стала мертвою мовою, а давньоримська культура постає холодним кам'яним масивом. Насичена кров'ю поневолених народів, вона не зігріває крові нашого сучасника.

Давні римляни нав'язували свою культуру іншим народам, ігноруючи їхні культури, і захопилися настільки, що вичерпали свій інтелек-

туальний потенціял, в наслідок чого вони стали безпорадними під тиском культур підкорених народів.

Якщо інтелектуали наших народів спроможуться вести динамічний обмін культурними надбаннями, тоді ми скажемо, що живемо в дружбі.

Друже Якове, що з Яничем? Він завжди був пунктуальним в листуванні з друзями. Тепер же я вже четвертий місяць не маю від нього відповідей. Чув, що й інші від нього не одержують. Я ж не маю відповіді на два останніх листи — за червень і за вересень. Повідомлення повернулося, і на тому тиша. Він здоровий?

Пиши, друже! Знаю, розумію, що ти замовався, але мені одному тут сумно.

Кланяйся друзям!

Від Ізраеля одержав листа. Скоро пошлю йому відповідь. А що ж решта мовчить? Як вони влаштувалися?

З Йосифом Мендельевичем сталося недорозуміння. Мені сповістили, що він в Ізраїлі, і я йому не писав тому.

Будь здоров, друже!

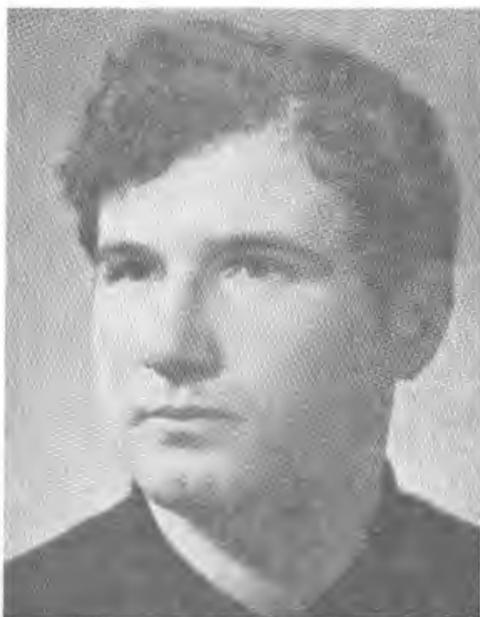
Будьмо —

Григорій

НАРОДЖЕННЯ БОРЦЯ

Свій перший нарис я починаю від нього, вітаючи його таким способом у день звільнення після 5-річного ув'язнення.

В думці стискаю руку бойовому другові і скажу: «Славний, Юрію! Ти гідно пройшов крізь роки тяжких випробувань і став загартованим і непохитним борцем. Я, твій духовий батько, гордий тобою. А пам'ятаєш?...»

Юрій Дзюба

Ми маємо що згадувати. Коли в кінці 1974 року я повернувся до 36-го табору з Владимірської в'язниці, мої товариши розповіли мені про нових в'язнів. Впало теж ім'я Юрій Дзюба. Прізвище трохи насторожило. Потім я почув першу згадку про нього: відвідує політзаняття. Цього було досить, щоб у мене зродилося uperedження. Тихий, лагідний, покірний.

Я — бунтар з природи. Вибачте, з такими не приятелюю.

Коли Юрій Гродецький, який недавно прибув з Мордовського табору, задумав 2-годинну розмову з Юрієм Дзюбою під час короткого часу між двома шізо, я докоряв Гродецькому за безцільно витрачений час.

—Юрій — цікавий хлопчина, — сказав Гродецький, — до нього можна мати довір'я.

Чому ж я, посивілий учитель, не спостеріг цього? Я завжди випромінював довір'я без міри. Часто це оберталося проти мене великими неприємностями. Рішив ризикнути ще раз.

Якось у ларці (таборовий магазин) Юрій Дзюба передав мені по-англійськи чиєсь прохання. Це він розцінював як започатковане знайомство і наступного дня підійшов до мене під час праці та заговорив. Ціль відвідин він пояснював бажанням вправлятися, щоб розвинуті розговірні звички англійською мовою. Я просив його розповісти про себе і ось що я дозвідався.

Юрій був, може, перший українець, який намагався виїхати за кордон на основі «Загальної декларації прав людини», яка проголошує право кожної людини вибрати для себе країну проживання і покинути свою власну.

В 1971 році 20-річний Юрій подав заяву про виїзд. Він мотивував свій виїзд бажанням побачити світ. У 20 років життя це цілком природне, але тільки не в умовах тієї системи, яка сама протиприродна для людської істоти, тобто советської системи.

До того часу Юрій був радіолюбителем, багаторазовим учасником конкурсів. 16 міжнародних грамот він здобув, встановив радіозв'язок з численними тисячами радіоаматорів.

Юрій любив свою Батьківщину, Україну. Він не мав наміру зрадити її. Йому не було властиве загострене національне почуття. Він не був дисидентом, ані противником режиму. Начитаний, він жагуче бажав бачити світ своїми очима. Врешті, він хотів провірити ціну підпису советського уповноваженого представника під міжнароднім документом, він хотів здійснити своє право покинути свою країну і виїхати до іншої. при чому чесно, без обману, не подаючи ізраїльського виклику від неіснуючих родичів.

Кагебісти оставпіли. Ах ти, негіднику! Чи чували де в світі такого зухвалства? Запроторювати! Але спочатку рішили погратися з Юрієм в кота й мишку. Досвідчені провокатори рі-

шили спровокувати Юрія на яку-небудь акцію. Адже «дєлу» (справі) треба надати «законного вигляду і глузду». Цілком як у російського байкаря Крилова.

Юріеві заявили, що до іншої країни виїхати можна лише коли відмовитися від советського громадянства. Юрій не хотів втратити родичів, не загубити Батьківщини, не відрізати собі дороги назад. Він стояв перед тяжкою дилемою. Але сказавши раз А, він з упертістю вимовив Б. Він написав заяву про зренчення советського громадянства. Йому сказали, що лише заява не вистачає, треба заплатити хабар — 500 крб. Довірливий і цілеспрямований Юрій тяжко роздобув гроші і поборов і ту перешкоду. Між іншим, тих грошей йому донині не вернули.

Лукаві кагебісти продовжували свою чортівську гру. Юрія питали, чи він когось знає, хто б у такий спосіб уже виїхав за кордон. Юрій таких прикладів назвати не міг. Тоді йому сказали, що оскільки він єдиний (унікум), то це свідчить про його анормальність. І тому він необхідно мусить лягти на 2-3 місяці в психіатричній лікарні, а по виході з лікарні взяти посвідку. На це Юрій не погодився. «Товаріщі», тобто кагебісти, намовили Юрія на дальший спосіб дії, сказавши: «За кордон ми випускаємо дисидентів — людей, незадоволених советською владою».

І Юрій почав ловити туристів та пхати їм заяви про своє бажання виїхати із СССР і роб-

лені йому перешкоди. Часто тими «туристами» виявлялися працівники КГБ. Юрій не раз їздив до Москви, телефонував до амбасад, одного разу навіть проник з товаришем-стукачем в амбасаду і передав своє прохання. Міліція часто вистежувала і випроваджувала Юрія під конвоєм до Харкова. Багато цікавого розповів мені Юрій про харківського єпископа, який з успіхом сполучує службу в соборі з відданим служінням КГБ.

Врешті непогамовність Юрія починала мучити режисера спектаклю, і він закрив мишоловку.

З оповіді, засуду і документів вирисовувалася кричуча «справа», на жаль, вона досі на Заході не була належно освітлена.

Перші кроки

Потім ми багато разів розмовляли в довір'ї. Юрій по-синівському прив'язався до мене, за прошував у гості, підгодовував. Він був у зоні ще «свіженським», і в нього були харчові продукти. Я же після Владимира витратив усі засоби і був бідний, як церковна миша.

Наш зв'язок не уникнув очей адміністрації табору. Місцеві «езуїти» (кагебісти) намагалися нас розсварити. Їх дешевенький спосіб не увінчався успіхом. Вони перевели мене на його місце праці, а Юрія поставили до штампування чорних ручок — до найбруднішої, найшкідливішої і найнеприємнішої роботи в зоні.

Під моїм впливом Юрій тоді ставив перші боязкі кроки на шляху опору принижуючим людську гідність вимогам режиму. Він перестав ходити на політзаняття. Не маючи відваги рішуче відмовитися від нової праці, Юрій хотів переконати начальство в його неспроможності її виконувати і тому він чимскоріше випускав бракований виріб.

В ССРР тільки низькоплачена, а в таборах дарова праця дозволяє державі сяк-так існувати. Кожен силкується обманути, випустити чимбільше продукції. Не дотримуються технологічних норм. Одні недосиплють «переклазу» при набивці трубок зі спіралею, інші дають станкові мінімальний режим, ще інші працюють на повищених обротах. Я навивав спіраль на гвинт. Треба було зробити 6 витків. Мій сусід на праці робив два витки і виконував норму за 3 години. Я зразу застосував цінний досвід. Четвертина готової продукції щодня вивозилася на смітник. Решта — скоро ставала непридатною в руках споживача.

10 січня 1975 року в Пермських таборах політв'язнів постав рух, який вимагав визнання нас офіційно політв'язнями і наділення нам особливого статусу, відмінного від існуючого, на основі якого нас прирівнювали з криміналістами. Це була найрішучіша форма боротьби політв'язнів за їх людську гідність і свої права. Вона полягала в повному громадянському непослуші, у відмові виконувати режимові вимоги.

Я втасмничив Юрія в нашому пляні. Але він тоді ще не був духовно готовий до таких рішучих дій. В тому часі він ще ні разу не був в шізо, боявся холоду і голоду. Але його симпатії були всеціло на боці борців. Два дні перед моїм переходом на статус в явний спосіб, Юрій відмовився працювати на виробництві (навіть поганих) ручок. Два дні він прогулювався по зоні, і начальство, занепокоєне статусовим рухом, задовольнило його вимогу.

Через 2-3 місяці Юрій був уже серед передових борців за статус політв'язня. Його піддали катуванням, на які здатні кровожадні садисти із КГБ і МВД. Юрій не відержував мук і кілька разів «відскакував», відрікався. Врешті-решт він зміцнів духовно і приєднався до руху. Його на півроку заперли до ПКТ. А коли і це його не втижомирювало, то перевели до «сукінного» табору ч. 37, де він не мав до кого слова промовити.

Юрій Дзюба спочатку ще боязко вступав на шлях опору, побоювався можливих труднощів і заздрив нашій сміливості. Пізніше, після низки випадків коливання, розпачу і зривів, він твердо став на шлях «непоправного», на шлях мужньої боротьби за свою людську гідність. Понад 180 днів він перебув у карному ізоляторі.

Але всі ці муки залишилися за ним, як і весь термін ув'язнення. Майбутнє Юрія Дзюби, однак, не світле. Чи заслужив він через ув'язнення право на виїзд? Чи допоможе йому громадсь-

кість Заходу виїхати із СССР? Нехай заговорять його друзі, радіоаматори, туристи, яким він передавав заяви для публікації на Заході, вкінці, уряди, які вимагають від Советського Союзу здійснення Гельсінської угоди. Українська громадськість на Заході, очевидно, зробить усе можливе, щоб добитися виїзду Юрія Дзюби. Треба організувати відповідний комітет.

Минулого року, після моєго звільнення, Юрій післав мені телеграму, сповнюючи нею його обмежену місячну кількість висилки листів. Текст телеграми: «Певний щодо нашої зустрічі в наступному році, Юрій Дзюба, який завжди Вас згадує.»

Дай, Боже, щоб наша зустріч відбулася вже в цьому році. Але, щоб це здійснити мені з тобою, Юрію, і всім тим, що співчувають, прийдеться наполегливо позмагатися.

ПОЛІТИЧНА «СПРАВА» ЛЕОНИДА ПЕДАНА

Леонид Вікторович Педан родом з Никополя. Йому 28 років, з яких 10 років він прожив в ув'язненні. 18 січня 1978 р. це дитя неволі вийшло на волю, правильніше, за колючу огорожу уральського концтабору до великої зони поневолених громадян СССР. Суворо притримуючись советських правил, за ним встановили прилюдний нагляд міліції й скритий нагляд

КГБ. Все його листування піддане суворій цензурі, більшість листів йому не доручають. Та чи можна поступати інакше з особливо небезпечним державним злочинцем? Таким зробила його советська система, справжня злочинність.

Леонид Педан

20 грудня 1973 мене привезли до Владимірської тюрми. Примістили мене в 14 камеру 1-го корпусу. Вигляд камери страшний: півтемрява, вогкість, холод, брак гігієни. В камері до моого приходу були два мешканці: Слава Березин та

Леонид Педан. В минулому обидва — злочинці. Березин — у далекому минулому, Педан — у недавньому. Спільної мови вони таки не знайшли. Між ними виникали конфлікти. Рятуючись від холоду, вони так і одягнені спали, в бушлатах, пірнувши в матраци і, лежачи на ліжках цілу добу, мов німі. Слава — великий любитель літератури — відривався від книжки тільки під час мізерної їди, а Леонид заливався в якусь точку на стелі й іноді її оглядав. Атмосфера була пригноблююча. І тут з'явився я, третій, але як показалося, взагалі незайвий.

Березин, мій співкацетник, з яким ми недавно розлучилися, зустрів мене зворушливо й розпитував про нові таборові події. З Педаном я зустрінувся перший раз. Довідався, що він з 35 Пермського концтабору, почав я цікавитися людьми й подіями в його зоні. Він відповідав скupo, з нехіттю, як про щось невимовно чуже.

Мені пощастило принести з собою кілька кусочків цукру, головку часнику й збережені з дороги тюльки та хліб. Я їх почастував. На Педана моя щирість подіяла приголомшливо. Та хто він для мене, щоб я, який провів два місяці на суворому режимі, з яких місяць — на голодній зменшенні нормі, відривав від себе останній кусок та відавав його першому, який попадеться, навіть чужому духово? Він поставився до мене з увагою. На моє запитання про

те, як він опинився у Владимірській тюрмі, відповів: «Була справа», додаючи: «А взагалі, то я не політичний» — і либоń, перший раз чомусь засоромився. Ми втрійку провели весь вечір і лягли спати з піднесеним духом. Я почув від Педана перший комплімент: «З тобою, Якове, не нудно».

Наступного дня нас перевели до 8 камери 4 корпусу, де ми зустрілися з трьома політ'язнями, прибулими 21 грудня з мордовського концтабору ч. 19 — Миколою Олександровичем Будуляком-Шаригином, Бабуром Шакаровим і Володимиром Лазаревим.

З Бабуром, молодим узбеком, я випадково зустрівся в Кишинівській тюрмі 1970, коли мене везли на «слідство», а його на судилище. Опинившись в одній келії, ми вспіli перекинутись кількома фразами... I ось приемна зустріч у неприємних умовах.

З Миколою Олександровичем ми зустрілися як давні друзі. З ним ми понад рік провели в мордовському концтаборі.

Знайомство з Лазаревим не обіцяло нічого доброго. Він був явним шизофреніком, терпів жидоманією. Усі навколо здавалися йому скритими жидами. Несподівано я опинився у засідці. Відверто признаючи себе жидом, я викликав його симпатію. Бідний Лазарев, здурівши щодо жидів, немало потерпів від своєї недуги. Ні генеральний прокурор Руденко, ні полковник, оглядаючи Владимірську тюрму, ні по-

літв'язень Сергій Мальчевський не могли йому простити безпідставного обвинувачення в жидівському походженні. Передусім покарали психічно хворого карцером, а останній побив його в камері.

Леонид Педан попав в атмосферу складних особистих взаємин людей в умовах тісної камери, де людина з усіма своїми прикметами й звичками вся, як на долоні. Наші ліжка були поруч — голова до голови. Леонид звернувся до мене: «Розповісти тобі про себе?» Я з охотою забажав вислухати. Я спрагнений справжніх історій людських життів і з більшою увагою слухаю, ніж читаю. Сказавши по-щирості, я нічого цікавого не надіявся почути від злочинця, 23-річного юнака, який прожив 6 років в ув'язненні. І помилився. Я дослівно був тим потрясений, що від нього почув. Сприйманню перешкаджала засмічена Леонідова мова.

О, Боже! Що це була за мова! Кожне друге слово — мать. Мене муляло, але я не показував своєї відрази. Може людина перший раз у житті на сповіді. І говорить, як може. Інакше він не міг. Його мовна неохайність тільки посилювала враження змісту його розповіді.

Леонид Педан та його молодший брат виростили в робітничій сім'ї. Батько шоферував, мати опікувалася помешканням. У Нікополі вони мають свою хату з садом на березі Дніпра. Як майже всі советські діти, вони ходили до школи, виховувалися в дусі советської ідеоло-

гії, марксистсько-ленінських догм вони не ставили під сумнів, не зважаючи на клич самого Маркса: «Ставити все під сумнів».

Леонид пильністю в науці не визначався. Учителям не вдалося його захопити. Слабою підтримкою для школи були і малограмотні родичі, яким більше залежало на матеріальних умовах щодо успіху дітей в науці. Рішальний вплив на Леонида мала вулиця. Никопіль — велике промислове місто. Частина молоді збуває час між працею, пиятикою, розпустою й бійкою. Бандитські шайки поділили місто на «сфери впливів». Зарплата не дозволяє поставити розгульний стиль життя на широку стопу. Доводиться займатися злодійством і грабунком. Злочинці — здоровані вміло заманюють до своїх сітей жовтодзюбу молодь, спрагнену романтики та гострих переживань. Справжня безідейність советського способу життя, бутафорія суспільної активності, багато заборон, переслідування за найменше відхилення від рутинового думання, регламентування кожного кроку, вчинку, постійна суспільна й родинна опіка — все це надоїло до сто чортів і вона шукає вентилятора в гострій, небезпечній, нестандартній діяльності.

14-річний Леонид, не закінчивши 8 класи, відгукнувся на поклик вулиці. 27-річний хижак, який влаштував у своєму помешканні кубло, заманив Леонида до своєї школи духового розбещення. Леонид став рівноправним

учасником пиятик, розпусти, диких нічних оргій. Його брали або посылали «на справу».

ПОЛІТИЧНА СПРАВА ЛЕОНІДА ПЕДАНА

За ограблення низки крамниць засудили його на 6 років ув'язнення. А мав він тоді 17 років. Молодший брат пильно вчився, був слухняним, улюбленицем. А цей гульвіса пішов манівцями. Батько ще до ув'язнення пробував влаштувати Леоніда при своїй автоколоні. Та побудова комунізму не приманила Леоніда і працював він для ока. Справжнім захопленим життям жив він тільки у своїй босяцькій зграй. Батько відрікся сина, уважаючи його своєю ганьбою.

Леонід відбував покарання в одному з концтаборів Дніпропетровської області. Він у подробицях описав щоденне життя табору — злочинний і сучасний варіант «Одного дня Івана Денисовича». Нудна праця, одноманітна, несмачна їда, плачена педерастія, торгівля й обмін речами.

Остогидла Леонідові праця до запаморочення і він рішився на такий крок. Він поклав руку на два залізні бруски й казав товаришеві вилізти на стіл і скочити на його руку між брусками. Товариш скочив, але дуже боязко, від чого кістка руки не зламалася, а тільки зігнулася. Леонід заревів від нестерпного болю. І за-

раз наказав повторити. Після другого випадку кістка зламалася і Леоніда повели до санітарного відділу. На кілька місяців він позбувся осоружної праці.

Табір, переповнений стукачами, надокучив Леонідові і він подав заяву, щоб його перенесли в інший табір. Не знаходячи переконливих причин для перенесення, адміністрація тaborу йому відмовила. Незаспокоєний, він попав у розпач.

В тaborі є відділ під назвою ГІС. Він завідує одягом в'язнів та іншими побутовими предметами: постіллю, ліжками, господарським інвентарем. Підробивши документи, Леонідові вдалося отримати додатковий одяг, який давали за відповідний хабар. Справу розкрили і мало що не дістав він нового реченця. Позбувся карою та солідним хабарем.

В тaborі товариши знали про його бажання перейти до іншого тaborу. Одного разу приступив до нього в'язень і сказав: «Бачу, як ти почуваєшся в цьому тaborі. І мені він надоїв. Знаю я, як звідси вирватися. Треба розвісити летючки і тебе негайно заберуть з цього тaborу». — А реченця не добавлять? — запитав Леонід. — Ні. Дадуть 10-15 днів шізо — і відішлють до іншої зони. — Дій. Ти пиши, а я розвішу.

Чергового ранку 4 примірники летючиков були готові. Перед встановленням Леонід з автором летючки повісили їх у їдалальні, лазні і на дощі

оголошень. Леонид пішов до бараку досипати і не ознайомився зі змістом.

Першими летючку помітили дижурні. Вони обійшли усю зону й забрали усі летючки перед вставанням. Таким чином крім урядових осіб ніхто летючок не читав, навіть сам обвинувачений і поширення й протисоветська агітація не відбулися. Пробудившись, «злочинці» передусім поцікавилися чи хтось їх читав. На їхнє велике огірчення ніхто з в'язнів навіть їх не бачив. Під вечір все одно автора летючки забрали. Леонид обурився: про нього забули. Ще більше, ніж перед тим, почав він рекламувати свою участь, розповідаючи кожному, зустрівши.

Минуло ще 10 днів після події. Леонид уже почав утрачати надію на визволення, як несподівано і його наказали зібратися «з речами» до вартівні. Він повеселішав. Та передчасно. Його вкинули до тюрми і змонтували справу за статтею УК УССР, відповідній статті 190 УК РСФСР, тобто за поширювання наклепів на союзський державний і суспільний лад. Леонида возили на допит до КГБ. Він скипів: «За що?!» — Летючки розвішував? — Ну. — І в них закликав українців боротися за незалежну Україну? — Яких українців? Яку Україну?

Тільки на допиті Леонид познайомився зі змістом летючки. Каєбіст почав зарозумну розмову про суб'єкт та об'єкт злочину, з якого Леонид зрозумів — ім треба зфабрикувати справу, наперекір усьому: логіці, фактам. Тоді Ле-

онид вхопився за останній доказ: — Та ж поширювання не було. Летючки ніхто не читав.

Як ніхто? Я читав, начальник нашої колони читав, дижурний читав. Вони й будуть свідками на суді, скажуть як на них подіяла летючка. Але ти не хвилюйся — усього до трьох років. Ти не «паровоз», ну, дадуть тобі рік-півтори. Такий реченець, як ви кажете, можна просидіти на параші.

— А після суду перенесуть до іншого табору? — не міг Леонид приховати свого щирого бажання. — Напевно. Слово чекіста. — Тоді пиши протокол, — спокійно закінчив Леонид.

Місяць він підписував кагебістську блюванину. Його знову роздратувало, коли кагебіст з винуватим виглядом заявив: «Ми з тобою, Леоніде, всією душою, але не все залежить від нас. Побачив прокурор області вашу справу і наказав перекваліфікувати статтю на ст. 62, ч. I УК УССР. Зараз доведеться поновому устійнити в усіх протоколах другу ціль — підрив та послаблення советської влади. — Кажу вам... з одною метою... ліпив, щоб... перевели в інший... табір, — переплітаючи матюканням, зворушеного торочив Леонид. — Чи я... ворог советської влади?... Ніколи я... політикою не займався. Вона мені і на... не потрібна.

Під час судової фарси, бачачи жалюгідну безпорадність адвоката, Леонид з незадоволенням вислухав безглуздий присуд. Його проголо-

сили особливо небезпечним державним злочинцем й засудили на 4 роки в таборі суворого режиму. Його спільникові дали 6 років у таборі особливого режиму, визнаючи його особливо небезпечним злочинцем і одягали в смугастий одяг.

Отак з політично наївної людини цілком лъояльної советській системі, цербери режиму зробили переконаного ворога комуністичного ладу. Логіка поведінки влади несхопна для здороводумаючої людини. Педана криміналний світ безповоротно втратив. Та в цьому наша заслуга, а не кагебістів. Не без гордості я зізнаю, що своїм духовим переродженням Леонид зобов'язаний мені.

Після ганебного судилища Леоніда відіслали до пермського табору ч. 35. У таборі серед політичних він почувався непривітно: багато серйозних людей, занятих читанням та розмовами на політичні теми. Він і там продовжував життя «босяка». Пошукав спільника і вдвох плянували: викрали зі складу машинку, обікрали аптеку, викрали пакунок у в'язня. Останній злочин переходить усякі межі. В'язні обуривалися, провели обшук і, знайшовши в злодіїв украдені продукти, безпощадно збили спільника, а спритний Леонід, забагнувши небезпеку, втік і знайшов захист від народнього гніву у вартівні. За всіми правилами Леонід цілком заслужив покарання тюрмою і відіслали його на три роки до Владимірської тюрми, де ми зустрінулися.

І такий огидний тип лежав поруч мене, і я стояв перед дилемою: пройти мимо нього чи спробувати його переродити. Опанувало мене педагогічне почуття участі. Його щира сповідь була для мене запорукою успіху і я накреслив перспективи його переродження. Він в усьому сумнівався. Переконати його було важко: він утратив віру в себе.

— З минулим треба рішуче й безповоротно покінчити. Далі. Треба почати серйозну самоосвіту. Перші лекції з літератури й історії дам я тобі уже завтра.

— У мене... дуже слаба пам'ять. Читав я мало, заледве з п'ять книжок... за все життя.

Ми діставали занижenu норму харчів — 1.300 кал. денno, постійно приборкували почуття голоду. Взялися до серйозного читання ми не могли: голод відвертав наші чуття від читання. Жива мова була успішнішою формою сприймання. Я іноді деклямував на пам'ять вірші, розповідав про поетів, письменників, полковників, учених. Усі слухали захоплено, забувши на часочок дошкульне почуття голоду.

Леонид попросив мене записати в його зшиток вірш, який йому сподобався. Потім він не один раз його читав, щоб запам'ятати. Прийшла бібліотекарка. Ми попросили каталог. Я запропонував Леонидові прочитати книжку «Дантон» із серії ЖЗЛ. Він читав уночі крадъкома, ховаючись від наглядачів. Вдень ми обмірювали прочитане і Леонид, наслідуючи

мене, зробив кілька виписок. І так день за днем один місяць.

Та ось настав час розлуки з Леонидом: його переводили на загальний режим. Леонид помітив на моєму обличчі відтінок суму. — Не зсмучуйся, Михаличу, уже я з нової дороги не зйду... Жаль, що не зустрілися ми в шкільні роки. Може став би був цілком іншою людиною...

Його забрали. Через два місяці ми зустрілися знову. На ньому помічалася зосереджена серйозність. Він речево переглядав газети, опрацьовував книжки. Леонид вміло утримував чистоту в шафі, речах. Предметом особливої гордості була бібліотека поетів, яку він зібрав: російська класика, закордонні поети. Він показав мені 20 зошитів з виписками. У доборі проявилося поетичне чуття, смак. Я не скривав свого захоплення. Леонид сяяв. Крашої нагороди, здавалося, він не бажав. Під ліжком у нього причаїлося 40 книжок — краще, ніж мала тюремна бібліотека: Фет, Тютчев, Петарка, Горацій, Бодлер, Баратанський, Пастернак, Вазарі, «Історія царської тюрми» Гернета, Кіплінг, Міцкевіч та ін. — все, що пильно здобувала для нас, політичних, чарівна Ольга Вікторівна Шмакова. Леонида опанувала самоосвіта цілком і з мовчазного слухача зробився ерудований оповідач. Він не цікавився вже кримінальним світом й інколи більше не насолоджується розповіддю про те, як він «вимолотив ха-

ту». Ба що більше, він ладен був, як признався, просидіти ще 5 років, щоб викреслити з пам'яті людей своє ганебне минуле.

Політв'язні перестали уважати його «шуриком» і лише кагебісти не доглянули в ньому якостевих змін. З ним відбулася така розмова:

— Ми розуміємо, що тобі не приємно з ворогами нашої країни, усякими жидами, націоналістами, антисоветчиками тощо. Адже ти наша людина, советська. Ну, поховзнувся раз, буває.

— Послухай начальнику, перестань... переливати з порожнього в неповне. Скажи до ладу... в чому справа.

— Це ділова розмова. Ми повинні знати що діється і що задумують у камерах політичних.

— Коротше, стукача хочеш зробити з мене? — Чому так грубо? Будеш інформувати нас про задуми співкамерників.

— А мені з цього яка користь? Я зсучуся й ніякого... навару, — густо пересіваючи босяцьку мову матюками, Леонид намагався наподобити колишнього злочинця.

— Хочеш горілки? Хочеш бабу? Листи пиши необмежено, часто посылати будемо тебе до лічниці, через мене діставатимеш пакунки і майбутнє влаштуємо.

І тут Леонид вибухнув: — Сука ти... Невже я за твої, диваче, хабарі... сумління своє продавати буду?... Задок розірвати тобі замало... Козел ти... Та в їх посліді більше чести, ніж у твоїй макітрі.

Тріснув дверми й пішов до камери, переконаний, що все це обійтеться без покарання. Я уклав Леонидові наглядову скаргу, в якій пerekонливо обґрунтував цілковиту безпідставність присуду. Та влада вперто хотіла бачити в ньому ідейного ворога, наполегливо плекали в ньому стійкого противника советської системи, вірячи в те, що коли вони визнали його протисоветчиком, то рано чи пізно він таким стане.

В листах до своїків Леонид намагався пояснити за що його засудили знову. Цензура цих листів не пускала або викреслювала правду про «справу». Нарешті ми знайшли влучну фразу й обійшли цензуру. Родичі зрозуміли істотність процесу. Батько, який колись сина відрікся, просив у Леоніда вибачення. Тепер його гнів звернувся на підлу владу. В неграмотний спосіб виливав він біль з наболілої душі і було в цьому неоковирному листі стільки ніжності й тепла, стільки туги й страждання, що слози котилися під час читання. Зараз Леонид був ними увінчаний авреолею мученика. Зі змісту й стилю листа виходить, що родичі бачили які зміни пройшов син.

Після звільнення я післав Леонідовим родичам листа, в якому подав характеристику їхнього сина (яуважав себе причетним до його другого народження) як гарного душою й розумом, освічену й серйозну людину, якою можна гідно гордитися.

Волею в'язничної адміністрації нас розділи-

ли по різних камерах. Леонид попав до камери з Олесем Сергієнком. Під його впливом зруси-фікований Леонид, який заледве вимовляв кілька українських слів, відчув гостру потребу українського самоствердження. Він запрагнув української літератури й історії. Згодом я побачив у нього зошити з українськими цитатами. Дуже скоро він забалакав по-українськи. Якщо давніше називав себе росіянином, то тепер гордо заражавав себе до українців, особливо наголошуючи це слово.

В'язнична зустріч та духові взаємини з Михайлom Яковичем Макаренком, жидом і російським демократом, його вплив на Леонида, їхня спільна політична активність могли б послужити темою особливого нарису. Це яскрава сторінка їхнього життепису. Надіюся, що сьогодні опинившись на Заході, Макаренко сам про це розповість точніше від мене. Під його впливом Леонид став справжнім політичним борцем, активним супротивником. Їхні взаємні симпатії були настільки великими, що в камерному конфлікті Леонид накинувся з кулаками обороняти жида Макаренка проти співбратата-українця, але про це непорозуміння я не буду розписуватися без згоди на це учасників конфлікту. Випадок відбувся 5 січня 1976 у 49 камері З корпусу за участю чотирьох українців: Будуляка-Шаригіна, Сергієнка, Попадюка й Педана та двох жидів: Макаренка й мене й одного росіяніна: Балахонова й одного вірмена: Айрапетова.

Ще два рази нам пощастило зустрінунтися в стінах Владимірської тюрми: у вересні 1975 в 15 камері 4 корпусу та в 49 3 грудня того ж року. Леонид читав книжки, писав скарги з певною метою (підриву й послаблення советської влади). Він відробляв 4 додаткові роки. У листах додому він писав про свій намір виємігрувати з СССР після звільнення і немало їх приголомшив, назвавши при тому Ізраїль.

1976 рік ми зустрічали в одній камері. Макаренко, чудовий кухар та майстер на всі руки, змайстрував з віника новорічну ялинку та приготував торт. Я одягнувся в темний одяг. Леонид в усьому брав активну участь, розвішуючи в камері гірлянди й готовуючи своє «фірмове» блюдо з тюльки.

В середині січня 1976 ми розлучилися. Перед його відходом ми обмінялися дарунками. Він подарував мені хусточку із зображенням Ісуса Христа, олівцевий портрет Бодлера, своєї роботи, і пару шкарпеток. Я дав йому світлину донечки (він завжди напрощувався стати зятем) і шерстяні шкарпетки. Такому непогамованому парубкові вони добре прислужилися в карцерах та шізо. Йому залишалося ще два роки животіти в ув'язненні: майже рік у тюрмі й понад рік у концтаборі. Леоніда непокоїло повернення до табору, де про нього була погана слава, а саме як його зустрінуть цим разом... Я давав йому поради. Він їх засвоював та обіцяв відповідно поводитися. Цікаво, що за

довгий час наших останніх розмов я не чув від нього ні одного вульгарного слова.

Прощання завжди викликає почуття суму. Хтось сказав: «У кожній розлуці є присмак смерті». Чи побачу ще я тебе, мій духовий сину і вірний товаришу, у вільному світі? Наши обняття будуть міцними, ми маємо що згадувати і є чим спільно занятися.

До дня звільнення я післав йому поздоровлення. Та воно до нього не дійшло, як і два поручені листи. КГБ щільно його оточило. Либонь комусь з моїх читачів пощастило добитися до нього через кагебістську заслону. Спробуйте написати на таку адресу: СССР, Дніпропетровська область, м. Никопіль, вул. Слов'янська 109, Педанові Леонидові Вікторовичеві.

ВІТАЮ ЗІ ЗВІЛЬНЕННЯМ, ДРУЖЕ ПО НЕДОЛІ!

Вітаю зі звільненням! Але ще покищо не на волі. За твою волю доведеться нам ще позмагатися. Коли з'явишся дома, в Англії, поздоровляючи тебе на волі, не щадитиму знаками оклику.

21 вересня по 10-річнім ув'язненні звільняється з мордовського концтабору громадянин Великобританії, українець за національністю, Микола Олександрович Будуляк-Шаригін.

10 років викреслені з життя уже не молодої людини. До того додайте серцево-arterіаль-

ну недугу, складні родинні відносини, професійний застій — і перед вами стане людина «коло розбитого корита».

Микола Будуляк-Шаригін

На чиїм сумлінні його трагічна доля? Про кагебістів не говорю: це люди без совісти. Але члени англійського парляменту, громадяни Ве-

ликобрітанії, українці Заходу й демократи всіх країн не зробили все від них залежне для його дотермінового звільнення. Замість широкої і голосної кампанії протесту Миколі писали листи такого змісту (цитую з англійського оригіналу): «Please, Nick, behave yourself as a model prisoner. I know you have a determined spirit, but you cannot fight the authorities all your life. You will achieve nothing except prolonged punishment. Life and freedom are worth more than your pride. I am really hopeful that if you behave properly and show that you repent crimes for which you were convicted, they will let you go.»¹⁾

Правда, в кінці листа автор признає: «It is easy to sit here in London and offer advice, not so easy for you to take it.»²⁾

Микола не послухав поради друга, не міг. Зразковим в'язнем, у катебістськім розумінні, він не був. Своєї вини він не визнав. Що більше, він рішуче відкидав обвинувачення в зраді батьківщини. Він не принизився до рабської

---

¹⁾ «Прошу тебе, Нік, поводься як зразковий в'язень. Я знаю, твій дух — рішений, але ти не можеш поборювати уряду ціле своє життя. Тим не осягнеш нічого, крім продовження кари. Життя і свобода варти більше, ніж твоя гордість. Я дійсно маю надію, що, якщо відповідно поводитимешся і виявиш каяття за злочини, за які тебе засудили, вони тебе звільнять».

²⁾ «Це вигідно сидіти тут у Лондоні й давати поради, для тебе воно не так легко».

покірності. Навіть у важких умовах советського ув'язнення він умів зберегти людську гідність. Більше того, Микола був активним борцем за права політичних в'язнів. Одним з перших він перейшов відкрито на статус політв'язня. Його багаторічна мужня участь у тому русі — найясніша й найгероїчніша сторінка його життя. Микола не виконував норми продукції. Він відмовився будувати советський таборовий комунізм, відмовився від примусової праці. Не став він також стукачем. Він втішався повним довір'ям товаришів, умів тримати язика за зубами, був великим приятелем, завжди виявляв солідарність з однодумцями, не втрачаючи при тому своєї особовости.

Hi, шановливий пане, якого листа я вище цитував, Ви ніколи не зрозумієте, поки Ви, не дай Боже, самі не побудете в тих умовах, що собою представляє ув'язнення в СССР навіть у наш, цивілізований час. I не помогуть Вам ні все написане Солженицином на ту тему, ні двадцять інших авторів. Ментальність витворюється самим життям, а не світоглядовими конструкціями. За 7 років ув'язнення я пройшов через такі «установи», з яких кожна могла б мати гідне місце в будь-якому колі Дантового «Пекла».

Тому набагато розумнішою була жінка Миколи, яка йому писала: «Mr. P. always urges you to be good and to behave so as not to upset the authorities. I think he probably does not un-

derstand quite the position you are in. I certainly could not advise you how to behave.»³⁾

Так, вона дуже хотіла бачити чоловіка у тих довгих роках вичікування. Побачення, без сумніву, зміцнили б родинні зв'язки, охоронили б родину перед розпадом. Але кагебісти, прекрасні психологи-езуїти, знову й знову позбавляли Миколу побачення через всякі видумані причини, намагаючися зломити його сильний дух і зробити його своїм слугою. В ув'язненні більше, ніж денебудь, немає половинчастих рішень: або ти нескорений борець і порядна людина, або цілковитий негідник. Взаємоподібноючи сторони вимагають від тебе ясної позиції.

Микола Будуляк-Шаригін мав тяжкий війнік, як непрофесійний політик, після арешту. Манила воля, яка обіцяла земні приємності й радості, мучила туга за близькими, мабуть, наявіть навідувала підступна думка пана П. — «Життя і воля дорожчі за твою гордість». Але коли б не гордість, то була б зрада. Від Миколи вимагали більше, ніж лише самої покірності. Його намовляли до зради, шпигунства, до співпраці з КГБ. І він не пішов на те, заплатив свободою, здоров'ям, родиною й ледве чи не самим життям.

---

³⁾ «Pan P. тебе завжди закликає бути спокійним і поводитися так, щоб не дразнити керівництва. Я думаю, що він, мабуть, не знає, в якій ти ситуації. Я напевно не могла б тобі порадити, як поводитися».

Є речі, які дорожчі від життя і волі. Це — честь, гідність, шляхетність. Той, хто ними жертвуює в ім'я життя і свободи, втрачає людське обличчя. Микола волів смерть героя (або просто порядної людини), ніж життя негідника. Він, українець, стояв на сторожі безпеки Великобританії і по-синівському оберігав її честь, хоч вона невдачно відплатила йому черствістю мачухи. В ім'я вірності вищим вартостям він холоднокровно вислухав відповідь самого Андропова: «Через вас англійська королева нам війни не виповість».

Він залишився вірний собі, коли відчував, як рвуться родинні нитки. В котрий же раз дружина писала: «I have just heard that my visa application to visit you has been refused once again for the following reason: in view of infringements of prison regulations you are being deprived of the privilege of a visit.⁴⁾»

Назвіть його поведінку, як хочете, але склоніть голови перед його непохитною мужністю та високою шляхетністю.

Пригадаю коротко історію життя Миколи Будуляка, який пізніше став єй Шаригіном.

Він народився в селянській родині в Україні 1926 року. В 1933 році його село майже ціле вимерло від голоду. Микола довго не міг ви-

---

⁴⁾ Я щойно довідалася, що мені знову ж відмовили візу для відвідин тебе через наступну причину: тебе позбавили права на зустріч, бо ти порушив тюремний режим.

здоровіti вiд хворiб, спричинених голодом, не мав можливостi ходити до школи й на початку вiйни 1941 року ледве скiнчив початкову школу — 4 кляси. В 1941 роцi нiхто не дбав про його евакуацiю, і його nїмci вислали до Нiмеччини. Там дали йому технiчну освiту. Всi роки вiйни вiн провiв на науцi. Не брав участi у воєнних дiях. Опинившися в Захiднiй Нiмеччинi, вiн виїхав до Англiї для продовження студiї. Там вiн вивчав мови схiдноевропейських країн та електронну технiку.

Понад 20 рокiв вiн прожив в Англiї. Там його усиновила родина росiйських емiгрантiв — Шаригiни. Там вiн заклав свою родину, добре влаштувався й жив спокiйно, не почуваючися зрадником батькiвщини, бо що в'язало його з батькiвчиною? Вiд неї залишилися тiльки гiркi спогади далекого дитинства.

Через працю Микола Будуляк-Шаригiн мусiв часто виїжджати до країн советського бльоку, щоб розповсюджувати вироби його фiрми й органiзувати виставки. Так вiн вiдвiдав Румунiю, Югославiю, Мадярщину, Польщу, Чехо-Словаччину, Демократичну Республiку Нiмеччини. Всi поїздки вiдбулися щасливо.

В серпнi 1968 року, зразу пiсля подiй в Чехо-Словаччинi, вiн приїхав службово до СССР. По приїздi вiн вiдкрив у кiмнатi готелю в Москвi кiлька мiкрофонiв і обрiзав їх. Цим вiн викликав дикий гнiв кагебiстiв. За ним почали слiдити. В Москвi Микола Будуляк-Шаригiн

фотографував цікаві пам'ятки міста й відвідав родину своєї прибраної доньки Анни Колеснікової.

Після арешту його обвинуватили в шпигунстві, антисоветській агітації і зраді батьківщини. При чім брітанського консула в Москві повідомили, що Будуляк-Шаригін нібито фотографував якийсь таємний об'єкт під Ленінградом, — і цей повірив тій катебістській побрехеньці. Як, між іншим, багато на Заході вірить в усе те, що без викидів совісти брехливо підсуває їм советська пропагандивна мафія.

O, Sancta Simplicitas⁵), громадянине Заходу! Доки дозволяєш, щоб обдурювали тебе, ѹ доки з душевною простотою прийматимеш за чисту монету безсоромні видумки советського керівництва? Твій невилічимий інфантілізм розуміння советського режиму викликає в нас, які бачимо поверхню і скритий, зворотний бік советської дійсності, не зворушення, а презирство.

Назначений Миколі і допущений — що рідкісний випадок — ще під час попереднього слідства для ведення справи адвокат Рожанський відкидав одне обвинувачення за одним.

Викликана фотоплівка ніяк не могла служити як речевий доказ шпигунської дії Буду-

---

⁵) «O, sancta сімпліцітас!» — «О, свята простото!» — лат. вигук, приписуваний Янові Гусові (1369-1415), коли той побачив, що якась стара жінка підкидає дрова у вогнище, на якому його спалювали.

ляка-Шаригіна. Очевидно, це не завадило КГБ для кримінального обвинувачення в шпигунстві й ухвалення йому обвинувального вироку. Адже советське судівництво могло ж засудити китайського «шпигуна» Ма-Хуна на 15 років, зформулювавши обвинувачення ось так:

«Оскільки матеріали справи не доказують, що внаслідок злочинної діяльності Ма-Хуна йому вдалося зібрати відомості, які становлять військову й державну таємницю, суд кваліфікує заподіянне ним як спокуса до шпигунства».

Як тут не пригадується незабутній Гашек, який передбачив у своєму «Швейку» советський режим 70-их років? Адже Швейка також обвинувачували в шпигунстві, бо коли б він мав фотоапарат, то зфотографував би залиничну станцію, але оскільки він фотографічного апарату не мав, то й не знімав ніяких фотознімок і нікому таких не передавав. Обвинувачення в шпигунстві на тій основі не було знято.

Але перед впертістю адвоката Рожанського КГБ відступило. Рожанський відкинув також обвинувачення щодо антисоветської агітації: в СССР Микола Будуляк-Шаригін такою справою не занимався, а за кордоном советські закони на його діяльність не поширяються. У зв'язку з обвинуваченням у зраді батьківщини Рожанський попросив представити судові доказ про советське громадянство Будуляка, посвідки про освіту, від місця праці, прожи-

вання і т. п. Рожанський зробився для КГБ невигідним. І його забрали. Він помер серед загадкових обставин. На суді був цілком невідомий Будулякові адвокат, сприємливий КГБ і накинений підсудному. Відбулося закрите скандалче судилище, на якому вирок був заздалегідь вирішений.

Побачення з консулом Миколі не дали. А загальна зустріч з дружиною відбулася в присутності шести кагебістів. Напередодні його обдурили, сказавши, що про справу на побаченні не вільно говорити, бо незабаром після побачення він буде звільнений і вони зможуть про все поговорити в дорозі. Обман — один з китів, на якому будується советська система.

І почалися довгі роки таборового й тюремного ув'язнення, мученицькі етапи, жорстокої кари й героїчна боротьба.

Луб'янка, Владимірська тюрма, табори Мордовії — 5-ий, 3-ий, 19-ий, знову Владимір і знову 19-ий табір Мордовії.

Вперше ми зустрілися в 3-ій зоні. Мене познайомив з Миколою політв'язень Віталій Синиговський. Спочатку спонукала нас до спілкування англійська мова. Згодом головноючиною стали загальні політичні акції жидів і українців. Ми вимінювали інформації й помагали один одному в передаванні вісток за зону. Українці добували інформацію з підпілля, в дослівному значенні слова. Дехто підкрадався під підлогу кабінету таборового начальника й слу-

хав усе, що там говорилося на зібранні таборової адміністрації. Українці здобули радіоприймача й слухали пересилання закордонних радіостанцій. Ми, жиди, мали свої джерела інформації.

Вдруге ми зустрілися у Владимірській тюрмі 20 грудня 1973 року. Він прибув туди на 3 роки, я — на один. Там наше знайомство перетворилося у міцну дружбу. Нас то розлучали до різних камер, то знову саджали разом. Щоб вижити у тих невимовно важких умовах, треба було мати численні й цінні людські якості: відвертість, щедрість, зносимість, обережність, терпеливість, мудрість та інше. Всі ті прикмети властиві Миколі Будулякові в повній мірі. Ми ділилися усім: інформаціями, знанням, харчами, одягом, часом, радощами й жалями. Будуляк мав господарську жилку й умів з нічого виробляти щось. Він потрапив сковати бритви і завжди був чисто поголеним. Навіть в поганих тюремних антисанітарних умовах він зберігав чистоту й дуже любив порядок та точність.

До мене він ставився з особливою ніжністю й опікою. Я віддячувався йому увагою й пошаною. Не раз він тиснув мене в своїх обіймах. Двічі я заплатив за це «очками».

Влітку 1974 я задумав організувати масовий перехід відкритим способом на статус політичних в'язнів. Я поінформував і Миколу. Ідея йому подобалася. В листопаді я повернувся в зо-

ну, а в березні 1975 року я з групою політв'язнів знову з'явився у Владимірі. Бачачи, що я не кидаю слів на вітер, Будуляк виявляв до мене глибоку симпатію й приєднався до руху. Згодом він грав у тому русі видатну ролю.

Я міг би ще довгий час і на багатьох сторінках розповідати про Миколу Будуляка-Шаригіна. Тяжко захворівши, ми оба опинилися в тюремній лікарні, де пробули разом місяць. Як він занепокоївся, коли дізнався, що в мене знайшли запальне захворування шлунка. А як сильно тривожив мене його тиск, який доходив до 230:130. З якою душевною теплотою він зустрічав мене після моого повернення з карцера. Сам рідко плив проти течії і потрапляв уникнути покарання карцером. Зате в шізо і ПКТ він засидівся досить.

Коли я повернувся до камери після карцера, співкамерники обступили мене питаннями. Микола почав зразу ж із скромних ресурсів «уявляти», як би мене нагодувати. А коли по 15 безсонних карцерних добах я втратив свідомість, мову, пам'ять, не володів своїми рухами й мені увижалися галюцинації, Будуляк одягнув мене, повів до лікаря і ходив зі мною, як з малим хлопчиком.

Так, маємо що споминати при зустрічі. Ко-би вона лише скоріше відбулася!

Ну що, друже мій люб'язний, засидівся, прийди. Пора закінчити. 10 мученицьких років віддав батьківщині й советському режимові за

своє невеселе дитинство. В майбутньому, щоб не провадив будь-який гешефт зі советами. І ілюзій, надіюся, ти позбавився назавжди. Зрозуміш, що советський лад — ворог кожної нормальні людини, всього живого, діяльного, людського.

Демократичний світ повинен бути на погодіві й уважно слідкувати за інтригами ворогів стосовно Миколи Будуляка-Шаригіна. Уряд Великобрітанії **мусить взяти його** під свою опіку й дбати за його повернення додому. Боротьба за безперешкодний виїзд Миколи Будуляка — невідкладне завдання. А тоді треба подумати й про гідне привітання.

До скорого побачення, Миколо!

ЛИСТИ ДАЛЕКІХ ДРУЗІВ

У далекій Бурятській АССР перебуває на засланні відомий літературний критик і незламний борець за національне відродження України Євген Сверстюк.

Чимало годин ми провели свого часу в розмовах на літературні теми. Таборова адміністрація часто перебивала нас, поцікавившись ні в якому разі мистецько-літературною вартістю творчості Євгена Олександровича. Особливо лю-

тував при такому шмоні капітан Рак, самовдоволений неук і садист. Євген не міг знести його присутності і в таких випадках залишав усі свої записки напризволяще Ракові і виходив, заявляючи, що йому важко дихати тим самим повітрям, що й Рак.

Посередньо доходять до мене вістки про такі прославлені українські літературні імена, як Вячеслав Чорновіл і Василь Стус.

У листі до таборового приятеля Славко пише:

«Михасю, ти на мене не гнівайся, у мене з часом щось не виходить, хоч у Зіненка в закуток просися (Зіненко «виріс» і зараз начальник режиму в 19-ій зоні в Мордовії — Я. С.). 6 днів праці. Решту крихт пожирає преважкий приполярний побут. Адже немає ідалльні, бракує води, дров треба нарубати досить багато. Зима цього року така, що й якути не пам'ятають. Морози в $50-60^{\circ}$ не кілька днів, як звичайно (тут норма $40-45^{\circ}$), а від першої половини грудня до другої половини лютого. Не видно ні неба, ні землі, лише густий морозний туман. Повітря густе, тяжке, навіть через шарфу (обличчя у всіх замотані) запалює легені. Тихий жах... А ось два дні тому нараз за добу підскочило від -52° на -16° , голова майже не тріснула. Зараз усього -42° , видно небо, сонце (день уже довшає)... На твоїй картці згадано Сусленського. Дай, будь ласка, його адресу...»

Як відомо, Чорновіл відбуває заслання в Якутській АССР (Ленінський район, п/о Чаппана, індекс 678253).

Ще далі, справді у самого черта в зубах, загнали Василя Стуса. Його становище ускладнюється ще й тим, що він знаходиться в режимному районі, куди рідних пускають — якщо вже пускають — тільки за пропусками. З далекої Колими Василь пише:

«...А щодо праці я не мав вибору. Привезли мене до копальні — а тут тільки гірником бути. Значить, вибору праці нема... З помешканням для мене також не було вибору. Перед приїздом уже приготовили кімнату, гуртожиток — люди і т. д. Коли я перейшов від одної кімнати гуртожитку до другої, зчинився великий адміністративний гуркіт: як це? хто дозволив? Тому, що я перейшов від одної кімнати гуртожитку до другої і відмовився від непосильної праці, полковник Перевезев заявив: «Не пущу вашої жінки, не пущу!» А перед тим був щедрий і обіцяв пустити до мене дружину. Не його жінку, а мою. Дозволу на її приїзд я добивався півтора місяця. А коли приїхала, за нами ходили охоронці, чергуючись кожної години».

Советська влада навмисне засилає політичних в'язнів у режимні райони, посилюючи тим самим покарання. В однім із таких районів му читься на засланні Олесь Сергієнко. Його мати — Оксана Мешко — скаржилася, що їй не дають пропуску до сина в Аянський район.

В однім із чисел газети «Шлях Перемоги» за листопад 1978 р. був надрукований мій нарис про Леоніда Педана — молоду людину, з якою сталося в Владимірській тюрмі чудо переродження із, здавалося б, пропащого злочинця на шляхетну людину і політичного борця. В нарисі я писав, якою засміченою вульгаризмами й найбруднішою лайкою була його мова перші місяці нашого спілкування. Я прошу вас, шановні читачі, звернути увагу на те, якою чистою є мова його листа, яким дружелюбним і добрим вириковується із листа портрет самого автора. Наведу в цілості його єдиний лист, який дійшов до мене.

«23 грудня 1978 р.

Якове Михайловичу, дорогий, вітайте! Я радію за тебе, ще більше радий, що не забуваєш мене. Твої два листи отримав, відповів, але, як бачиш, не все стається так, як ми з тобою, дорогий, хочемо, — та ось знову радію, мов дитя, отримавши від тебе вісточку. Пам'ятаєш, коли ми були разом, то говорили, що це найщасливіший час у нашему житті. Надіюся, що тепер ти переживаєш щось подібного, — чи воно не правда? Я говорю це, тому що дізнався, що ти знову одружений, з чим і спішу тебе поздоровити, що з дочкою також усе хороше. На жаль, її світлина, яку ти мені подарував, у мене не збереглася.... Яшо, ти знаєш, яке в мене зараз найбільше бажання, — це побачити тебе, по-

гуторити, подивитися, як ви всі живете. Будьте ж щасливі!

Про себе, на жаль, нічого не можу написати, але, надіюсь, ти скоро отримаєш листа із Західної Німеччини і якщо детальніше поцікавишся, дізнаєшся про все. Якщо нічого не отримав, то, отримавши цього листа, зразу напиши на адресу, яку подам в кінці листа.

У серпні 1978 р. одержав листа від Макара (Михайло Макаренко, який нині проживає в Зах. Німеччині — Я. С.) і знімок, також з бордою, як і ти. Відразу ж написав йому, але недавно дізнався, що він в тому ж місяці виїхав. Писав до твоєї матері, але нічого не вийшло. Одним словом, не везе мені, в тому я сам винен. І зрозумів це, як тільки приїхав до Нікополя.

З Гілелем (Гілель Бутман недавно дотерміново звільнений — Я. С.) я тісно здружився, він прекрасний товариш, радію, що ти позитивно про мене відгукнувся. Але перед ним я худобина: розледачів, не пишу. Мені дуже важко самому, надіюсь, ти мене розуміеш.

Так, забув найважливіше: велике тобі і твоїм друзям спасибі за подарунок, який ви мені прислали в березні ц. р.

Живу в родичів. Дуже зло, але нікуди дітися. Працюю слюсарем, праця така собі, витерпіти можна, 120 крб. Якове, чи ти хоч розбираєш, що я пишу? Все це тому, що пишу лежачи, за звичкою. О 9-ій вечора вдома, після

січня продовжать, не одружений. З колишніми друзями майже не здоровлюся, і вони мене розуміють. Не хворію, дуже скучаю за вами. Шлю вам мою світлину, також з «бородою», буду вдячний за ваші знімки. Пиши, Яшо, все про себе, про доночку, про те, що тебе оточує . . .

Будьте здорові, всього вам доброго».

Педанова подруга, яка виїхала до Зах. Німеччини, доповнює свідчення про Леоніда, про його тяжкий душевний стан.

«Коли ще жила там, — пише вона, — я читала Ваші листи, бачила фотографії і разом з ним отримувала пакунки від Вас. Сьогодні Льоня прислав мені Вашу адресу і просить мене до Вас написати . . . Очевидно, Вам уже відомі намір і бажання Леоніда. Важко йому тепер там вжитися . . . Але як допомогти? Як пробити всі ті глухі і кам'яні стіни, як помогти йому відчути хоч трохи щастя і ковтнути ковток вільного повітря?»

Подруга Педана боїться, що розпуха може наштовхнути Леоніда на непоправний вчинок.

«Чудово розумію, скільки людей шукають тієї свободи, скільки вже постраждало за неї і продовжують боротися», — пише вона.

Час від часу прориваються за кордон повні розпуки листи Віталія Калиниченка. Вони короткі, однотипні. Його крики душевного болю голосять про поміч. Ось один з отриманих мною 15 таких листів.

«Дорогий Якове Михайловичу!

Чому ти мовчиш? Невже Михайло Янович
(Макаренко — Я. С.) тобі нічого не сказав?
Твою адресу взяв у Юри.

Ради Бога, знайди мені моїх родичів!
Твій Віталій.»

Я не мовчу. Пишу, стараюсь допомогти. Але виклик від невістки йому не вручили, листи також до нього не доходять. Ізраїльська пошта виплачує мені компенсацію за нібито загублені поручені листи.

Спроба перейти кордон в 1966 р., 10-річне ув'язнення, насильне «лікування» в психіатричній лікарні, повне несприйняття советської системи — все це не дало Калиниченкові права на виїзд із СССР. Вкінці зречення советського громадянства також не було взято до уваги советською владою. Постійний нагляд, темне, похмуре життя на селі, безконечні заборони й обмеження — такі умови нидіння колишнього політичного в'язня після т. зв. звільнення.

Такою ж похмурою картиною представляють собою життя і інших «звільнених». Віталій Синигівський, геолог, з вищою освітою, працює нічним сторожем. Павла Кампова, математика, який до арешту довгі роки працював в Ужгородському університеті і в освітній системі Закарпаття, не влаштовують на роботу, він животіє. Борис Бульбінський, учитель і ортодоксальний комуніст, примушений працювати вантажником на цегельному заводі.

Павло Федорович Кампов, мій таборовий друг, недавно відвідав мою маму, яка живе в Молдавії. Звідтам він прислав мені листа. В ньому він пише:

«... Я не працюю, тому міг рішитися поїхати. І в дійсності це перша моя подорож за межі Закарпатської України. Як укладеться мое життя, відомо тільки Богові. Тяжко мені і безпорадний я.

Не можу похвалитися Вам чимнебудь. Жадних ні особистих, ні загальних успіхів не маю. Звичайне існування — так можна оцінити мое становище...

Прожите нами дає багато для того, щоби правильно ставитися до життя. Ми повинні життя краще розуміти, ніж ті, хто нічого не пережив. А головне те, що ми не стали злими. Це дає нам можливість розсудливо думати».

Милий і добрий Павле Федоровичу! Без жадної підстави, так собі — ради садизму вас 7 років мордували прокляті кагебісти і все ж таки не озлобили. Вас непокоїв недостатній розвиток вашого краю — Закарпатської України, — ви хотіли бачити своїм провідником обранця народу, а не ставленника Москви — і вас 7 років відучували від цих думок і тепер постійно переслідують, але ви не стали злими. Скільки ж християнської доброти і всепрощення в вашім серці?!

Стурбований світовими проблемами, Павло Федорович відпихає особисті проблеми на зад-

ній плян. «Якщо казати правду, за десятиріччя багато змінилося. Не знаю лише одного: чи стала людина ліпшою, ніж була. Багато з того, що робиться у світі, важко зрозуміти. Куди йде людство, що йому дорогое, як переоцінені вартості в глобальному відношенні — я все це не можу точно оцінити, хоч і хотілося б. Яка буде вартість особистості в майбутньому — та-кож не можу сказати.

Невже буде панувати споживацтво, невже завше вартіснішим стане матеріальне забезпечення, сексуальне життя?..

Бажаю Вам, Вашій родині всього найкращого. Нехай Господь поможе Вам. Бажаю всього доброго нашим спільним знайомим.

Ваш П. Кампов.»

Листи Бориса Івановича Бульбінського особливого характеру. Його основне зацікавлення — розвиток комуністичних начал в людині і в суспільстві. Цей інтерес і діяльність, спричинена ним, двічі приводили Бориса Івановича на лаву підсудних в країні, яка прокладає людству дорогу до комунізму. 15 років ув'язнення не переконали Бульбінського в тому, що вся рота йде не в ногу, а він — в ногу. Іншими словами, в тому, що сама дорога погана, а в умовах Росії страхітливо злочинна.

Підвищене зацікавлення проявляє Бульбінський до питань історії України і до єврейської історії. «Ломлю голову над причиною зростання Юдеї (межа II-I тисячоліття до нар. Хр.),

піднесення єврейського народу, який вніс в міжнародну скарбницю настільки непропорційний його розмірам вклад. Кочовики, які осіли на південному сході Східного присередземномор'я та які собою охоронили (з базою на Мертвому морі, Йордані і горах) аграріїв, ремісників і купців (Фінікія) від кочовиків Півдня і Сходу. Це — ясно. Конгломерат кочової склонності до фанатизму, містики, героїзму з аграрно-торговельно-промисловим розумом, гнучким, працелюбством, порядком і т. д. Чи годиться? Це тільки штрихи.

Проаналізував піднесення Риму, Москви, Новгороду Великого, Литви, Франків і др., а з єреями ще не розібрався. Не підкажеш?

Яшо, пиши. Дякую за все!
Привіт Тобі величезний і щирий!
Дбай більше про своє здоров'я!
Це важливіше від багатьох речей...
Привіт друзям! Бажаю всього доброго!
Борис.»

Через неможливість служити справі свого життя в Росії, Борис Іванович хотів би бути корисним справі світового комунізму. Ми, група друзів, звернулися з проханням до КП Франції поклопотатися за дозволом на виїзд для Бульбінського. Поворот КП Франції в лоно Москви поставив край грі французьких комуністів в лібералізм і заступництво за інакодумаючих.

«... Я дуже вдячний тобі за звернення до КП Франції! Це, мабуть, найкраще, що ти міг

зробити. Дякую! Треба було цю справу просо-
вувати якнайдалше. Якщо буде така можли-
вість, то зроби.»

В Ізраїлі Борис Іванович має численних дру-
зів серед колишніх в'язнів: Фролов, Учитель,
Черноглаз і ін. А Борис Шількрот, ентузіаст кі-
буцького руху, був і залишився його вірним
однодумцем.

Сердешна доля Івана Олексійовича Верни-
ка буде темою ще окремого нарису. Син німець-
кого вояка та українки, Іван прийшов на світ
як «продукт» війни. Тяжко нам тепер вгадати,
чи його народження було вислідом любові або
гвалтування, бож немає в кого спитати, а бать-
ків своїх Іван і зроду в вічі не бачив.

Митар від народження, Іван не озлобився,
не зробився жорстоким, навіть не зважаючи на
4-річне безпідставне ув'язнення. Його ідеал —
жити як людина — так і не гармонізує з окру-
жаючим оточенням, зі советською дійсністю.
Його наївне сприйняття, без спеціального замі-
ру, робить його описи советського способу жит-
тя яскравими гуморесками. Ось декілька з них.

«Якове Михайловичу, велика тобі подяка за
допомогу, яку ти мені виявив в розшуку моїх
рідних. Чим тобі віддячити — просто не знаю.
Якщо тобі чого-небудь треба буде і якщо я змо-
жу звідси вислати, то напиши. Якщо матиму
якісь гроші, то сповню твою проśбу, а зараз
у мене гроші лише на виїзд на Батьківщину . . .

І попроси Сашу, нехай мені вишле постільну річ і один підодіяльник, одне простиравло і два рушники, бо я їх шукав по всьому місту і не знайшов, є тільки в сувенірному магазині за 15 карбованців. А мені за жовтень місяць дали за всі робочі дні тільки 65 крб. — получка і аванс. 25 крб. міліція забрала за порушення нагляду. 5 жовтня продовжили нагляд ще на пів року. Це по трьох роках. Так що покищо поїхати не зможу.

52 крб. становить у мене премія, якої позбавив мене начальник цеху за те, що я проводив зварювальні роботи в гаражі без відра води і скринки з піском — був лише вогнегасник, та й відповідальний за протипожежний інвентар була іша людина. Начальник цеху признає, що перегнув палку, обіцяє 75% премії повернути, але пройшла вже половина місяця, а він тільки обіцяє.

15 крб. плачу за квартиру. З гуртожитку виселили мене за т. зв. «самоправність плюс аморальну поведінку». Під самоправністю розуміють переставлення холодильника на просьбу мешканців із кухні, до якої мають доступ власне 400 чоловік. І, очевидно, в родині не без виродка... Що не положи до холодильника в кухні — вранці, дослівно ж, як корова язиком злизала. Зверталися в завком — нічого не дало. Перестали послуговуватися холодильником, і вони стояли по три місяці порожні.

Хлопці з нашої кімнати — 5 людей — поставили один холодильник в свою кімнату, а 14 залишилися стояти порожніми в кухнях. До холодильника наложили продукти і почали ним користуватися за призначенням. І ось мене викликає виховник і заявляє: «Якщо не поставиш холодильник в кухню, то виселемо». Я не поставив.

Після цього нашу секцію відвідала санітарно-побутова комісія, тричі поспіль. В останній день комсорг заводу особисто очолив делегацію «суспільників». Я був в кімнаті з дівчиною, ми сиділи на ліжку, гуторили. Нараз двері відчиняються і входить комсорг зі «суспільниками» і каже: «Ти одружений?» Я відповів: «Тобі яке діло до цього? Кожна людина має право на інтимне життя». Він зразу ж написав акт про порушення правил гуртожитку і, як жонглер, нормальні людські стосунки оголосив аморальною поведінкою з моого боку.

А, до речі, сам одружений, його близькі стосунки до жінки чи дружини не аморальні лише тому, що він ті стосунки має не в гуртожитку, а в себе у помешканні. Звідси висновок: для тих, хто живе в гуртожитку, інтимні відношення до жінок заборонені. Тоді куди ж подітися з жінкою? На пляжі заборонено, в парку не можна, в лісі також не дозволено. Всюди аморально, а квартиру, либонь, ніхто не віddaє з тих охоронців моралі. Тоді треба ставити їм питання: де ж можна? На це питання вони волі-

ють не відповідати, бо що ж може відповісти, коли інструкція, яку він виконує, іде врозріз з нормальним існуванням особи.

Ось так я опинився на новій адресі. Живу тут не приписано... На квартирі трохи важче жити: немає водопроводу, тягну воду з криниці, як мої прадіди в 16-ім сторіччі. Огрівання пічне, піч димить, та й не завжди є можливість їїтопити...».

У другому листі Іван образно описує свого начальника К. Г. Петреску — тип советського керівника, який пильно опікується Іваном Верником і за кожну малу провину його жорстоко карає. На Івана накладають численні грошові кари, його б'ють по гаманці. Тому йому тяжко дістати багато продуктів.

«...Боже, уберігай використати в моїй харчовій пайці свинину за 3 крб. 20 коп. або ковбасу з кооперативного магазину за 5 крб. кг. Я не заходжу в ресторани, в закусочні, обходжу вивіски «фрукти, овочі», «М'ясо, риба», намагаюсь обійти боком, немов би не бачу, хоч в мене від картоплі скоро із задниці город виросте».

«Все це було би смішно,

Коли би не було так сумно», — як сказав поет.

Журливо стає в душі від листів далеких друзів — від їх мук і терпінь, скніння і злигоднів. Але ніщо не вічне під сонцем. І серед численних гірких листів раптом заграє яскраве проміння — лист від друга, який вирвався на волю! Від-

радно одержати листи, як ті, які я отримав від
Миколи Будуляка-Шаригіна:

«Якове Михайловичу, здоров будь!

Щирий привіт тобі, Дорогий Друже, найкращі
побажання і превелика подяка за все, що
ти для мене зробив — з нетерпеливістю жду
скорої зустрічі з тобою!

Привіт Давидові, Йосифові і всім, хто пам'ятає
наші мордовські та владімірські бурні дні.

Міцно обнімаю,

весь твій

Микола».

Коби більше таких листів — від людей, які
впізнали радість справжньої волі!

ЛИСТИ ТАБОРОВОГО ПРИЯТЕЛЯ

Порпаюсь у своєму архіві, натрапив випадково на листа, який чудом переміг советські кордони. Таж 14 кагебістів і митників два дні дбайливо переглядали кожен клаптик паперу, заглядали в щілини між дошками й обмачували кожну річ. І все таки переочили. Це лист від Лева Григоровича Лук'яненка, ім'я якого широко відоме в Україні: одні знають його з обов'язку сумління, інші — службово. Кагебістам лист показався таки побутовим, домашнім,

родинним і тому вони не надали йому більшого значення. Мені залишається тільки подякувати їм за неочікуваний дорогоцінний дарунок.

Левко Лук'яненко

Левко Лук'яненко — героїчна людина, титан духу, незламний і полум'яний борець за вільну Україну. Якими нікчемними виглядають поруч з ним, якого характеризують переконання й благородство, усі ті, які фабрикують на

нього справу, допитують і судять, проголошують вирок і шматують його. Ці духові кастрати не можуть навіть зрозуміти його недосяжної для них величі, його монументальності.

З Левком ми дружили. Говорю про це з великою гордістю й немалим огірченням — останнє від свідомості своєї безпомічності, свого бессилля допомогти йому чимнебудь. Там, разом з ним у мордовському та пермському концтаборах та Владімірській тюрмі, ми коротали довгі роки ув'язнення у тривалих розмовах, обмінюючися поглядами й звіряючи як приятель приятелеві таємні бажання, обмірковуючи наступні заяви й протести і ділячи родинні новини. Левко — чудовий співрозмовник, і в його товаристві почуваєшся привітно, коли тебе зближає з ним єдність переконань та життєвої мети.

Негайно після звільнення в січні 1976 р. Левко Лук'яненко розпочав листуватися з моєю родиною. Після моого виходу з тюрми майже рік тривала наша переписка. У день звільнення я дістав від нього телеграму-привіт. Потім наступив частий обмін листами й багатократні телефонічні розмови. Тільки побачитися нам не вдалося. Ми обидва були під адміністраційним наглядом. В одному з листів Левко з досадою повідомив мене про те, що нагляд над ним продовжили ще на пів року. Надія на побачення завалилася остаточно. Залишився лише єдиний листовний зв'язок. Кілька разів відвідав мене бойовий післанець — Іван Кандиба — переда-

ючи теплі привіти від Левка — нашого спільногого друга.

У другому листі Левко сумно повідомляв мене про те, що під час останнього трусу помешкання червоні опричники викрали мої листи. Все його листування проходило сувору цензуру. Багато з них не доходили до адресата. Але ще можна було витримати. Ми знали гірші часи. Сповнений щастям, Левко писав, що він ніколи в ув'язненні не припускав, що впродовж півтора року після звільнення зможе займатися активною політичною діяльністю.

І ось переді мною останній Левків лист, отриманий перед моїм виїздом до Ізраїлю. З датою 4. 6. 77.

«Здоров, Яшо!

Я отримав твого листа. Дуже радий. Ти в останні дні, коли в тебе багацько справ, все ж таки знайшов час для листа. Спасибі».

Далі Левко висловлює надію, що «вдасться пробити стіну та почати переписку», коли ми будемо в різних країнах. Регулярної переписки нав'язати не вдалося. Я отримав від Левка тільки одного листа. Незабаром його заарештували.

«Від 31 мене відіслали на відпустку на 18 робочих днів — до 24. 6. Я з великим задоволенням переніс би її на серпень, або навіть на вересень, бож 28. 6 кінчается нагляд, і якщо не продовжать, я міг би декого відвідати зі своїх старших друзів . . .»

Нагляд йому продовжили. Не могло керівництво допустити, щоб Левко Лук'яненко вільно їздив по Україні. Як чорт ладану, так советська влада боїться всяких зустрічів. Ім усюди ввижается змова. Зараз, коли вони без законних підстав запроторили Лук'яненка на других 15 років, вони можуть легше відіхнути.

«Мій батько й мати живуть у селі Хрипівці, Городянського району. Вони вже старі люди (обоє 1905 нар.). Усе життя вони працювали в колгоспі й тепер дістають по 20 крб. пенсії, мають город (50 сотих), корову, кури. В часі активних сільських робіт вони потребують допомоги. Помагають їм два мої брати, сестра й Іван Миколович (Покровський — Я. С.) з жінкою і я...

Я приїжджав минулої п'ятниці й помагав їм полоти картоплю (а Надія помагала своїй сестрі, яка живе в тому ж селі), а тепер дістав дозвіл на час від 2 до 7 червня. Приїхав, дещо зробив, а тим часом пішов дощ, прогнав нас з городу й ми довго сиділи й розмовляли про всяке. Батько згадав своїх братів — Якова (1902 нар.) й Дмитра (1896 нар.). Обидва згинули у війні, насправді важко сказати яка їхня доля, бо ніхто не бачив їх забитими, але після вигнання німців про обидвох прийшло повідомлення, що вони пропали без вістки. Дмитро — мій хресний батько. Він дуже добре до мене ставився і, хоч мав багато дітей, завжди приносив якісь гостинці. У дядька Якова була приймачка й одна

своя. Останній раз бачили його 1941 в полоні десь у Польщі ...»

Останнього року нашого спільногого перебування у Владімірській тюрмі ми не один раз розмовляли про конечність виїзду на Захід, де Левко міг би спокійно жити і працювати. З більшою нехіттю Левко погоджувався покинути милу йому Україну. Я навів важливий аргумент, переконав його в тому, що в ув'язненні він усеодно десятиріччями живе розлучений з Україною. Погодивши виїхати на Захід, Левко просив мене розшукати когось з його рідних і попросити його вислати йому поклик. Перед виїздом із СССР я довідався, що коло 100 колишніх політ'язнів-українців хочуть виємігрувати на Захід.

«Багато шкоди завдає картоплям кольорадський хруш, який, на загальний погляд, закинений сюди на зло американцями (як, між іншим, і сьогоднішня чума на свиней, що лютує в південній Україні).

Спричинив я неприємність. Ів. Мик.: в поспіху либонь запрозору написав картку. Приїхав «товариш» (цим словом політ'язні називають кагебістів — Я. С.) і розпочав досить неприємну з ним розмову, потім говорив з його жінкою на праці півтори години, яка, хоч і не так, як перший раз, та все таки не абияк настрашилася.

Цього року заповідається небувалий урожай

яблук, грушок, вишень, суниць — якщо не з'їдять червяки».

Поїли червяки Левкові овочі.

«Якщо зможеш, передай щирий привіт Давидові (Черноглазові), Йосифові (Мешенерові), Володимирові Константиновичеві (Буковському), Плющеві, Кудірці.

Нехай поможет тобі Господь. Твій Л.»

Зі скупих рядків цього листа зарисовується досить яскраво образ його автора — Левка Лук'яненка. Тут і безпосередня симпатія до адресата, і синівська відданість родичам, і споконвічне козацьке чуття товаришування. Весь лист позначений ставленням автора до советської дійсності, де панують жорсткість, злидні, безгосподарність, каґебістське свавілля.

В цьому листі Левко не вдається до широких розважань на політичні теми. А поза тим Левко не лише відданий син та вірний друг, але й справжній патріот, тонкий політик, спостережлива, освічена людина, кмітливий правник, здібний публіцист, розумний наставник, шляхетний лицар і незвичайно стійкий борець. Та про це ще скажемо.

5 ВЕРЕСНЯ

День 5-го вересня став традиційним днем пам'яті жертв советського режиму. Ця традиція народилася в уральському концтаборі для політв'язнів ВС 389-36. Ініціатором належить відомому борцеві за громадянські права Михайлова

Макаренкові — євреїві з Молдавії. Саме ним підготовлено і здійснено перший ритуал, що його дуже важко було провести в умовах пильного кафебістського нагляду.

Я був учасником першої, а відтак ще чотирьох наступних церемоній, коли в'язні уральських таборів і Владімірської тюрми при свічках на символічних могилах молилися за упокій невинно вбитих советською владою.

Я хочу розповісти про 5-те вересня 1976 р., останнього року моєго ув'язнення.

Я тоді перебував у Владімірській тюрмі, тяжко хворів і був у надзвичайно пригніченому стані, не сподіваючись дожити до звільнення. Мені залишилося 4 з половиною місяці. Напередодні, себто 4 вересня я, лежачи на ліжку, готував чергову ксиву (записку) для камери побутовників. У записці я знайомив кримінальників із Загальною декларацією прав людини та закликав їх до виступу 10 грудня. Мешканці цієї камери бажали працювати, але через брак робочих місць їх на працю не виводили. А от нас, політичних в'язнів, силоміць змушували працювати.

Моя попередня ксива, передана через зекабібліотекаря, опинилася в опера (начальника оперативного відділу) підполковника Угодіна. Підмовлення до бунту — тяжкий злочин за советськими законами. І мені загрожували серйозні неприємності.

Я закінчив писати записку, згорнув її, аж раптом почув брязкіт ключа в дверях. На мить я розгубився: куди подіти записку? Вирішив затиснути в кулаці.

До нас (зі мною в 69-ій камері 1-го корпусу тоді перебували Кронід Любарський та Ар'є Хнох) увійшли начальник оперативного відділу тюрми підполковник Угодін і опер 1-го корпусу лейтенант Александров. Того дня опера Угодіна підвищили в посаді: він став начальником тюрми замість полковника Зав'ялкіна, який перейшов на іншу службу.

Я не привітав «громадянина начальника» вставанням. Угодін зробив мені зауваження, але Кронід Любарський різко відпарував:

— Ви ж бачите, в якому він стані!

— А міжкамерним зв'язком він може займатися, закликати кримінальників до непідкорення! — підвищив голос Угодін.

Опер Александров тим часом робив трус, переглядав мої речі. Угодін помахував моєю ксиовою й сипав погрози:

— Мало того, що самі бунтуєте і постійно порушуєте правила утримання, ще й побутовиків до цього закликаєте. Знаєте, чим це пахне?

Погрозивши мені «розкруткою», себто накиненням нового терміну, Угодін перейшов до того, що його найбільше того дня непокоїло — 5-е вересня, День пам'яті жертв советського режиму.

— Ну, Сусленський, завтра голодуватимете?

— Як усі, так і я.

— Але ж ви хворі. Підніматися, коли належить, не можете, а голодувати збираєтесь.

— Як усі, — повторив я.

Відвідувачі вийшли. Пронесло, слава Богу.

За кілька хвилин почали роздавати обід і я дав ксиву баландьорові (роздавальникові тюремної баланди), людині сумнівної чесності. Любарський і Хнох, довідавшись про це, аж заціпеніли. То було дуже небезпечно.

По обіді мене з Хнохом перевели до 26-ої камери того ж корпусу. Хнох квапився навести порядок у камері. З приходом вечора мала відбутися церемонія пам'яті жертв.

Після вечері Хнох спорудив могилку. На білому аркуші паперу височів горбик чорної землі. Добути жменьку землі в тюрмі, серед бетону й каміння, — важке завдання. Його спромігся здійснити лише Михайло Макаренко, який поділився з іншими. Свічки Макаренко робив з парафіни, добутої в санчастині, куди мене водили на процедури. Коли смеркло, ми з Хнохом, за жидівським звичаєм, укрили голови і я прочитав на івриті кадіш — молитву за помершими. Я запалив додаткову свічку — пам'яті моого родича Фіси Левінзона, жертви сталінських репресій.

Уранці 5-го вересня ми відмовилися від їжі та подавали заяву, що в ній виклали мотиви одноденної голодівки.

Незабаром мені звеліли зібратися з речами. Мене запроторили до карцеру. Я ледве тримався на ногах, пересувався, тримаючись за стінку. Але на це не зважали. Конвойний допоміг мені дійти до 4-го корпусу, де мені оголосили про запроторення до карцеру на 10 діб за те, що закликав в'язнів до заколоту.

Мене вмістили до 11-го карцеру — задушного й похмурого гробівця. Температура в ньому сягала понад 30 градусів, я задихався у смердючому повітрі. Камера завширшки 90 см і завдовжки 2 метри з тьмавим світлом, заляпаним ззовні віконцем, потворними камінними тумбами, що ледь виступали від стіни, з цементною підлогою, шорсткими стінами, що обсипані скорленою цементом рінню, з парашею, що відгонала нестерпучим запахом хльорки, — вся ця обстановка зближувала мене з жертвами совєтського режиму та дозволяла гостріше за інших пережити страхіття системи, що винищує людей.

Я проголодував увесь день, а наступний — 6-е вересня — був у тюрмі «льотним», себто таким, кому вдавали лише хліб і сіль, а решта вбогого харчу пролітала повз нас.

Багато лиха довелося мені зазнати в ті 10 діб карцеру. 11-го вересня мав я тяжкий серцевий припадок. У книжці «І повертається вітер» В. Буковський розповідає про цю подію так:

«... Наступного разу посадили знову до карцеру Сусленського, а він хворий на серце, і

тільки-но його до карцеру посадять, у нього за три дні — припадок. Так і цього разу. Тут уже весь корпус, усі камери, включно з кримінальниками, ламали двері, — гуркотіло, як при канонаді. Корпус ходив ходором. Це ж не жарт, 66 камер — близько двохсот чоловік — довбали двері. Як вислід Сусленського на ношах перенесли до іншого карцеру, до іншого корпусу — оце й усе».

Ось чим запам'ятаєшся мені день 5-го вересня 1976 року — День пам'яті жертв советського ладу.

Розділ II

**СПІЛЬНА БОРОТЬБА В ГУЛАЗЬКИХ
УМОВАХ**

Яків Сусленський

ЕТАПИ

«Етапи великого шляху» — Із популярної советської пісні.

«Поетапно або етапами (дореволюц. офіц.) — під наглядом спеціальних супроводжуючих дружин (про спосіб переміщення арештованих поліційною владою в царській Росії)» — «Тлумачний словник російської мови» під редакцією проф. Д. М. Ішакова.

«Активістка ...? Іда Нудель ... була жорстоко побита карними злочинцями по дорозі до місця заслання» — Із газет.

Етапи... Етапи... Етапи...

Після карцерів Владімірської тюрми найогидніша згадка залишилася у мене саме про етапи.

Якщо вірити советським словникам, то поняття етап застосовувалося при перевезенні арештованих тільки до жовтневого перевороту.

Звичайно, тепер не водять в'язнів етапом, як колись їх гонили в чорні часи по горезвісній «Владімірке». Для цього немає потреби. Для влади кращим і зручнішим є перевезення в'язнів в «столипіні» і в «воронках».

Навіть Марина Цвєтаєва з деяким запізненням писала у свій час (1912 р.):

Не відставати тобі... Я — обережний.
Ти — конвойний. Доля в нас одна.
І одна в пустій порожнечі
Подорожня нам дана.

Вже ж у мене погляд спокійний.
Вже ж мої очі ясні.
Відпусти ж ти мене, конвойний,
Хоч пройтися до тієї сосни.

Не стало арештантів у Росії, не місять вони болотисті дороги, відраховуючи кожний кілометр. Але етапи ще збереглися. Вони живі й по сьогодні, постійно, звичайно, вдосконалюючися. За тисячі кілометрів перевозять в'язнів у табори суворого й особливого режиму, в спецтюрами, в місця заслання, на поселення й на «хемію».

У «воронки» і в спецвагони для перевезення в'язнів («столипін») набивають людей, як оселедців у бочку, так що й дихнути не можна. В дорозі і в пересильних тюрмах брудно, сморід, дим, сажа, знесилення, грабіж, тортури, вбивства (ножем).

За роки моого ув'язнення з 1970 по 1977 рр. мені прийшлося побувати в чотирьох таборах (у двох мордовських і в двох пермських) і в десятьох тюрмах: в Кишинівській (3 рази), в Одесь-

кій, Харківській, Рузаївській (2 рази), Потьмівській (2 рази), Кіровській (2 рази), Владімірській (2 рази), Московській (на Красній Пресні), Пермській (2 рази), Бендерівській. У всі ці го-резвісні місця я прибував етапом.

На 12-ий день після проголошення вироку, 11 листопада 1970 р., мене і моого друга й спів-судженого Йосифа Мешенера «вирвали» на етап для відправки в мордовський табір, де нам судилося відбути кару. Нас впхнули у вже переволнений кримінальними злочинцями «воронок» і повезли на станцію. Ми повинні були їхати за таким маршрутом: Кишинів-Одеса-Харків-Рузаївка-Потьма-табір.

Під викрики конвоїв і гавкіт вівчарок, які нас супроводжували, ми стрімголово прямо вилітали з «воронка», випускаючи з рук наші мішки в болото. Нас постійно підганяли. Нам веліли йти по два. Нас висадили в безлюдному місці далеко від станції. Колону в'язнів оточили солдати, тримаючи напоготові автомати і собак. Усіх нас полічили. Командир конвою в наказовому тоні об'явив: «Крок вліво, крок вправо вважається спробою втекти. Зброя застосовується без попереджень!»

Ми рушили в напрямі «столипіна». Наповнення вагонів в'язнями проводилося в такому ж прискореному темпі, як це було вже при розвантаженні. Кожна камера була набита в'язнями поверх норми. У вагонах було накурено й душно. До Одеси ми приїхали без особливих пригод.

Ми попали в одне «купе» з кишинівськими в'язнями. При першій судимості їх було заарештовано за легкі злочини на «хемію» етапували до Казахстану або в Сибір на новобудови. Вони, звичайно, могли б і самі прибути на місце призначення і в точно призначений реченець. Але тоді б вони не покуштували всіх тих «принад» етапу й не змогли б зробити відповідних висновків на майбутнє. Але, коли їх проведуть через етап, тоді влада може бути цілком спокійна за майбутнє їхньої моралі й послушності законові.

Із розповідей в'язнів, яких приєднали до нас у Львові, ми дізналися, що в нашому «столипіні» їхали підлітки («малолетки»), тобто злочинці віком до 18-ти років. Вони посварилися з конвоєм і в знак протесту почали в такт розгойдувати вагон. Наслідки могли б бути дуже сумними. В Чернівцях їх висадили й жорстоко побили.

В Одесі нас пересадили із «столипіна» у «воронки» й привезли до тюрми. Всяка відправка і всяке поповнення супроводжуються шмоном, тобто обшуком особистих речей. Після того, як в'язні прибувають до тюрми, їх зразу ж замикають у великі приміщення, в бокси. У випадку необхідності їх звідти забирають, пропускають через шмон, лазню і розсортовують по камерах.

Але в Одесі все робиться не так, як у людей, немов там не існує советська влада. «Шманара» не цікавить те, чи в'язні мають при собі гострі або ріжучі предмети, він, здавалося, не був би

й проти привезення з собою вогнепальної зброї й вибухівки. Його турбували самі звичайні питання буденного життя. Тієї осени цибуля була відносно дешевою, а часник — дуже дорогий. Тому «шмонар» пішов проти встановлених норм видачі цибулі на одного в'язня. Він видав цибулі більше, а приписаний часник присвоїв собі. Так, що часнику ми не отримали. Він забрав від нас 2 кг. За свою зміну він награбив кошик дорогих продуктів та інших речей, які йому сподобалися — ось і виходить замітний додаток до його мізерної зарплати. Жити, як бачимо, можна, советська влада — не перешкода.

У лазню нас не водили. Очевидно, вважали, що немає потреби митися, щоб спати потім у смердячих і прокурених камерах на брудних матрацах і віддатися владі блощиць і блох.

Нас обидвох відокремили від кишинівських в'язнів і помістили в камеру з кримінальними злочинцями, які, як і ми, були засуджені по збавленням волі в таборах посиленого режиму.* Ми ввійшли в камеру, привітно привіталися і розстелили матраци зі збитою в груддя ватою на двоярусних ліжках. Зеки закидали нас питаннями. Ми радо їм відповідали.

---

* у СССР всі табори поділяються за характером реєшими на: табори загального, посиленого, суворого й особливого режимів. Найсуворіший режим у тюрях, куди переводять в'язнів з тaborів за порушення режиму.

Під час «вечері» ми відкрили пачку цукру й угостили всіх присутніх у камері. Вони прямо зашоковані нашою щедрістю: щось подібне в їх співжитті не практикується без «понту». Кожний пильнує передусім свій власний інтерес, дбає про свою власну шкіру. І діляться продуктами лише з «кірюхою» або з «братвою».

Після «вечері» розмова зайдла про політику. Ми провели антисоветську політінформацію з кримінальними злочинцями й дуже швидко добилися взаємозрозуміння. Потім ми деклямували вірші й розповідали романи. Деякі з них попросили дати їм рекомендований список видатних письменників і епохальних творів.

Після віdboю я з Йосифом, утомлені від дороги й нових вражень, швидко заснули. В цей час, коли ми спокійно спали, група злочинців, яка з зацікавленням слухала нас перед сном, розігрувала в карти наші речі. І, коли б ми вранці проснулися, знайшли б на місці наших мішків лише «ріжки та ніжки», якщо б не один із кремезних кримінальників, який виявив повагу до нас, іх не відіграв. Спочатку він намагався промовити до сумління картярів. Коли його докази не мали впливу, він, тримаючись окремо, упевнено включився в гру і відіграв наші речі. Майже ніхто, крім нас, не спав і кожний мовчки виражав співчуття благородному смільчакові, який втрутився в небезпечний герць з шайкою бандитів і безсовісних картярів.

Уранці нас повели на відправу. І знову Одеса показала свою непохожість: двері камери відчинили й ми, 30 в'язнів, вільно розгулювалися по всьому коридору першого поверху, а дехто ухитрився піднятися на другий поверх.

Так і запам'яталася мені одеська пересильна тюрма з її смородом і брудом, грабежем і «вільністю», паразитами — «шмонарами» й комахами-паразитами.

Ще не всюди на вікнах поставлені залізні жалюзі, і молоді хлопці липнули до вікна з надією побачити «сеанс» у вікнах тюремного будинку, що стоїть напроти, в якому знаходяться жінки. Безсоромні блудниці поводилися непристойно, приводили глядачів у небувале збудження. Ще довго після цього не затихала «радість» чоловічої тюрми й неодноразово лунали викрики, які викликали на біс. Що людям передусім потрібно: це — хліб і видовища.

Етапи — це нові знайомства, зустрічі. Приємні й неприємні.

Окрім нашого спасителя — доблесного і скромного рицаря, якому вліпили за непристойний вчинок 10 років ув'язнення, — мені запам'яталися ще декілька осіб, які в той час перевували в камері.

Почну з «земляка». Таким словом називають у середовищі кримінальних злочинців не тільки ту людину, яка проживає з іншою в тому самому місці або однієї національності, але й якунебудь незнайому людину, коли до неї зверта-

ються. Це виглядає щось подібне до англійського слова-звернення сер. Це був єврей похилого віку, який після 8-річного ув'язнення направлявся, згідно з етапним маршрутом, на поселення в Миколаївську область. Він був одним з обвинувачених відомого львівського процесу на початку 60-их років, коли велику групу, переважно євреїв, заарештовано за нелегальне виробництво товарів широкого вжитку на великі реченці, а деякі — найвищою мірою покарання. Він мені розповів про те, як вони починали будувати своє підпільне підприємство буквально на голому місці, як англійці говорять — *from a scratch*. У них не було чорнильниці, а через рік-два вони розпоряджалися мільйонами, і то все при ласкавій підтримці секретаря обкому.

У камері бідного єрея обікрали, хоч він майже не розставався зі своїми манатками.

Із інших, які залишилися в моїй пам'яті, був молодий хлопець, але мав великий досвід. На його рахунку були вже дві або три судові справи за крадіжку й «хуліганство». Юнакові, мабуть, набридло хаотичне життя, і він вирішив його «зав'язати». Йому необхідний був авторитетний наставник, порад якого він би міг послухати. Нас звела чиста випадковість. Я йому намалював життєвий ідеал і він його засвоїв. У 1973 р. я отримав від нього листа з Запоріжжя. Він подякував мені за те, що я його наставив на правильний шлях і повідомив, що працює водієм автобуса, вчиться у вечірній школі, за-

хоплюється художньою літературою і збирається поступити у вищу школу.

Не можу, не усміхнувшись, згадати двох старців, арештованих на два роки за «хуліганство». Один з них був інтелігентною людиною. Йому допікала його сусідка, поки не вивела його з себе. Подратувавши, він кинув каменюкою і попав у вікно. Він багато розповідав про свого внука, якого навчав гарних манер. Разом вони часто подорожували роверами.

— Як же я буду дивитися тепер йому в вічі — виховник-хуліган! Краще б мене покарали грошево! А то ось — зразу в тюрму. Перед унуком мене остаточно очорнили.

Інший старець того самого віку (71) скаржився на свою бабу, яка «все життя яму під ним копала й, накінець, підвела під монастир».

— Поїхав я до міста відвідати сина, — розповідав старий свою сумну історію, — а стара тим часом продала з дочкою хату і гроші розділили між собою. Вертаюся додому... хати нема і грошей теж. Тоді пристав до баби і вимагаю свою частку за хату, а вона мені й відповідає: «Відчипся, тобі не належиться». Як так: не належиться? Тоді я й розсердився дуже. А стара мене обізвала «старим бандeroю». Тут я їй усипав бобу.

Ще пригадується мені один молодий юнак, якому до звільнення залишилося декілька днів. Я передав йому записку для моїх родичів, які

проживають в Одесі, і він сумлінно виконав мое прохання. При шмоні наглядачі не підозрівали, що у кримінального злочинця є записка від політв'язня, і перевіряли його поверхово.

Юнак був наркоманом: давав собі уколи морфію й курив «анашу». Він багато знав про одеський чорний ринок, про шляхи придбання й перевезення наркотиків. Його привезли до Одеси перед звільненням, а своїх два роки за невелике хуліганство — побив директора вечірньої школи — він провів у таборі у Вилкові, Одеської області. В таборі він ледве не влип у нову справу, за яку його 18 друзів отримали додатково до свого реченця від 4 до 15 років ув'язнення. Юнакові вдалося доказати, що під час нічного «кіпіша»* він спав і не був не тільки призвідником бунту, але й ніякої участі в ньому не брав. А бунт був дійсно шумним. Уночі кипів весь табір. У першу чергу було пограбовано продуктовий кіоск, т. зв. ларек. Потім було підпалено робочі цехи. Влада оточила табір танками, варта розставила на вартівничих вежах скоростріли, в зону в'їхали пожежні авта. Але в'язні в натовпі «допомагали» гасити пожежу, перев'язавши водопровід, і практично вивели пожежні авта з ладу. Крім бараків, в яких жили в'язні, табір згорів цілком. Матеріальні втрати від «червоного півня» були великі. Бунтарські душі кримінальників насоло-

---

* Кіпіш — шумна подія, бунт.

джувалися вогненим видовищем досочу. Ну, а то, що комусь прийшлося за все це розплатитися, — так без цього не буває.

З Одеси нас привезли в харківську перехідну тюрму. Харківська перехідна тюрма — одна з найбільших у Советському Союзі установ такого роду. Там нас вразило нововведення, яке було прийняте місцевою адміністрацією, а саме: в етапників робили обшук.. в'язні. Пильнішої перевірки я ще ніде не зустрічав. Адже вони (в'язні) знали всі таємні місця й неймовірним чуттям знаходили леза, ножі, гроші, чай, каву, шпріци, наркотики, карти й будь-які заборонені речі. Тільки нам, політв'язням, була «лафа» (радість): заборонені думки й ідеї ми переносили в головах, а в наших записках вони не розуміли ні бе, ні ме.

У Харкові, як і в Одесі, ніхто не звернув уваги на нашу політичну суть і розподіляли нас по камерах, ураховуючи лише режим. Нас відвели в камеру посиленого режиму. Це була довга камера, в якій можна помістити 50-60 чоловік, з двоярусними суцільними нарами — темне і смердюче приміщення.

Етапи — це без кінця-краю знайомства. Люди зближуються чомусь дуже швидко, обмінюються адресами, з надією колись знову зустрітися — і розлучаються навіки.

Ось один митар, рижанин, який поневірявся всюди, розповів нам свою сумну історію. Йо-

го вже раз судили в Ризі на 5 років, а тепер везуть на аналогічний київський процес як свідка. В цю пору (1970) репресії звалилися на нумізматів. Були проведені обшуки в нумізматів у багатьох містах ССР. Кожний, у кого були знайдені золоті монети, називався валютником і спекулянтом. Похміллям після цього совєтського, комуністично-репресивного запою настало саме те, коли захвилювалися багатомільйонові маси філателістів, які вважали, що після нумізматів вони стануть наступною жертвою. Закінчилися вся ця трагікомедія, яка була спричинена совєтським режимом, тим, що на повторному судовому процесі в Москві виступив прокурор з... оборонною промовою і просив суд оправдати засуджених. Смішнішої ситуації важко собі уявити. Але під час нашої зустрічі нумізмат був дуже розчарований. Та ще й, на превелику біду, його залишила жінка... і живе з його таки слідчим.

— Уже більшої підлости (мова нумізмата за рік тюремного ув'язнення засмітилася блатним тюремним жаргоном) я від неї не очікував. До когонебудь іншого могла піти, а не до моого найлютішого ворога.

А тут ще й до того в камері вкрали в нього п'яткілограмовий пакунок з продуктами.

— Ну хоч би половину залишили, а то від нього не залишилося ні слуху ні духу, все вичистили «шурики» прокляті!

Настав час обіду. «Баландьор»* майстерно наливав у миски юшку. Зеки стали в чергу біля «кормушки». Я помітив, як два молоді юнаки, що лежали неподалік він інших в'язнів, не піднялися з нар, значить залишаються без обіду. В цей час «баландьор» запитав ще раз, чи всі вже взяли їжу.

— Хлопці, а ви чому не берете зупи? — звернувся я до них. На мене тоді всі засичали.

— Якове, не говори з ними. Це Дунька і Манька. Якщо хочеш, то візьми й для них обід.

Я взяв обід і відніс їм на нари. Ім було заборонено сидіти разом з іншими за одним столом. Я ніяк не міг собі втovкмачити, чому у них жіночі імена, і в середовищі злодіїв і хуліганів два такі молоді і вродливі юнаки так принижені. Мені роз'яснив цю загадку все той же ж нумізмат.

Напередодні, вночі, взявши 5 кг продуктів нумізмата, шестero кримінальних злочинців, затіявши плотську гру, згвалтували цих двох юнаків. Їх заганяли по черзі за перегородку туалету і там відбувалося видовище...

Нагодувавши свої тваринні інстинкти, вони позаганяли юнаків під нари, і тільки вранці, лякаючися розвінчення, дозволили їм лежати цілий день на нижніх нарах прямо таки біля виходку, в п'яти-шести метрах від найближчого

---

* Баландьор — арештант, який роздає обіди; від слова «баланда».

зека. «Брудним» було заборонено підходити до «кормушки», їх порцію приносили їм інші. Цілій день вони обмірковували, як поступити, і під час вечірньої переклички, коли всі вишикувалися вздовж камери, вони навшпиньках підкралися в коридор і заявили, що в камеру вони більше не підуть, пояснивши при цьому на це причину. Близько вісім годин збіглося все керівництво тюрми. Юнаки проходили вздовж цілого виструнченого ряду й показували гвалтівників. Керівник викрикував: «Геть з речами!» — і почав виривати одного за другим із строю. Всіх вісімох вивели. В камері стало легше навіть дихати.

За 7 днів, яких ми провели в камері, ми наслухалися дуже багато різноманітних історій.

Один підліток розповів нам, як молоді пра-вопорушники підстерегли керівника свого табору, зв'язали й зачинили його в кімнаті, а потім заповнили її водою. Керівник ледве не задушився.

Інший молодий юнак розказував наступне:

— Ще в школі я мріяв про службу в советській армії. Особливо хотілося служити в Німецькій Демократичній Республіці (НДР), де, згідно з моєю уявою, повинен був бути ідеальний порядок, постійна бойова готовість число один. Нарешті збулася моя мрія. І що я побачив: бардак не менший, ніж в усій Росії. Дні і ночі скоплювалася дивізія на тривогу, аж поки врешті-решт не вийшли з місця розташування.

За цей час нас би вже знищили безслідно. Я не міг витерпіти цього великорусского нехлюйства і прострілив собі руку. За самопоранення дали мені 4 роки.

У камері знаходилася група вояків-дезертирів. Вони стверджували, що вони зовсім не дезертири, а «сававільники». Вони дуже вміло переглядали між НДР і СССР через Польщу. Німецькі товари вони продавали в СССР по дуже вигідних цінах і гроші розтринькували в середовищі польських дівчат. Так вони розуміли дружні зв'язки й ненарушну дружбу між цими народами.

Трос молодих юнаків, теж із колишніх вояків, які служили в Угорщині, були засуджені на довгі реченці (понад 8 років) за групове гвалтування. За їх словами, угорська дівчина сама приходила на територію військової частини «на палику». Але, коли про це довідалися її батьки, їй не залишилося більше нічого робити, як заявiti про те, що її згвалтували. Піднявся скандал. Окупаційному військові прийшлося демонстративно покарати «злочинців». Воякам пообіцяли, що з ними розрахуються в Росії.

Їх розповідь виглядала правдивою й ми всі дійсно співчували воякам. Узагалі гвалтівники мають навіть у середовищі кримінальних злочинців злу репутацію, викликають у зеків огиду.

Я звернув увагу на численність правопорушників із військовиків. Як бачимо, армія ма-

ло чим відрізняється від загального безпорядку в країні.

І ще один вояк у камері звернув на себе увагу. Він служив у Росії. Будучи водієм бульдозера, він багаторазово їздив за межі частини, щоб у сусідньому колгоспі доробляти собі. Одного разу голова колгоспу його перевантажив роботою, а вечорами, звичайно, була горілка і дівчата, якими він насолоджувався. Так що він і не замітив, як пройшов тиждень.

У частині зчинили гвалт: пропав бульдозер разом з водієм. Його подали на розшуки. Знайшли, ну й відповідно визначили міру покарання.

У харківській пересильній тюрмі ми пробули тиждень. У «столипіні», який іхав маршрутом Харків-Свердловськ, доїхали ми до Рузайки. У вагоні ми побачили перших політ'язнів: Андрія Петровича Мороза, Миколу Івановича Тесленка й Орлова (в нього було ще й німецьке прізвище — по батькові). З Морозом і Тесленком ми іхали тією ж лінією — до Мордовії. Орлова вже вели на Сибір. Йому дали, як він нам пояснив, 3 роки під слідством, тобто, якщо впродовж 3 років більше не повториться вчинений ним злочин, то його звільнить. Його затримали в Батумі або в Ерівані під час посадки на літак, який мав маршрут до Лівану. Але як йому вдалося дістати квиток на літак — це залишилося загадкою. Орлов був музикантом і режисером, жив у Ризі. Всі ризькі музиканти ресторанів уважали його своїм. Серед дисиден-

тів він був теж відомим. Перед «славним» 50-річчям великого жовтня возив до Ленінграду артистів і спортивців на пробу «штурму Зимового Палацу» і дуже жалів, що його виступ не відбувся.

Його товариська вдача допомогла йому швидко знайти підхід до всіх, з ким він контактувався, особливо до вірменів, з якими він під час слідства тісно зблизився. Ми обмінялися «подарунками» й адресами.

У Рузаївці ми відчули перші пощиплювання зими. Після молдавсько-української сльоти ми вступили на тверду поскрипуючу землю Росії. Нас довго тримали на морозі, по декілька разів рахували всіх прибулих. Знайоме коло суверіх автоматчиків, пора вівчарок на повідках. Нарешті ми рушили, перейшли залізничну колію, а там нас чекали «воронки». Навантаження проходило в швидкому темпі, «воронок» був набитий битком — ні стояти, ні сісти, ні випрямитися, ні дихнути. Потім нас везли по вибоїнах, протягом 5-7 км.

Рузаївська пересильна тюрма обведена дерев'яною огорожею, за нею, як звичайно, проходить колючий дріт. Розташована на відшибі, нагадує середньовічне місто. В середині тюрми збереглося багато від минулого, включаючи навіть залишки патріярхальних звичаїв. Ми були приємно вражені, побачивши грубки, дерев'яні підлоги, сільські віконця без жалюзів. Камера більш нагадувала російську халупу. Кожного

ранку камери обходив начальник тюрми, високий майор з ромбиком на кітелі і з людським обличчям. Спокійним тоном він розпитував, яке прохання мають в'язні, а супроводжуючий його старшина записував їх у бльокнот. Упродовж дня всі прохання, як правило, вирішувалися позитивно. Навіть їжа в Рузайвці мала інший смак.

У Рузайвській пересильній тюрмі до нас прієднали ще двох політв'язнів лотишів, яких возили до Риги як свідків на один із судових процесів, заодно й подразнити їх свободою. Обидва вони були арештовані в кінці 1940-х років «за війну», тобто за участь у каральних акціях, і досиджували 25-річний реченець. Один з них, високий і стрункий, виглядав ще молодим. Він розповідав, з якою великою люттю лотиші чинили опір росіянам у Курляндському кітлі, в якому він пізніше попав у полон, і з захопленою гордістю згадував, як отримав нагороду з рук самого Гітлера.

Його земляк недолюблював його. Сам він нічим не хвалився і крадькома шепнув нам бути обережним з есесівцем, не відкриватися йому, оскільки той хвастун співпрацює з чекістами й виконує всі їх бажання. Недарма його возили до ресторану, на пляж і показували йому новобудови міста. На судовому процесі есесівець давав необхідні для кагебістів зізнання, і спектакль суду був розіганий, як по нотах.

Кожного року в ССРР улаштовуються показові судові процеси над військовими злочинцями. Майже всі вони давним-давно вже відомі органам держбезпеки, але останні не спішаться засудити їх усіх зразу, і тим самим покінчити зі злочинами воєнних років. Влада вдає немов би вона їх несподівано викрила, і що навіть протягом декількох десятиріч злочинцям не вдалося уникнути помсти, — ніхто не забутій, ніщо не забуто. А в Ризі особовий склад двох колишніх каральних батальйонів — ці чекають послушно на чергу, думаючи при цьому, що ка-гебістський жеребок упаде на них ще в цьому або в наступному році.

Знову нас навантажили у «воронки», набивши нами цей раз до неможливого, понад усяку норму. Я стояв погнутий, нагадуючи собою знак питання. Моя спина торкалася даху, а для голови взагалі не було місця. Поїзд запізнювався і нас у такому стані затримали у «воронках» понад годину. На крик і стогін конвой не реагував. Я мало не знепритомнів. Нарешті нас вивантажили й повели до поїзду. З перекидного моста на нас вп'ялася публіка. На вигляді у «вільних» я не відчував ні крихітки почуття сорому.

Незабаром ми прибули до Потьми. Після далекого і втомлюючого переїзду ми прийшли до одноповерхового будинку з загородами — двома оборами для прогулянок і страшно смердючим і вкрай забрудненим виходком. Нас, семеро по-

літв'язнів, завели в камеру, набиту кримінальними злочинцями.

Я привітався. На моє привітання ніхто не відповів. Побачивши у мене нову хутрову шапку, один кримінальник запропонував поміняти-ся шапками. Я відмовився.

У камері з площею 16 кв. метрів розмістилося понад 20 чоловік. Частину камери займав дерев'яний поміст, який тісно приставав до дво-поверхових нар, де покотом без матраців лежали в'язні. Внизу, біля грубки, стояла черевата залізна багатопудова параша (катеринка). Ідкий сморід заповняв усю камеру. За парашею закріпили пристрій для варення чіфіру. Стіни були закурені. Для приготування чіфіру спалювалося багато газет і журналів. По камері літало безліч чорних клаптиків згорілого паперу. Від постійного густого диму важко було відрізняти обличчя навіть на дуже близькій віддалі. В горлі дерло. Задуха стискувала груди.

У камері примістили три групи в'язнів: ми, семеро політв'язнів, шестero здоровенних головорізів, яких етапом возили до «закритої» тюрми, і дев'ятеро-десятеро невіправних порушників режиму, яких табірна адміністрація збувалася, відправляючи їх на заготівлю лісу в Якутію.

Почалося т. зв. «обнюхування». Озвірла шестірка, намагаючись отримати мою шапку, пробувала дізнатися, чи існує в нашій групі непорушна єдність, і, переконавшися, що єдність, як

така, відсутня, взялися розігрувати мою шапку в карти. Ми, однак, установили, що це дві суперницькі банди, і вирішили зіграти на їх суперностях, стараючися зав'язати особисті контакти з майбутніми «якутянами».

Дізнавшися, що я з Молдавії, один з них пригадав свого знайомого з табору — молдаванина, який через інших осіб був мені знайомий, я пам'ятав його справу, яка підняла була великий шум. По суті, це був чисто політичний судовий процес, але формально його арештували за хуліганство. В 1949 р., коли цьому молдаванину сповнилося 5 років, їх сім'ю вислали на Сибір. Там вони жили в нестерпно важких умовах, хлопчина відморозив собі руку, яку прийшлося відрізати. В 1956 р., після реабілітації, сім'я повернулася до Кишинєва. Батько попросив хоч одну кімнату в іх колишньому власному будинку, але їм відмовили. Тоді він викопав землянку на подвір'ї свого будинку і жив у ній з сім'єю. Хлопець виховувався в національних традиціях і в дусі ненависті до чужоземних гнобителів. У студентські роки він не одноразово ставив у безвіхідне становище викладачів. Одного разу, в день народження Леніна, коли організуються масові походи до пам'ятника Леніна на центральній площі, він зумів організувати колону демонстрантів до пам'ятника національного героя молдавського народу, монарха 15 ст., Штефана Великого і поклав біля його підніжжя вінок. Пам'ятник Штефана Великого

стояв на цій же площі в 200 метрах від пам'ятника Леніна. За цей вибrik його виключили з університету.

Судили ж його за те, що він в одному з кишинівських магазинів ударив рукою, що ще залишилася, продавчиню, яка у відповідь на його прохання показати сорочку, як він сказав молдавською мовою, відповіла: «Говоріть же людською мовою, по-російському».

Нас обстутили «якутяни», цікавлячися політичними подіями, і висловили бажання соціально-політичних перемін у ССР.

— Ви, політики, мудруйте, створюйте підпільні організації, а нас покличте, коли потрібно буде стріляти і вішати. Ми можемо говорити тільки мовою скорострілів.

Один юнак розповів мені про взаємини між цими групами. Тих, які прибули етапом до «закритої» тюрми, він схарактеризував як вже відспіваних покидьків, шахрайів, яким була потрібна моя шапка для обміну на пачку чаю. Заздріючи, що «критники» розігрують мою шапку, він їх попередив, що включиться в гру і відіграє її, а заодно й декому «розірве с----ку». Лише з великим незадоволенням вони заспокоїлися й докірливо бурчали. Юнак пообіцяв навчити мене грати в карти, використовуючи позначені карти.

— Я покажу тобі такі штучки, що не буде рівного тобі.

Але я відмовився, мотивуючи це своєрідністю політичних таборів, у яких не грають у карти.

— Ага, ви публіка серйозна.

«Критники» заварили чіфір і запросили мене. Юнак висловився, що мені продемонстрували велику честь. Мені дали пити першому. Я взяв цукерок і зробив перший ковток. Чорна гірка маса обпекла мені горло й приглушила солодкість цукерка. Я передав горня сусідові. Цей, як і всі, що сиділи навколо мене, лише здивовано подивилися на мене.

— Чому не п'еш?

— Я зробив ковток.

— Дозволяється робити по два ковтки. Зрозумів!

Ще два рази горня, обійшовши коло, прийшло до мене і кожний раз я тільки робив вигляд, що п'ю, піднісши горня лише до губ. Це був мій перший і останній раз, коли я пробував чіфір.

Наступного дня «критники» посилено обробляли моого друга Йосипа Мешенера, просивши його вплинути на мене. Співвідношення сил було явно не в їх користь — і вони плазували. При таких обставинах і я міг пограти в свободу волі.

Під вечір, коли нас, політв'язнів, переводили в окрему камеру і ніщо не загрожувало моїй безпеці, я, покидаючи камеру, прочитав на об-

личчях «критників» їх благаючі погляди. Знявши шапку, я кинув її на їх нари.

— Шахрай не терплю. Віддаю по-доброму. — Вони кинули мені іншу шапку (обмінну), заялонжену, брудну, з облізлим і порваним хутром.

В Яvasі конвой нас не зустрів і нас повезли до Барашева, «на больнічку». Майже через рік тюремного ув'язнення, постійної тісноти ми попали в просторішу зону для руху, з чистим повітрям і безкраїм небом над головою.

Нас приемно зустрів політ'язень Михайло Юханович Садо, який багато нас розпитував, не знаючи, хто ми і звідки ми.

Четвертого грудня 1970 р. нас перевезли з Барашева в 17-ту зону. З вагону, куди нас навантажували, висів Юрій Галанков. Він обмінявся декількома словами зі знайомими, сказавши, що знову погіршився шлунок, тому його перевезли «на больнічку».

Із станції Яvas везли нас у зону в «воронку». О Господи, що це була за дорога! Тендряковські вибоїни* — гладкий асфальт супроти тієї убивчої дороги. Всі внутрощі виверталися від цієї трясучки. Ми благали конвоя зупинити авто, щоб хоч раз дух перевести. Нас постійно підкидувало, і я ледве не проломив собі череп. Кожний раз, коли я їхав цією дорогою, я не міг

---

* Тендряков — советський письменник, автор оповідання «Вибоїни».

не вдаритися до даху і завжди набивав собі здоровенних синяків.

Мій перший шлях етапом тривав близько місяця. Враження, які я пережив під час етапу, ще по сьогоднішній день лежать каменем на серці і горять ненавистю до цієї жорстокої народовбивчої системи, яка називається комунізм.

ДЕШО ПРО ПИСАННЯ СКАРГ

Тема «Скарги й заяви» могла б вистачити на цілий том моїх писань, якби детально описати хоч би декілька соток скарг і заяв, які були написані мною. А начеркнув я за 7 років ув'язнення аж 2000 (!) апеляцій і ляментацій (одного разу навіть додумався послати чолобитню «патріярхові всєя Русі» Піменові), за що був нагороджений друзями-в'язнями науковим ступенем «доктора клявзних наук». Доктором — і не вище. До члена-кореспондента, а тим більше до дійсного члена-академіка — я не доріс.

Абсолютним чемпіоном, який набагато випередив усіх інших, був Михайло Янович Макаренко (він — і Гершкович, Хершкович, Голігорський, Рудаков, він же ...) — загальнозвізнаний президент «Клявзного товариства». За 8 років перебування у в'язниці в не дуже віддалених

місцях, він назбирав силу-силенну (5000!) дивовижних шедеврів цього позалітературного жанру. Ох, які ж це були родзиночки, перлини! Скарги-жарти, скарги-пастки, скарги-змії, заяви-протести, заяви-памфлети, заяви-сполохи, жартівліві, гнівні, іронічні, знущальні, підступні, сатанинські, нудні, гостроумні, глузливі, викривальні, саркастичні, фактографічні, наглядові, касаційні... Яка багата палітра тем і підтем, тонів і півтонів, людей і падлюк!

Я навіть одного разу, жартуючи, подав начальникові табору заяву з проханням зарахувати мене до гуртка Макаренка, який славився вмілим і високохудожнім оформленням скарг.

Основоположник масових кампаній у написанні скарг, Янич, був приблизно такої думки: «Закон дає нам, в'язням, право писати скарги й заяви. Ми повинні це право гранично використовувати й сигналізувати в рідні советські, партійні, профсоюзні, комсомольські й інші органи (советську демагогічну термінологію він за своїх близьків чи майстерно не ю оперував), а також советській громадськості в особах її відповідальних працівників про кожний випадок сваволі й порушень советської законності з боку адміністрації віправно-трудових установ.»

Так говорилося до широкої публіки в присутності таборових «стукачів». У вузькому колі близких друзів Янич переконливо твердив: «Якщо советська влада створила гівняну систему,

так нехай щоденно її вартові собаки сунуть свої морди в бюрократичний кал і задихаються в ньому. Уявіть собі картину, якщо б 10 мільйонів зеків щоденно подавали по одній або по дві заяви!». Але тому, що для 10-ти мільйонів в'язнів СССР це не ввійшло в систему, то, намагаючися хоч би частково компенсувати їх пасивність, Янич подавав по 5-10 скарг денно. Особливим нюхом, чисто професійним відчуттям він виуджував теми і спирається на найвиграшніші з них. Порівняно краще задовольнялися саме ті скарги, які подавалися у зв'язку з спричиненням матеріальної шкоди в'язням. Янич склав був патетичну скаргу для Володимира Василика, в якій Володимир крізь сліз благав повернути йому півлітровий слоїк з повидлом, якого забрав йому конвойний під час етапування (при собі заборонено мати скляні та металеві речі). Скарга облетіла декілька інстанцій і була багаторазово розглянена. За нею брали ухвали, проводилися розслідування, допити й давалися письмові пояснення. Начальник мордовського табору, зморений телефонними дзвінками і бюрократичними писульками, засланивши, викрикував трьохповерховими матюками й готовий був з власної кишени заплатити вартість і пересилання не лише слоїка — цілої скриньки з повидлом. Але бюрократична машина, яка була вже пущена в хід, крутилася і своїм нудотним скрипом прямо таки вивертала душу. Нарешті, судові інстанції визнали скаргу об-

ґрунтованою, факт незаконного конфіскування повидла (не слойка) доказано і претенсію задовільнили на користь в'язня.

Які ж там желé, які ж там джеми, які ж компоти чи варення можуть конкурувати із соком того слойка з яблучним повидлом, якого вдалося політв'язневі відвоювати від советської влади!

Треба було лише побачити піднесення самого Янича, коли він, витративши десятки карбованців на поштові та судові видатки, отримав, нарешті, відшкодування на суму... 8 копійок. Перша судова інстанція вирішила позовну скаргу не на користь в'язня. Вища інстанція переглянула і поновила справедливість.

Інший подумав би: «Яка ж дріб'язковість. Мабуть дріб'язковою людиною має бути твій Янич». Зовсім ні. Через його руки пройшли десятки тисяч карбованців, може навіть сотні або мільйони — Бог його знає. Дріб'язкова людина не розтринькує останні гроші, щоб через суд відвоювати 8 копійок! Тут справа в іншому, а саме: викрити злочинну суть советської влади й її прислужників, зловити злодія за руку. І це Яничеві вдалося здійснити, зокрема на такому прикладі. В карному ізоляторові (ШІЗО) в льотний (у кримінальному жаргоні це день, коли їжа «пролітає» побіч в'язня) день видається лише 450 грамів хліба, 25 грамів соли й вода — всього на суму 6,425 копійки. В такий нельот-

ний день (вони чергуються) інструкцією передбачено триразове гаряче харчування на загальну суму 13 копійок. Але в таборах і тюрмах на снідання в нельотні дні не давали гарячої їжі, а тикали баланду, обкрадаючи тим самим в'язнів на півкопійки. Янич одначе вимагав відшкодування за 16 нельотних днів, проведених ним у ШІЗО, й водночас строгого дотримування інструкції МВС* про триразове гаряче харчування в ШІЗО й карцерах.

Так, на 8 позовів з 20-ти Яничеві вдалося через суд добитися того, щоб йому повернути 56 карбованців з копійками. А кампанія за отримання 11-ти пакунків, украдених працівниками КГБ, стала в зонах «притчею во язищех» і заслужено конкурувала з моєю епопеєю боротьби за згущене молоко і цукор.

Але добрі старі часи відлетіли в забуття, коли народній суд боязко і з «належною обережністю» розглядав скаргу проти працівників КГБ і МВС. Схаменувшися, усвідомивши все блюзнірство своїх учинків, суд звільнився від подібних речей: наслідуючи прецеденти часів «оприччини» й нацизму, заявляв, що поведінка співробітників КГБ і МВС не падають під розгляд народного суду.

Паросток, посаджений Яничем, попав у ро-рючий ґрунт, пишно розрісся і давав рясні плоди. У Янича з'явилось багато наслідників. І як

---

* МВС — міністерство внутрішніх справ СССР.

це нерідко трапляється, вихованці намагалися (правда, покищо безуспішно) заперечувати пальму першості своєму пестунові, якщо не якістю, то хоч би кількістю написаних скарг.

Під час моого перебування у Владімірській тюрмі, вперше в 1974 р. мені довелося послухати передачу внутрішнього радіомовлення. В ній ішла мова про зловживання правом подавати скарги. Наводилися цифри. За 1973 рік півтори тисячі в'язнів Владімірської тюрми подали понад 2000 скарг, у середньому по півтори скарги на одного в'язня. А деякі злісні скаржники — подекілька десятків, за що один з них, скарга якого містила наклепницьке обвинувачення проти начальника тюрми в допущенні злочину, був покараний додатковим 3-річним ув'язненням з метою застрашення. Передача закінчилася застереженням, навіть залякуванням.

У 1975 р. «за неабиякі успіхи і зразкову поведінку» я вдруге попав до Владімірської тюрми. В липні знову ж розглядали в радіо актуальну тему. Повідомлялося, що за півроку особливо небезпечний державний злочинець (читай: політв'язень) Вітолльд Абанькін подав . . . 567(!!!) скарг і заяв, один його співкамерник Олексій Сафонов — 418(!!), а інший, Юрій Ар'є Вудка — 269(!).

На моєму рахунку було лише 175 скарг (правда, за квартал), і мене навіть не удостоїли згадкою. Я був, очевидно, останнім у першій де-

сятці. Змагатися з іншими я не був у стані через нездатність писати з клішё або робити й розсилати копії. Кожна моя заява була оригіналом, з якого неможливо було зробити копії. Я взяв собі за правило щодня писати скарги, зробивши при цьому своїм кличем відомий латинський вислів: Nulla dies sine linea.* Під словом «linea» я розумів «скаргу». Тим більше, щоsovетська дійсність постачала теми й матеріали в необмеженій кількості. Але такі темпи, звичайно, гальмували ріст продуктивності праці всього колективу, знижували загальний виробничий показник, перешкоджали підтягнутися до рівня передовиків — хай йому грець! Мало не задавився цією мерзенною здушуючою фразеологією.

У загальному успіхи були замітними: за 1975 рік в'язні Владімірської тюрми подали 40 тисяч скарг! Співставте 2000 за 1973 рік і докиньте відсоток росту. Таких темпів советська влада не знала за всю свою історію. Основний тягар звалили на себе 60-70 політв'язнів, але нам удається також «розкочегарити» й побутовців.

«Ви дезорганізували працю установи!» — викрикували нам у таборі, кричали й у тюрмі. — Нам несила виконувати свої прямі обов'язки: вся адміністрація колонії змушена займатися відсиланням скарг. Начальник спецчастини сам не встигав. Попробуйте щоденно відсылати по 100

---

* Жадного дня без рядка.

скарг та писати до кожної з них короткий зміст із занесенням усіх даних про політв'язнів! Бували скарги, написані на 2-3, і навіть 10 аркушів паперу. Ми змушені були роздути штати через вас...».

Ми, звичайно, намагалися показати на обличчях щире співчуття до їх страждання (таки робили стурбований вигляд) і підсміхалися в бушлатний рукав. Нас трохи бентежив часто вживаний вислів «дезорганізація праці установи». За кримінальним кодексом такого роду вчинок уважається злочином і карається згідно з ст. 77 позбавленням волі від 8 до 15 років, і навіть смертним вироком. Утішала нас, як я писав, «свідомість жертвовності в боротьбі з окремими прикрами порушеннями советської законності». За сім років я стверджив 2000 «окремих прикрамів порушень», Макаренко — 5000, інші — в загальному обсязі — мільйони.

Переді мною лежить якраз клаптик старої газети, який чудом зберігся дотепер. Він був зі мною в карцері Владімірської тюрми. Використаний за призначенням (у карцерах кусочки газет видаються 2 рази в день, аж ніяк не для підвищення освітнього рівня в'язня) і, здавалося б, приречений на вічне забуття, він, однак, не зник безслідно в каналізаційному потоці, а, навпаки, народився вдруге. Хемічна аналіза виявила б на ньому сліди фекалії. Жовтувато-коричневі плями ганебно виступають на його поверх-

ні. Чим же він привабливий, щоб так дбайливо його зберігати, описувати про нього і звертати на нього увагу людей, як на музейний експонат?

Історія цього клаптика газети цікава.

Як я вже згадував, я отримав його, будучи в карцері перед одправкою. Мене повели до виходку, замкнули за мною двері і 5 хвилин я мав можливість присвятити самому собі. Згідно з приписаними нормами, я присів, силкуючись із мізерних карцерних харчів щось відтворити і тим часом розглядав газетні повідомлення, правда, вже далекої давності. Мені кинулася вічі одна стаття під заголовком «Замахуються на права профсоюзів», з якої я дізнався, що власники підприємств Франції намагаються придушити свободу профсоюзів. Трішки вище мою увагу притягнуло прізвище «Трояновський» з ініціалами «О. А.», що мене особливо порадувало. Але хто ж він такий? І ось виявляється, що він був послом СССР в Японії. Радість раптом згасла. Від посла, особливо з Японії, яка ж там користь. Пиши — не пиши. Його відповідь уже заздалегідь мені відома. Ні, він не компетентний вирішити мої проблеми. Мені б депутата якогонебудь совету — від сільського до верховного, аби лише депутата.

Час не чекав. Пора вже підтиратися, на цей раз волею судьби — Трояновським. Дрібнота, аякже. Попадалися «шишки» вищої ранги, аж до самого Бровоносця, себто Брежнєва. І

тут я приклав раз, приклав другий раз... Уже був готовий кинути жмуток разом з Трояновським і французькими підприємцями в каналізацію, яка тече невідомо куди, як раптом, немов зачарований, я ввіп'яв очі в прізвище та посаду однієї людини. Із, вибачте, гівна непристойно вимальовувався М. Сударіков, слюсар за професією, депутат верховного совету РС... Синтетичним способом я реставрував розірвану республіку РСФСР. Часу залишилося обмаль. З хвилини на хвилину міг зайти мент і перервати мое зайняття. Я успішно почав вичистити і відмивати М. Сударікова. Знайомство з його цінними думками, викладеними під його скромними, але досить для мене важливими демографічними даними, я відклав на пізніше.

Передусім депутатові верховного совету РСФСР потрібно було надати людського вигляду. Помивши його нашвидкуруч, я поклав цей клаптик газети під сорочку просушити і, очевидно, для конспірації. Я постійно відчував Сударікова біля серця й мені здавалося, що наші серця б'ються в унісон. Завдяки турботі про Сударікова дещо перепало й Трояновському, однак сліди нашого знайомства залишаться на ньому, очевидно, навіки. У карцері я відлішив Сударікова, звичайно не як лазневий листок, а як гірчицник, лікуючий недуги, й зачитався в його статтю. Вона не вразила мене ні глибиною змісту, ні оригінальністю. Ось що мені вдалося прочитати:

«Зразу після опублікування в пресі акту ЦК КПСС до ХХV з'їзду партії «Основні напрями розвитку народного господарства ССРС на 1975-1980 роки» в нашій комсомольській групі обговорили цей важливий партійний документ. Він одержав повну підтримку і схвалення робітників, тому що він визначає самі важливі напрями соціально-економічного розвитку країни».

На цьому клаптик був обірваний. Тема статті мене зовсім не цікавила. Але сам автор статті був для мене західкою. У цей час я відсидів вісім днів карцеру. Дотримуючися свого правила посылати по п'ять скарг (у нестерпних умовах моя продуктивність праці різко підвищувалася) на день, — я вичерпав на сорока заявах весь список з депутатами, яких я зберігав у пам'яті. Скільки можна турбувати того ж таки Брежнєва, чи Підгорного,* чи Руденка, чи старого пердуна Федіна, чи душу Дагестану Расула Гамдатова та ім подібних? Постійно підтримуючи контакти (правда, лише в одному напрямі) з совєтською партійно-державною елітою, я боявся відірватися від народу, а депутат не самого (за висловом моого друга з тюрми) «найбільшого» совету слюсар Сударіков повертає мене до моого демократичного початку.

---

* М. Підгорний був у цей час головою Президії верховного совету ССРС.

Я написав зворушливу заяву, здатну викликати почуття жалю навіть у большевика, і відправив її на адресу Сударікова. Через місяць Сударіков відповів мені сухою формально-бюрократичною відпискою.

«Ах, негідник! Лише недавно, як ходить в депутатах, а туди вже пне — в бюрократи! Насобачився, освоїв уже канцелярську термінологію, набрався байдужості й лайдацтва, щоб хоч подивився на справу. Отакий то слюсар!» Ну, й утесав я ж йому добрачу відповідь! Мабуть вік буде її пам'ятати, якщо тільки до нього дійшла моя скарга. А писав я йому таке:

«... Так я ж вас, добродію, з болота витягнув, можна сказати, в люди вивів. Де б ви тепер опинилися, як би не я? В яку каналізаційну яму вас занесло б? Пригрівав вас на своїх грудях, біля самого серця носив. А ви так байдуже поставилися до свого благодійника. Стид і сором!» — і т. д. в такому дусі.

Тюремне начальство було збентежене, вважаючи, що я читаю мораль своєму колишньому учневі. В протилежному разі я б не обминув додаткового покарання за образу слуги народу.

Коли політв'язні заразилися подібним недотриманням писемної мови й лише ледь-ледь розряджалися напливом скарг, начальство, намагаючися припинити дизентерію скарг, застосувало цілу низку протизаходів.

Почали з конфіскувань. Чіплялися до окремих слів, не рахуючись зі змістом і мотивуван-

ням, і конфісковували. Наприклад, заборонялося вживати такі слова, як: табір, тюрма, політв'язень, товариш (у зверненнях). Замість них слід було писати відповідно: колонія, ізолятор, засуджений, громадянин. У мене навіть конфіскували заяву, адресовану поетові Є. Євтушенкові, в якій я йому радив згадати старі часи. «Згадати старовину» вважали недопущеним висловом. Іншу заяву конфіскували лише з тієї причини, що я назвав адресата по імені й по батькові — Марія Іванівна. «Звертатися слід в офіційній формі», — вказали мені.

Очевидно, кожна акція конфіскування приводила до появи нового потоку скарг з цього приводу. Так, у Учпедгіз я післав заяву з пропозицією видати «Словник недопустимих термінів» і пояснив мету і завдання такого словника. Якось одного разу я натрапив на вислів «риба смердить з голови». Поруч, у дужках, стояла примітка — застаріле. Мені зразу стало зрозумілим, що такі властивості риба мала до жовтневої революції. Совєтська риба, виходить, смердить від хвоста.

Марії Івановній Поросенковій, завідуючій фермою в колгоспі Гусь-Хрустального району, я, як тепер пригадую, не зовсім зрозуміло пояснив, чому звернення до неї по імені та по батькові стало причиною конфіскування моєї заяви, і тепер вона, очевидно, перебуває в постійному страху лише за ординарне ім'я та по батькові. Будучи скромною людиною, вона просила мене

писати їй прямо на домашню адресу, обминаючи обласний совет, членом якого вона була. О, свята скромносте! Вона вважала, що тюремну адміністрацію можна обійти, або що я стану з нею переписуватися «лівими каналами». Хто знає, що на думці у цієї жалісної молочарки?

Конфіскування скарг тільки завдало додаткових турбот адміністрації. На кожну скаргу потрібно було складати акт з зазначеною причиною конфіскування. Її підписувало не менше троє осіб. Акт вручався політ'язневі, який, не погоджуючися з мотивами конфіскування, починав доказувати і тріпав добряче начальнико-ві нерви не менше, ніж той йому. Набагато простіше було відправити скаргу. Згідно зі законом, якщо в тексті скарги зустрічається нецензурна лайка або інші грубі, непристойні слова образи, то заява підлягає поверненню авторові для її перебудови. Бразі автор знову посилає скаргу без змін, у попередній формі, то адміністрація має право скаргу конфіскувати, а автора, на свій розгляд, покарати. Але всупереч законові, ніколи скарга не поверталася авторові для переписання.

Знаючи особливість советських властімущих, законодавець постарався узаконити ними допустиме свавілля. Начальницькі низи просп'ять верхам за низький рівень життя, за позбавлення людських прав, за відсутність політичних свобод і багато іншого. Але вони не погодяться з забороною проводити свавільні дії

в підлеглій їм сфері. Проте багато параграфів законодавства закінчуються «і т. п.». Що таке «і тому подібне», кожний розуміє по-своєму. Саме законодавство дозволяє самовільно себе трактувати.

Що стосується підстав для конфіскування скарг, то й там існує примітка: «і інші недопустимі вислови». В наступних актах про конфіскування в точці «мотиви» почали писати: «за недопустимі терміни». Які саме терміни — про це ні словом не згадується. Догадайся, мовляв, сам. Як бачите, поле для свавілля безмежне, роздольне, по-справжньому — гуляй-поле. Але й це не помогло. Тоді звалилася хвиля покарань карним ізолятором і карцером.

Адміністрація Пермського табору ч. 36 давно гострила на мене зуби і готовалася принести мене в жертву молохові жовтня. Для цього була необхідна лише яканебудь зачіпка. 28 жовтня 1972 р. в таборі влаштували переджовтневий шмон. Я сидів за нічним столиком і писав чергову заяву-відгук на повідомлення спецкореспондента газети «Ізвестія» в ФРН Григор'єва (за дослівне прізвище не ручуся) про переслідування вчителів-комуністів у ФРН. Я дорікав Григор'єву в тому, що він чуже під лісом бачить, а свого під носом не видить. У барак вторглися лявіною менти. До мене підійшов начальник оперативної частини, молодший лейтенант Рожков. Він наказав мені вийти і залишити на столику все, пообіцявши не доторкуватися до

недописаної заяви. Я, звичайно, підпорядкувався наказові. Після повернення в барак я вже не застав заяви, зникла була й газета, якою був застелений нічний столик.

Наступного дня мене викликали на варту й зачитали мені постанову про переведення в ШІЗО на 12 діб. Я оставпів:

- Це за що?
- За образу начальника колонії майора Котова.
- Яка образа? Де? Коли?
- На вашій газеті було написано вашим почерком: «Мені б з нудьги вмерти без котів і К-ва» (в баракі були маленькі милі котята).
- Але чому ви прочитали «К-ва» саме як «Котова»? Я мав на увазі, коли писав, політв'язня Кампова, який і зараз смішить мене своїм мало не професорським видом.
- Дижурний, виконуйте постанову! — кинув команду майор Котов.

Мене повели, обминаючи зону, в ШІЗО, навіть не дозволивши взяти з собою туалетні речі й теплу білизну. На знак протесту я оголосив голодівку.

Коли й репресії не зменшили числа скарг, прокуратура — «охоронниця» законів — розпорядилася конфіскувати скарги прямо пачками, без складення й пред'явлення акту. Нам залишили останню можливість користуватися скаргами — писати тільки до прокуратури, ку-

ди, як виняток, дозволяли посылати їх закритими.

Найбільш, за висловом Янича (який вставляв у мову тверді російські слова), «х...ые» відповіді ми отримували з прокуратури. Тому ми порівняно зрідка зверталися до «охоронниць» законів, або вірніше, до її перших порушників.

Але, як же і в таких умовах доставити скарги до депутатів і широкій советської громадськості (останнє слово — рос. общественности — ми виголошували з нецензурною зміною першої букви)? Я запропонував вирішення цієї проблеми, а саме: адресована депутатові скарга вкладалася в конверту, заадресовану прокуророві цього міста чи району, де проживав депутат. У вкладеній записці висловлювано прохання до прокурора передати лист особисто адресатові і вказувано на одну з причин (крім справжньої), для чого приходиться застосовувати такий спосіб.

Однією з головних цілей кампанії скарг було широке розповсюдження в СССР повідомлень про політ'язнів у СССР. Все те, що союзницька влада намагається скрити від народу і світової громадськості, ми старалися оприлюднити, застосовуючи легальні й нелегальні канали з надією на те, що десь щось вийде на поверхню.

У розмові з прокурором, який відповідав за Владімірську тюрму, П. І. Образцовим, і який твердив, що немає сенсу повідомлювати таєм-

ниці прокурорам Владімірської тюрми, маючи на увазі те, що вони вміють тримати язика за зубами й говорити те, що потрібно й де вигідно, молодий політв'язень Леонід Педан необдумано відкрив наші карти і сказав: «У прокурора є секретарка, у неї є чоловік і подруга, у тих, в свою чергу, є довірені особи...» — іншими словами: «ходить пісенька по колу...»

Скільки ж було веселих випадків з пересиланням скарг депутатам через прокурорів, поки місцеве начальство не викрило цю хитрість! Тут же дійсно мали місце і пропаганда, і агітація, і тенденційний підбір інформації, і широке розповсюдження очорнюючих советський режим фактів і вчинків з метою підтриму і послаблення тоталітарної влади. Довелося, очевидно, й заплатити. Автор цих рядків мало не позбувся життя. Але тепер я можу розповісти людям про всю мерзенність советської системи — то слава Богу.

Нарешті влада, нехтуючи законом, застосувала останній засіб жорстокості. Надійшло розпорядження від прокуратури відкривати всі мої скарги й жодної не відсылати. Вслід за мною потрапили на чорну листу М. Макаренко, К. Любарський, В. Абанькін, А. Сафронов та інші. Нас позбавлено останньої можливості хоч би якнебудь розвеселити душу й зареагувати на систему суцільної задухи в затхлій атмосфері Владімірської тюрми.

Але це сталося в другій половині 1976 р. А на початку 1975 наша кампанія скарг досягла вершка і внесла чималий переполох у таборі ворогів, часто-густо приносячи успіх, а інколи зовсім несподіваний, про що свідчить наступний цікавий приклад.

Був у мене у в'язниці зошит з назвою «Ляп-сусієда». В ньому я зафіксував усі невдачі, застереження, допущені нашими наглядачами. Вірний засаді «не проходи мимо!» я брав такі ляпсуси під олівець і не щадив ворога, а вимагав за них відповідні дивіденди. З якої рації втрачати здобич, якщо вона сама з дурного розуму до тебе прямо в руки аж проситься?

24 березня 1975 р. мене з Юрієм Гродецьким доставили до Владімірської тюрми. Нас посадили до 21-ої камери в будинку ч. 4, в якому ми застали мого однодумця Йосифа Мешенера і трьох інших політв'язнів: Анатолія Здорового, Бабуру Шакірова, Жору Гладкого. Це була камера суворого режиму з напівголодним пайком. Мене з Гродецьким, як новоприбулих, зарахували на один місяць на голодний пайок — пониженну норму. Жили ми, не доїдаючи. Кожна скибка хліба, кожна ложка каші були на обліку. Добре би встигнути накупити товару на 2 карбованці за березень. Але наші гроші конвойний не віз з собою, як, наприклад, наші документи. Їх пересилали поштою. Але чому нам втрачати гроші за місяць? Установлений порядок пересилання грошей зробив наше покаран-

ня, всупереч законові, ще жорстокішим. Від розторопності майже залежала наша доля. За період тривалого перебування в карному ізоляторі (ШІЗО) й на етапі ми були виснажені й обезсилені, ледве трималися на ногах. Вершиною нашого бажання було попоїсти досита хліба та ще з маргариною.

Нам видали грошові квитанції лише 1-го квітня. Право на «отоварку» (закуплення харчових продуктів) за березень ми втратили. Але ми все таки настоювали, спираючися на дату приїзду, тобто за тиждень до кінця місяця. Нас підтримали Мешенер і Здоровий, які прибули місяць перед нашим приїздом і були позбавлені права відвідувати кіоск (ларек)* у лютому, хоч їх гроші були переслані в тюрму ще 26 лютого. Тоді вони не отримували товарів з іншої причини, а саме: будинок ч. 4 відчинявся (для зручності продавчині кіоску) 25 кожного місяця. Наша камера вступила в голодівку. Ми також вимагали видачі нам придбаних харчів, отриманих згідно з приписаними нормами в таборі й привезених з собою в тюрму. Звичайно такі харчі підлягали видаванню. Але розлучене начальство, озлоблене нашим переходом на статус політв'язня самовільним способом, намагало-

---

* На території концтаборів та тюрем СССР знаходяться невеличкі кіоски (ларки), де в'язні мають можливість купити собі речі туалету та харчі, щоб могти вижити під час «нельотних» днів.

ся пімстою наше покарання зробити суворішим і вирішило незаконно позбавити нас власних харчів. Напроти нас, у 15-ій камері загального режиму, знаходилося 9 політ'язнів, а саме: Владімір Буковський, Левко Лук'яненко, Давид Черноглаз, Микола Будуляк-Шаригін, Владлен Павленков, Олесь Сергієнко, Сергій Мальчевський, Еліяс Тумельканц і Микола Федосеєв.

Георгій Гладко коротко, але досить голосно (щоб там почули) повідомив їх про нашу голодівку, її причину й вимоги, після чого 15-а камера постійно слідкувала за ходом подій, будучи завжди готовою підключитися в необхідний момент.

У перші дні адміністрація тюрми без будь-яких доказів, але безкомпромісово відхилила наші вимоги. Ми відповіли на це ряснім дощем скарг. По-справжньому розкрилися небесні безодні скарг. У них ми розсилали інформацію про голодівку. «5-ий (6-ий, 7-ий, 8-ий, 9-ий... з кожним днем усе більше нерівним почерком — Я. С.) день проводять голодівку політ'язні Владімірської тюрми, вимагаючи «отоварювання» й видавання придбаних харчів, отриманих згідно з приписаними нормами», — писали ми всім — від депутата сільського совету до Брежнєва.

Ми вимагали появи начальника тюрми, прокурора, лікаря для медичного обслідування голодуючих.

На 8-ий день нас (по одному) прийняв начальник тюрми, полковник Зав'ялкін, у при-

сутності відповідального за нашу тюрму прокурора І. Ф. Сичугова. Адміністрація пішла на компроміс: Мешенера і Здорового вона дала згоду «отоварити» за лютий, мені ж і Гродецькому, через дуже пізне пересилання наших грошей з табору, було відмовлено. Харчі — згущене молоко і цукор — видати не згодилися. Прокурор Сичугов через нісенітницю — переконуючи мене в тому, що я не вагітна жінка, а тому не маю права закуповувати молока в ларку. Не заперечуючи очевидного факту щодо роду й вагітності, я пояснив, що отримав ці харчі за шкідливу роботу і, згідно з нормою 5-Б дієтичного харчування, як хворий на язву 12-перстної кишki, — але наткнувся на глуху стіну.

Задоволені невеличкою уступкою, ми вирішили після 9-ти днів припинити голодівку. Це була Пирова перемога. Наші втрати були незрівнянні з досягненим успіхом. Лиш один Бог знає: адже крім матеріального, існує ще й моральний аспект. Я втратив надію «пробити отоварку» і склав зброю.

І раптом — «щастя навалилося». Серед за пізнених відповідей на мої скарги з приводу кіоску, одна — від прокурора І. Ф. Сичугова, який визнав мою скаргу необґрунтованою й залишив її не вирішеною, — потішила мене дивним ляпсусом. У ньому Сичугов «назначив» мене «начальником тюрми» і присвоїв мені, засудженному за антисоветську діяльність капітанові резерви, зразу через декілька чинів (майже як

Наполеона) звання кадрового полковника. Так, так, у відповіді так і було зазначено: «Начальникові установи ОД-1/СТ-2 полковникові Сусленському Я. М.».

Я пригадав собі щось таке подібне і тут же черкнув йому *попередження*, в якому я описав випадок з Тамбовським губернатором, який трапився ще в 1912 р.

«У губернатора, як і у вас, — ехидствуваю я, — була звичка підписувати папери, не читаючи їх. Чиновники його канцелярії, недолюблюючи губернатора і бажаючи його позбутися, використали цю його прикмету й підсунули йому заяву, адресовану немов би від його імені цареві Миколі II. В заявлі говорилося:

«Поскільки я, старий дурень, маю звичку підписувати казенні папери, не читаючи їх, то прошу Ваше Імператорське Високоблагородіє ласкаво звільнити мене з посади губернатора».

Микола II наказав, щоб прохання Тамбовського губернатора взяти до уваги. Співставивши цей випадок з його відповіддю, я попереджував його, що історія може повторитися йому на біду, а нам на втіху — майже за Марксом.

Далі я підкреслив, як його ляпсус згубно вплинув на мене, назвавши мене полковником, начальником тюрми. Відтепер я постійно даю вказівки, не виношу нарікань, вимагаю підрядкування й маю намір виборювати владу у «самозванця» Зав'ялкіна. Співкамерники сміються над моїми новими звичками, а я лякаю їх ре-

пресіями й застерігаю, що ці посміхеньки їм боком вилізуть.

Попередження я піslав Сичугову в закритому листі, натякнувши йому, що не варто покищо сигнализувати вищестоячому начальству про події, якщо маєш справу з розсудливою людиною.

Я не помилився в своїй оцінці Сичугова. Вже на другий день після відправлення Попередження, Сичугов проявив оперативність і розсудливість у розмові зі мною віч-на-віч.

Він просив пробачення за недоречну помилку, допущену секретаркою. Пізніше він, мовляв, опам'ятався, подзвонив до тюрми і просив її не вручати. Але місцеве керівництво, за його словами, віддало навмисно мені його відповідь, йому наперекір. «Недоброзичливі тут до мене серед тюремної адміністрації, так і пнутться за-сунути палицю в колесо між спиці», — закінчив він. «До речі, я наказав, — сказав він немов би ненароком, — видати вам продукти, і Гродецько-му й навіть Павленкову за лютий (розмова відбулася в кінці квітня — Я. С.). Адже ж не ваща в тому вина, що гроші не пересилаються разом з вами».

Хіба не сама розсудливість говорить його устами? Від скількох бід було б звільнено людство, якби ось так, як ми з Сичуговим, по-дружньому і в добрій згоді вирішували всі спірні питання? Що для цього необхідно? Щоб убогість, допнившись до влади, частіше робила промахи,

допускала ляпсуси. Але, на жаль, посередність охороняє свої інтереси «залізно». Вона рідко помиляється, рідко оголює свої слабі місця, нечасто кидає козир проти себе.

Мені залишилося тільки подякувати Сичугову за розумне рішення. Адже ж у Попередженні не було й найтихішого натяку про ларек. А він не забув. Усе таки опікуються нами, підопічними, днями й ночами.

З неба звалену «отоварку» ми відзначили святково. Бенкет присвятили 10-му травневі — дніві моого народження. Наш шеф камери — кулінар Бабур Шакіров, у свій час утікши з Китаю, смачно готував страви з усіх харчів, хрущів, а також і трав. З метою економії маргарини він запропонував збивати вівсяний напар з цукром для отримання крему. «Дослід не вдався», — переконливо заявив Красняк.* Вийшла бурда, з якої не виходили бульбашки, яка навіть не пінилася. Змарнувався лише 2-денний пайок цукру. З того часу досліди проводилися тільки в умовах достатку, якого практично ніколи не було. Слід було пристосуватися до тих умов, які вже виправдали себе.

Після привітальної церемонії, майже досита повечерявши, Георгій, Бабур і я взялися за гру. Юрій Гродецький і Гунар Роде (в цей час ми

---

* Володимир Красняк, відомий серед політв'язнів своїм лексиконом для політв'язнів.

були вже в іншому складі) взялися за читання книг. На половині гри почувся голос Юрія:

— Панове, послухайте, як Ленін «бідував» у тюрмі. — І тут же він зачитав уривок із спогадів Ганни, сестри Леніна, в якому описувалося про перебування Леніна в Петербурзькій тюрмі (сьогодні тюрма КГБ), як мати приносила йому через кожний другий день домашні страви, приписані швайцарським лікарем, який його лікував; як сестра приносила пакунки з книгами і весь куток у камері був завалений ними; як вони (мати й сестра) обманювали цензуру й проводили листування, а потім — як Ленін відмовився розділити судьбу товаришів по партії й тюрмі й уважав за краще етап до Сибіру 2-ої кляси, оскільки він мусів берегти свої сили (товариши, бачте — ні) для наступних «грізних клясових боїв».

Ми трохи посміялися, зідхнули й продовжували гру, а Юрій — читання.

Через півгодини Юрій знову перервав наші заняття вигуком:

— Панове, послухайте-но, що Крупська пише про життя Леніна в Шушенському. — І зачитав уривок:

«Місцевий селянин, якому було доручено нагляд над засланцями, більше турбувався не про те, щоб в'язні не повтікали, а про те, якби ім збути м'яса, якого було в Шушенському по-достатком. Крупська була приголомщена тамтешньою дешевизною. За вісім карбованців у

місяць, які Ленін отримував від царської держави, як політичний засланець, у нього була квартира з повним обслуговуючим персоналом і триразовим харчуванням. І то, здавалося, — завважує Крупська, — що він (Ленін) платив надто дорого. Кожного тижня для Владіміра Ілліча різали барана й три рази на день його годували м'ясом, поки всього не з'їв. Якщо баранячого м'яса не вистачало, то докуповували телятини. І служниця розбирала воловеччину в кориті, де різали корм для худоби. Але (входить, м'яса було ще не досить — Я. С.) молока й «шанег», — продовжує Крупська, — було в достатній мірі й для Владіміра Ілліча й для його собачки, чудового гордона Женьки, якого він навчив носити предмети, стояти й усі інші собачі науки».

Це вже було забагато. *Quousque tandem!* — сказав би на це Ціцерон. Моєму терпінню був кінець. Та чи міг я встояти перед спокусою й не реагувати, порівнюючи умови ув'язнення політв'язнів при советському й царському режимах? Кинувши гру, я сів за... Повідомлення на ім'я міністра внутрішніх справ ССР Щелокова. Повідомлення починалося так:

«Доношу до Вашого відома, що в установі ОД-1/СТ-2 розповсюджується антисоветська література». Далі я перелічив ідеологічно шкідливі книжки. Серед них твори самого Леніна, Маркса, книжка «Спогади родичів про Леніна» в 5-ти томах, 1970 р. видання, 5-томова праця

Гернета «Історія царської тюрми» й багато інших.*

Заситувавши повністю висловлення Крупської і вказавши на джерело, я продовжував приблизно так: «Тепер я зовсім не торкаюся другорядних захоплень плотолюбного і всеїдного вождя міжнароднього пролетаріату. Я тільки хочу вказати на те, які роздуми викликають у політв'язнів співставлення умов життя дореволюційних політв'язнів із теперішніми. Воно дискредитує советську владу, викриває її нелюдськість, дикість, звірську поведінку. Ми ж за суджені за критику системи. Про нього, могильника буржуазії, засланця, турбувалися цар і його уряд, годували, як на забій, а нас же морять голодом, утримують у нелюдських умовах, забирають навіть з бідою і горем придбані харчі, які ми отримали згідно з приписаними мізерними нормами. Політв'язні задумуються, чи дійсно потрібна була революція, щоб дожити до такого стану, коли люди з заздрістю дивляться на «життя останніх панських псів».

На жаль, я не зумів відтворити оригіналу, який був з надхненням написаний на злість дня, в стані афекту, в єдиному пориві, немов одним подихом, коли зовсім доречні й найвиразніші слова вишивковуються одне за одним з-під пера.

На закінчення я радив Щелокову наказати

---

* Гернет М. написав 5-томову «Історію царської тюрми».

вилучити з бібліотеки літературу, яка шкідлива для успішного перевиховання засуджених.

Я прочитав «Повідомлення» хлопцям. Звичайно, всі сміялися. Георгій запропонував на передодні свого звільнення спробувати перенести копію на «волю». Він із захопленням запропонував організувати конкурс на кращий вірш про Леніна з включенням в нього основних складників цитат Крупської: гордона Женьки, барана, Леніна-собаковода, його ненажирства й дешевизни в Шушенському. Георгій, Юрій і Бабур намагалися щось створити, але нічого закінченого у них не вийшло. 12 травня відбувся «конкурс», на якому перше місце було мені забезпечене, оскільки я виступив без конкурентів.

Я став на унімаз і, піднявши над народом, як Ілліч на броневику, з чуттям продеклямував:

Посмертні спогади гордона Женьки

Фомич, дорогий мій, в манері привичній
Тебе величає твій друг нерозлучний.*

*Давно я спочила, спокійно лежала
І пам'ять про давнє мене не бентежила.*

---

* Політв'язні ССРР у розмовах між собою називають Леніна словами: Фомич, Лукич, Кузьмич.

З метою явно антисоветською
Мене «заманув»** для потіхи Гродецький.

Згадала, як було тоді ми з тобою
Конали за соб-демократів обое.

Згадай же ті дні, запальні, неспокійні,
Коли бушувала в неволі Росія,

І як на зарплаті на вісім рублів
Ми в Шушенськім жили по волі царів.

Бувало, господар єдиним розмахом
Колов барана, заручившись фатагом.

Ти жер барана, а я — його кості,
І заздрість у мені кипіла од зlostі.

А потім з тобою надвір вилізали
І там молоко із корита лизали.

Бувало, як служниця дзвінко співала,
Коли в тім кориті теля розбирала.

Ти зором впивався проникливим в нього,
Іржав від обжирства телячим захопленням.

** Слов «заманув» автор ужив у значенні «експеримент».

Була я для тебе потіха ніжна,
Поки не приїхала сука Надія.

Носила поноску й стояла теж стойку,
А ти знущавсь і ставив мені «двійку».

Учив ти мене всі собачі науки,
Тобі б заповісти цю мудрість і внукам.

Тобі б по-собачому вчитись «мочитись»
І вірності нашої тобі б научитись.

Ах ні, ти кинувся в політикаство . . .
Ганблю я твоє шарлатанство.

Тебе хвилювали судьби вітчизни,
Що люди нещасні від . . . дешевизни.

І ти запалив заколотників лютих
Абрамів, Айварів* і Іванів злісних.

Був дуже хапкий на бараняче м'ясо,
Зробивши овець з робітничої кляси.

Та досить докорів. Нащо вони нині,
Коли ми в розлуці і ти на чужині.

---

* Поширене ім'я у лотишів, натяк на активну участі лотишів у російській революції.

Ти знаєш, піди подивися на кості мої —
Вони спочивають на сільському цвинтарі.

Тобі ж бо зручиніш в мавзолеї лежать,
Де чути фанфари, знамена горять.

І хто би подумав: ти будеш «гондон»*
А я — твоїм другом, прекрасний гордон?

Нехай цю поезію оцінить жюрі
І скаже: чи вдалася спроба, чи ні.

Публіка (вона була також і жюрі) дружньо оплескувала й одностайно проголосила мене переможцем. Мені припав позапайковий кусочек «торту», який я проковтнув, не розжовуючи.

Але головну винагороду підготував для мене на завтрішній день начальник тюрми. Він викликав мене до себе в канцелярію для розмови з приводу «Повідомлення». Йдучи до нього, я взяв з собою «Пояснення до ВТЗ».^{**}

Солдафон Зав'ялкін не любив «розтекатися мислею по древу» й зразу приступив до справи.

— Щодо вашого повідомлення до міністерства внутрішніх справ. Засуджений пише скаргу або заяву, а повідомлення пишемо ми. Треба писати не «доношу до Вашого відома», а «дово-джу» . . . — почав він.

---

* Груба образа у в'язнів-кримінальників.

** Віправно-трудове законодавство.

— Кострубатість стилю, — підмітив я, вважаючи, однак, що причіпка до стилю лише прелюдія до штурму, й не помилився.

— Ви образили Леніна, порівнювали його з собакою, і за це будете покарані карцером на 15 діб.

— Будь ласка. В чому ви бачите порівняння? Невже ви не помітили лапок? Адже ж я повністю наводжу слова Крупської. Якщо ви в них побачили порівнювання Леніна з собакою, чого я не замітив, то винуватою в цьому є Крупська. Чому ж я за неї маю терпіти?

Зав'ялкін не мав чим відбиватися. Постанова про переведення в карцер була вже готова. Не відмінити ж її через невиразні аргументи. Таке не личить капесесівцям.

— До того ж, — продовжував я, — якщо ви навіть і замітили ображальну фразу, то вам слід було підкреслити недопустимий вислів і повернути мені скаргу для її перебудови. Якщо ж я знову пішлю її в початковій формі, тільки тоді ви маєте право її конфіскувати, а мене покарати, якщо на це, звичайно, є важлива причина. Так, зокрема, говориться в «Поясненні до виправно-трудового законодавства». Прошу, я зачитаю це місце.

Зав'ялкін у цей день мав прибитий вигляд і в'яло, флегматично вислухав мене до кінця. Звичайно, він включувався в розмову після першої спонуки, перебиваючи співбесідника на півслові — типічна риса советського партбоса.

Ти знаєш, піди подивися на кості мої —
Вони спочивають на сільському цвинтарі.

Тобі ж бо зручніш в мавзолеї лежать,
Де чути фанфари, знамена горяте.

І хто би подумав: ти будеш «гондон»*
А я — твоїм другом, прекрасний гордон?

Нехай цю поезію оцінить жюрі
І скаже: чи вдалася спроба, чи ні.

Публіка (вона була також і жюрі) дружньо оплескувала й одностайно проголосила мене переможцем. Мені припав позапайковий кусочек «торту», який я проковтнув, не розжовуючи.

Але головну винагороду підготував для мене на завтрішній день начальник тюрми. Він викликав мене до себе в канцелярію для розмови з приводу «Повідомлення». Йдучи до нього, я взяв з собою «Пояснення до ВТЗ».^{**}

Солдафон Зав'ялкін не любив «розтекатися мислею по древу» й зразу приступив до справи.

— Щодо вашого повідомлення до міністерства внутрішніх справ. Засуджений пише скаргу або заяву, а повідомлення пишемо ми. Треба писати не «доношу до Вашого відома», а «дово-джу» . . . — почав він.

---

* Груба образа у в'язнів-кримінальників.

** Віправно-трудове законодавство.

— Кострубатість стилю, — підмітив я, вважаючи, однак, що причіпка до стилю лише прелюдія до штурму, й не помилився.

— Ви образили Леніна, порівнювали його з собакою, і за це будете покарані карцером на 15 діб.

— Будь ласка. В чому ви бачите порівняння? Невже ви не помітили лапок? Адже ж я повністю наводжу слова Крупської. Якщо ви в них побачили порівнювання Леніна з собакою, чого я не замітив, то винуватою в цьому є Крупська. Чому ж я за неї маю терпіти?

Зав'ялкін не мав чим відбиватися. Постанова про переведення в карцер була вже готова. Не відмінити ж її через невиразні аргументи. Таке не личить капесесівцям.

— До того ж, — продовжував я, — якщо ви навіть і замітили ображальну фразу, то вам слід було підкреслити недопустимий вислів і повернути мені скаргу для її перебудови. Якщо ж я знову пішлю її в початковій формі, тільки тоді ви маєте право її конфіскувати, а мене покарати, якщо на це, звичайно, є важлива причина. Так, зокрема, говориться в «Поясненні до виправно-трудового законодавства». Прошу, я зачитаю це місце.

Зав'ялкін у цей день мав прибитий вигляд і в'яло, флегматично вислухав мене до кінця. Звичайно, він включувався в розмову після першої спонуки, перебиваючи співбесідника на півслові — типічна риса советського партбоса.

Почуввши слово «пояснення», ним немов по-трясло від злости.

— Пояснення пишеться вченими, з думками яких я зовсім не зобов'язаний рахуватися. Я керуюся «Постановою про ВТК* й інструкціями для відомств.

— Але «Постанова» виходить з того, що наша установа виховного характеру.

— Я не збираюся виховувати вас. Вас могила виправить. Посягнути на Леніна, — бурчав він, готовий розплакатися, — та для вас немає нічого святого. Майоре! — звернувся він до дижурного офіцера, — виконуйте рішення постанови!

Це було мое перше карцерне хрещення. Що за карцер це був!!! На знак протесту проти свавілля Зав'ялкіна я проголосив суху голодівку. Після карцеру я був «тонким, дзвінким і прозорим», важив 46 кг, у повній гармонії з моїм віком (46 років), але не ростом (167 см), ішов хитаючись і тримаючись за стіну. З того дня, коли по прибуцті перейшов на статус політв'язня, 10 лютого, я за 3,5 місяці схуд на 18 кг (!). Знесилий, але бадьорий, я повернувся в камеру і взявся за... скарги, збагачений новими темами і враженнями.

Про карцери, етапи, людей і їх взаємовідношення, тюремне життя й медичне обслугову-

---

* Виправно-трудові колонії (табори).

вання я постараюся написати окремі нариси. Окремий нарис думаю присвятити своїй епопеї боротьби за згущене молоко й цукор, про яку лише мимохідь тут згадую.

Завершити цей нарис хочу міркуванням про те, як можна стати хронічним скаржником і як я став таким, чому я вибрав переважно іронічну форму листів, і, взагалі, подивитися на цю справу з боку «благородного» обивателя.

Отже, як «захворюють» на недотримання писемної мови? До цієї «хвороби» необхідно мати склонність у формі прагнення добиватися і справедливості, бажання продовжувати боротьбу і в умовах ув'язнення; необхідно володіти завзяттям, настирливістю й, якщо хочете, талантом.

Починається «хвороба», звичайно, таким чином. Ув'язнений посилає наглядну чи касаційну скаргу з приводу незаконного вироку в судову чи прокурорську інстанцію і просить переглянути його справу. Незабаром він отримує відповідь-відписку, мовляв, причин для перегляду справи немає. Така відповідь, звичайно, його нервує: «Але як же немає, якщо...». Наводяться додаткові докази. Йому відається, що попередня скарга не була в достатній мірі обґрунтованою, і він пише нову, яка своїм змістом і об'ємом набагато більша від попередньої. Він вільває всю душу, сумлінно підбирає і зважує кожне слово, не спить ночами, витрачає час і силу. Голубить надії. І знову ця ж суха, коротка і бездоказова відповідь.

Ув'язнений роздумує: «Якщо неможливо взяти цю інстанцію прямо в лоб, то потрібно попробувати приступити до неї «в обхід» або «з флангу», тобто через інші органи й організації. Скарги пишуться під копірку (вірніше, з кліше, адже ж копіювальний папір заборонений) і тільки адресат вказується на кожній з них різний. Як правило, всі ці скарги повертаються спочатку до прокурорської чи судової інстанції, потім присилають в десятий, сотий і навіть тисячний раз стереотипна відповідь. В'язень після цього стає рафінованішим, вишукує найтонші нюанси, мобілізує всі свої здібності, щоб перевонати юридичні органи у своїй невинності або неповній вині, а ці навіть уже не цікавляться аргументованим спростованням його доказів. Їх однотипні, подібні одна на одну, як дві краплі води, відповіді виводять в'язня із себе і в своїх скаргах-відповідях він не скупиться на сильні слова, за що й не уникне нового покарання. А якщо почати дискутувати, то можна створити тим самим нову конфліктну ситуацію, тепер уже з адміністрацією табору. І тоді вже пішло, пішло...»

Советська дійсність — основне джерело виникнення багатьох скарг. У гармонії з вищено-званими якостями в'язня, виникає фенотип хронічного скаржника.

Я саме пройшов такий шлях. Після судилища я звернувся зі скаргою до прокурора Кізікова, який повністю підтримував обвинувачен-

ня на нашому процесі і просив для мене 5 років ув'язнення в ВТК суворого режиму. Суд при- судив мені сім років у ВТК посиленого режиму (м'якшого). Я просив Кізікова висловити про- тест проти необґрунтованого збільшеного речен- ця. Він узяв «до уваги» мій протест і пом'якшив суворий режим. На новому судовому фарсі я отримав сім років суворого режиму.

Після того я послідовно посылав обширні на- глядові скарги до республіканської й союзної прокуратури та до відповідних верховних судів — та отримував звідусіль формально-бюро- кратичні відписки. Тоді я вирішив втягнути в орбіту судового розгляду всесоюзні партійні, державні й громадські органи і багатьох гро- мадських діячів. А коли й це не помогло, тоді я став завзятым прихильником ідеї Макаренка, доповнюючи її прагненням донести через скар- ги й заяви правду про стан утримання політв'язнів у місцях ув'язнення до широкої советської громадськості. Скарга, яка наповнена інформа- цією, ставала засобом її доставлення й утра- чала особисте значення.

Паралельно розвивалася й друга лінія — скарги, викликані взаєминами з місцевою вла- дою, виконувачем вироків. Це була другорядна лінія, так мовити б, легкий жанр, якому я не надавав великого значення, але й не нехтував ним.

Мое перше знайомство з адресатом витри- мувало завжди поважний і серйозний тон. Я

завжди виходив зі засади порядності людини. Коли в його відповіді виступає бюрократ, то наступну мою заяву до нього я пишу в зну-щальному тоні. В міру розвитку наших взаємин я переходив на мову сатири, а якщо бувало надхнення й дозволяли здібності, то й на нищівний сарказм.

Крім того, люди по-різному сприймають світ. Одним властиве прозове світосприймання, іншим — гумористичне, а ще іншим — поетичне. Мені — гумористичне. Ось чому переважною формою моїх скраг була жартіліва, глузлива й іронічна.

«Благорозумний» обиватель готовий дискутувати аж до охриплення. В чому суть такого роду боротьби з советською владою? Для чого піддавати себе передчасним додатковим мукам? Найвищий героїзм полягає в тому, щоб премудро мовчати до пори, до часу. Головне тут — зуміти вижити, вирватися з небезпеки.

Але що ж відповісти героєві-мовчунові? Що йому ніколи не суджено відчути радість боротьби, гостроти риску, блаженства успіху? Звичайно, радість і блаженство чергуються з горем і муками. Через терновий шлях — до зірок, але можливий і інший шлях: від щастя в безодні і в небуття. Не осуджуй нас надто суверо, пане філістре, бо й я не наважуюсь осуджувати тебе. У кожного свій світ і своя поведінка.

За часів Сталіна за три такі заяви можна було б дістати кулю в лоб. Тому їх (скарг) майже не писали. Тепер не стріляють. Чому ж не використати й цей засіб, не заперечую — малопереконливий, але все таки щось можна зробити. Між іншим, серед п'яти тисяч скарг, написаних Яничем, одна з них була направлена для Ма-Хуна, китайця, обвинуваченого в шпигунстві й засудженого на 16 років позбавлення волі. Янич добився скасування вироку і звільнення Ма-Хуна на 10 років раніше речення. Хіба це не успіх, рівний подвигові? Якщо коефіцієнт корисної дії скарг у СССР такий низький, тим більшого подвижництва вимагалося від нас.

Обиватель не заспокоюється: «Скарга — укус мухи». Але хіба не настирлива муха виводить нас із себе, ѹ ми забуваємо, ѹдеесь живутъ грізні звірі — леви й тигри? Влада може нас угробити? Може. Але ми політаємо, попустуємо перед цим:

Then am I
A happy fly,
If I live
Or if I die.

Чи я живу,
Чи я умру, —
Я мушка
Все щаслива.

Вільям Блейк

Коли нас не задовільняли протести в заявах, ми чинили протести дією, вчинками: влаштовували масові страйки й переходили на статус самовільним способом.

І на всіх етапах боротьби — від затишного робочого кабінету до карцеру — були свої герої й свої обивателі.

Нарешті, не можна втекти від самого себе й постійно насилювати свою суть. Я йшов, як говорив один великий фльорентієць, «своєю дорогою — і нехай люди говорять, що захочутъ».

НАЦІОНАЛЬНА ВІЗВОЛЬНА БОРОТЬБА В СССР

Тему, яку беремо до розгляду, я хотів би проілюструвати матеріалами політичних процесів у СССР. З багатьма учасниками національних рухів і національно-сіоністського руху в СССР я був знайомий особисто, про їх програми, задуми й акції чув безпосередньо з їхніх уст.

В мордовських і пермських політичних таборах, в Сибірі на засланні і у Владімірській тюрмі перебувають учасники національних рухів різних поколінь. Там можна зустріти сивоголових і покалічених бандерівців, учасників бо-

ротьби ОУН-УПА, і литовських «лісовых братів».

Там я познайомився й розмовляв з Віктором Солодким, який досиджує тепер 36-літній реченець ув'язнення, Андрієм Туриком, який в 1982 р. закінчить 32-літній реченець, Юрієм Шухевичем — сином головного командира УПА Романа Шухевича, який загинув в 1950 р. Юрій Шухевич досиджує 30-літній реченець. Після 25-літнього ув'язнення давно вийшли на волю Євген Пришляк, Іван Покровський, Степан Вовчанський, Михайло Проців, Іван Ільчук та інші.

Ціла низка українських націоналістів старшого покоління притягнена до кримінальної відповідальності вдруге. Серед них відомі мені Богдан Чуйко, Андрій Мороз, Іван Столляр. Не залишають у спокою і колишніх прибалтицьких націоналістів, які вже давно припинили активну боротьбу проти російських гнобителів.

В 1974 р. у Владімірській тюрмі я зустрів групу лотиських націоналістів з років війни — Еліяса Тумільканса, Вішкера й Ірбітіса, — за суджених недовго перед тим.

Деякі колишні члени ОУН і в нових обставинах не складають зброї, лише змінюють форми боротьби: від збройних до агітаційних. Так у 1967 р. була засуджена на довгі реченці велика група підпільників Львівської області. Деякі з них — Іван Губка і Прокопович — цього року закінчили термін заслання. Інші ж учасники процесу ще перебувають в ув'язненні, зо-

крема Зіновій Красівський, член підпільної організації «Український Національний Фронт».

Національні рухи в ССР не припинялися протягом усього періоду советської влади, часом лише притихали, а тоді знову спалахували. Часом це виникає цілком несподівано для органів влади, як, наприклад, ташкентські події 1968 р., чи вибух молдавського націоналізму при кінці 60-их років.

Найяскравіші осередки національних рухів — це боротьба українців, особливо західніх областей, за незалежну Україну, боротьба прибалтицьких народів, особливо литовського, за відокремлення від Росії, боротьба вірменського народу за незалежну Вірменію в її історичних кордонах, боротьба кримських татар за повернення на рідні землі, боротьба німців за виїзд до Німеччини і, звичайно, найбільш широка й успішна — боротьба єврейського народу за виїзд до Ізраїлю і на Захід.

На зміну старшому поколінню українських націоналістів приходить цілком молоде юнацтво. Відроджуються у широких маштабах українські національні свята. Міцніє в народі національний дух, поширюються видання Самвидаву, наприклад, «Український Вісник» тощо. На початку 70-их років у цій ділянці працювала група львівського студента Зоряна Попадюка. Тернопільська група студентів на чолі зі Степаном Сапеляком не задовольняється словесною агі-

тацією і вивішує національні прапори, руйнує пам'ятники Леніна, розкидає листівки. Слід відмітити, що більшість політичних в'язнів у СССР становлять українці.

Шістдесяті і сімдесяті роки позначилися новими масовими репресіями на Україні. В 1961 р. у Львові арештували групу юристів — Левка Лук'яненка, Івана Кандибу й інших, які аргументували на конституційній основі відокремлення України від СССР. В 1965 р. органи влади навалилися на українську опозицію. Прокотилася хвиля політичних процесів, обшуків, ін dividivідуального терору й шантажу. На початку 60-их років створюється другий після Львова осередок українського національного відродження — в Києві. Діяльність Івана Дзюби, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Зіновії Франко, Миколи Холодного, Василя Стуса, Ігоря й Ірини Калинців, Зіновія Антонюка, Олександра Сергієнка та інших виявилася досить успішною для розбудження національної самосвідомості у багатьох зрусифікованих українців. У відношенні до цього переконливо промовляє життєвий шлях Алли Горської і її трагічна доля.

Літературні вечори, які влаштовували для молоді українські освітні працівники, день пам'яті Т. Шевченка — притягали сотні людей. В залах і на площах відбувалися гострі дискусії, читалися «бунтарські» вірші. Рух київської інтелігенції знайшов відгуки і на провінції: в Рівному його підтримав Валентин Мороз, в Одесі

— Ніна Строката і Олексій Мельників, у Львові
— Вячеслав Чорновіл.

Термін «шестидесятники» виник на Україні і дістав признання у друкованій літературі. Такі твори, як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, «Щоденник» Василя Симоненка, вірші Вінграновського, Холодного, «Репортаж із заповідника ім. Берії» Валентина Мороза були широко розповсюджені. Трапилося кілька випадків відчайдушного протесту. У таборі я був у дружніх стосунках із «самопалом» Миколою Береславським і Миколою Бондарем, який 7 листопада 1970 р. на демонстрації на Хрещатику мужньо розгорнув плякат із написом: «Ганьба злочинному керівництву КПСС!»

На початку 1972 р. рух українського відродження зазнав важкого удару. Видатні участники руху були арештовані й засуджені на великих реченці. Сотні й тисячі людей були судово переслідувані.

Але й ці заходи не зліквідували українського спротиву. Народилася нова форма боротьби — правозахисний рух в ССР. Українці створили свою групу нагляду на виконанням Гельсінських угод. Із десяткох її перших членів — Руденко, Бердник, Лук'яненко, Кандиба, Тихий, Григоренко, Мешко, Строката, Матусевич, Маринович — Петро Григоренко був позбавлений, уже на Заході, громадянства, а інші багаторазово підпадали репресіям.

Придусивши аналогічні групи і в інших республіках,sovетська влада в такий спосіб на ділі показала чого варті підписи її керівників під міжнародними документами, зокрема під Заключним актом, декларація принципів якого зобов'язує держави-учасниці суворо дотримуватися прав людини і прав народів.

Серед інших народів СССР найпомітніший національний рух існує у Вірменії й Литві. Ці республіки в національному відношенні є більш однорідні.

У 1965 р. у зв'язку з 50-річчям масової різанини вірменів у Туреччині, в Ерівані відбулася демонстрація, в якій брало участь понад 50 тисяч осіб.

В 1968 р. художник Айказун Хачатрян та його однодумці створили Національно-об'єднану партію (НОП) Вірменії. Від 1967 до 1975 р. відбулося 18 судових процесів над 50 членами цієї партії. Часто-густо під час судового розгляду сотні людей чекали біля судового будинку на вихід підсудних і зустрічали їх квітами і привітальними вигуками, як національних героїв. Така висока честь припала підполк. Асатурові Бабаянові і його синові, теперішньому секретареві НОП. Айрік'яннові Паруйрові (двічі засуджений), Багратові Шахвердянові й іншим.

Кавнаські події 1972 р. показали, які живучі є у литовців, під зовнішнім виглядом покірності, дух спротиву і прагнення до національної незалежності. Самоспалення Каланти роз-

вирушило ціле місто. Скоро виникла підпільна організація, яку очолив Шарунас Жукавскас. З допомогою журналу «Науясіс Варпас» («Новий дзвін»), організація плянувала повідомити громадськість про злочинну діяльність советської влади щодо литовського народу. Шести учасників цієї організації було засуджено.

Час від часу литовці знаходять у поштових скриньках звернення, які закликають їх зміцнювати національну солідарність і ставити спротив загарбникам. То тут, то там з'являються національні прапори. За діяльність такого характеру було засуджено групу молодих людей — Шилінскас, Пашиліс і Балкайтіс.

Литовці в основній своїй масі є католиками. Їх національна боротьба тісно переплітається з боротьбою за свободу віровизнання. Вони видають підпільний журнал «Вісник Литовської Католицької Церкви». Дотримання народніх звичаїв, ритуалу національних свят, весіль — все це дозволяє глибше відчувати національну ідентичність.

Литовську групу сприяння виконанню Гельсінських угод, як і інші групи, розгромлено. Ба-ліса Гаяускаса, після 25-річного ув'язнення і чотирьох років перебування на волі, знову засуджено на 15 років.

У советському концтаборі, багатонаціональному за своїм контингентом ув'язнених, люди об'єднуються, як правило, за національною приналежністю. Трапляються об'єднання і за ін-

шими ознаками: релігійною, світоглядовою (ідеологічною), й не так часто — за ознакою віку та професійності. Поміж деякими земляцтвами встановляються особливо дружні стосунки. В третій зоні в Мордовії вірмени жили у дружніх стосунках з лотишами, євреї з українцями. Дружні товариства складали разом документи, готували спільні акції.

Основна маса ув'язнених російської національності — фашисти, монархісти, соціал-християни — жила відокремлено. Всі вони були прибічниками єдиної неділімої Росії і у націоналістів, які прагнули відокремлення, викликали почуття ворожості. Лише послідовні демократи типу Володимира Буковського, Кроніда Любарського, Ігоря Давидова користалися довір'ям націоналістів.

В таборі націоналісти нав'язували зв'язки для дальших спільніх дій проти загального ворога — російського імперіялізму. Націоналісти з різних частин СССР висували спільну програму й спільні вимоги. На Заході знають про «Послання до Ради Національностей СССР» політичних в'язнів Прибалтики, України й Кавказу. Підписаний 19 політичними в'язнями, цей документ розкриває всевладність КПСС, національну нерівність і декларує вимоги неросійських народів.

Національно-сіоністський рух в Росії почався ще далеко перед появою політичного сіонізму Герцля. Він зростав і розвивався співмірно

зі зростом популярності ідей переселення в Ерец-Ізраель і створення єврейської національної держави. Після Лютневої революції 1917 р. кількість організованих сіоністів у Росії швидко збільшилася і скоро досягла 300.000 осіб. Виникла ціла низка сіоністських партій.

Нова советська влада не могла миритися з існуванням єврейських партій, ще до того ѹ сіоністських. В 1926 р. (згідно з іншими джерелами — в 1930 р.) зліквідовано останню сіоністську партію, яка проіснувала довше від усіх інших. У двадцятих роках припинено вільний виїзд за кордон. Розпочав своє існування підпільний рух за нелегальний виїзд і розповсюдження ідей сіонізму. Советські тaborи поповнилися сіоністами. Основна маса сіоністів, приховуючи свої справжні почуття й погляди, примирилася з новою владою.

У передвоєнні роки, у зв'язку з захопленням західних областей советським військом, влився до СССР свіжі загони сіоністів Прибалтики, Басарабії і Західної України. У зв'язку із засланням, мобілізацією та евакуацією ці сіоністи розбрелися по всьому СССР, поширюючи серед єреїв метрополії, які до того часу вже покуштували усіх принад советської влади, сіоністські ідеї.

У післявоєнні роки почалося переслідування єреїв як таких, а якщо до того були підстави для обвинувачення їх за прихильність до сіонізму, то тим більше.

Невдачі соціалістичного експерименту і жорстока тиранія, кровава війна, післявоенне безладдя й голод відродили антисемітські настрої. Неофіційно органи советської влади, які досить добре «прочистили» себе від єврейського елементу, піднесли антисемітизм до рівня державної політики. Дискримінація й безпідставне переслідування єреїв, примусова асиміляція й безкарна юдофобія стали нормою в стосунку влади до єреїв у СССР.

З іншого боку, утворення держави Ізраїль, громадянська самосвідомість єреїв, яка зросла під час післясталінської «відлиги», зрист економічного потенціялу й військово-політичного престижу Ізраїлю, солідарність світового єврейства з єреями СССР і підтримка Заходу — все це збудило національні почуття й підвищило правосвідомість советських єреїв.

Всередині шістдесятих років, особливо після шестиденної війни, почали створюватися сіоністські гуртки і групи. В деяких містах (Ризі, Ленінграді та Москві) постали комітети, що координували роботу груп, складали документи для висилки за кордон і до советських урядових інстанцій, збирали підписи, знаходили й поширювали наукову й іншу освітню літературу, видавали газету «Ітон» і розповсюджували ідеї сіонізму.

Слід зазначити, що ще на початку шістдесятих років група єреїв, створена і очолена Давидом Біцзелем, твердо вирішила виїхати до

Ізраїлю. Переслідувані владою, вони довгі роки жили в тяжких умовах гірського Кавказу, в лісах, але не втрачали віри, що все скінчиться щасливо. В 1968 р. Давид Біцзель і Юрі Маркин були засуджені. За відмову служити в совєтській армії одного з їхньої групи засудили на три роки, а після відбуття терміну ув'язнення — його вбили. Тепер коло 80 осіб з цієї групи живуть в Ізраїлі.

Для зручності ілюстрації я використаю класифікацію, наведену в збірці документів під назвою «Національне питання в ССР», стор. 355, а саме:

На початку 70-х років советське єврейство розділилося на три частини:

а) єреї, що втратили національну самосвідомість (або близькі до того) і намагаються цілком асимілюватися з корінним народом;

б) єреї, які розуміють, що національне існування єврейського народу в ССР неможливе, і тому намагаються репатріюватися до Ізраїлю;

в) єреї, які ще мають ілюзії і не усвідомили конечності вибору між асиміляцією і репатріацією.

У таборах і тюрмах такий розподіл мав свій відбиток на складі єреїв — політичних в'язнів.

Одні єреї цілковито втратили свою національну ідентичність і разом з росіянами та іншими зросійщеними національними меншинами критикували советські порядки і мріяли про нову російську революцію. Такою була, наприк-

лад, група Хахаєва-Ронкіна. Група ленінградських інженерів — Йоффе й інші — з позицій справжнього марксизму-ленінізму обвинувачувала ревізіоністичний марксизм-ленінізм і мріяла про соціалізм з людським обличчям. Ленінградський поет Анатолій Бергер просяк російською культурою, вважає себе російським поетом і, при всій симпатії до Ізраїлю, не має сили відірватися від російського коріння, не зважаючи на чотирилітнє безпідставне ув'язнення і дворічне заслання. Російським поетом з російською долею залишився Юлій Даніель.

Другі єреї, наприклад, рязансько-саратовська марксистська група Вудки-Сеніна, яка за кликала Росію до соціалістичної революції, розкололася в 1970 р.: єреї перейшли до сіонізму, а росіяни перейшли до християнства. Брати Вудки, Шимон Грилюс, Олег Фролов та Саша Учитель — учасники цієї групи — всі опинилися в Ізраїлі. Їхні попередні марксистські погляди сприймають вони як помилки нерозумної молодості. В такий спосіб ті єреї, які з переможною соціалістичною революцією пов'язували єрейське питання в Росії, в умовах ув'язнення швидко змінили свої погляди. Цьому сприяв постійно зростаючий вплив сіоністів — учасників ленінградських, ризького й кишинівського процесів 1970-1971 років, які прибули до таборів. Під їхнім впливом я і мій друг Йосиф Мешнер прийняли остаточне рішення про виїзд до Ізраїлю. Це саме зробив і Барух Шількrot,

залишаючись марксистом у своєму світогляді, а також Радигін, Шифрін, Берг (Хаймович). Наблизився до такого рішення і Михайло Хейфец, який тепер поневіряється на засланні, а також в'язень уральського концтабору Семен Глузман. Міцно залишився на позиціях дисидентів-демократів Михайло Макаренко (Гершкович), який виїхав на Захід. Очевидно, така ж доля чекає на євреїв-християн Гаррі Суперфіна і Льва Ладиженського.

Останніми роками спостерігається все сильніше прагнення євреїв СССР виїхати до Америки. Це дозволяє говорити вже не про депатріацію до Ізраїлю, а про еміграцію з СССР, не про сіоністський рух, а про єврейський. Все більша кількість євреїв СССР починає розуміти, що з СССР треба тікати. Багатьох уже не пов'язують з Росією ніякі надії: ні на демократичні реформи, ні на зміну режиму й соціального клімату, ні на відродження національного життя, ні навіть на поліпшення життєвого рівня. Тому найправильнішим, з моєї точки зору, було б визначення єврейського руху в СССР, як руху за виїзд із СССР.

УКРАЇНЦІ В БОРОТЬБІ ЗА СТАТУС ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

Десятого січня 1978 р. минуло три роки з дня самовільного переходу великої групи політв'язнів СССР на статус політичних в'язнів.

Три роки не припиняється героїчна боротьбаsovетських політв'язнів за офіційне визнання їх такими і за визнання статусу політичних в'язнів.

З вимогами визнати статус політв'язнів виступали неодноразово і до 10 січня 1975 р., але саме цього дня народився принципово новий рух, відомий у советських концтаборах і тюремах для політв'язнів як самовільний переход на цей статус. Це найпослідовніша і найрішучіша боротьба політв'язнів за свої права, за свою людську гірність. В історію демократичного руху Советського Союзу і національно-визвольної боротьби народів СССР вписана ще одна яскрава сторінка.

Український народ має право пишатися тим, що й у цьому акті високого героїзму його сини й дочки взяли якнайактивнішу участь. До того ж, тільки українки були в числі жінок-учасниць цього руху, і в певному розумінні саме вони були першими ластівками цієї форми боротьби. Що стосується числа учасників, то українці становлять найвищий їх відсоток. За ними йдуть росіяни, єреї і представники інших народів колоніяльної Росії.

Історія самовільного переходу на цей статус починається з літніх подій у пермських таборах для політв'язнів у 1974 р. У травні 1974 р. в зоні ч. 35 (станція Всесвятская Чусовського району Пермської області), що офіційно називається — «Учреждение ВС 389-35», спалахнув бунт. Приводом до бунту послужила необґрунтована відмова одному з українців побачення з рідними. Понад тридцять осіб оголосили на знак протесту голодівку проти сваволі таборової адміністрації. Голодівка тривала понад місяць і завдала адміністрації багато клопоту. Ті, що протестували, вимагали надати побачення товаришеві-українцеві.

Автор цих рядків перебував на той час у Владімірській тюрмі. Про ці події в таборі ч. 35 я довідався від Владіміра Буковського через Миколу Будуляка-Шаригіна, переведеного по закінченні терміну суворого режиму з камери ч. 21 четвертого корпусу, у якій він перебував з Буковським, до нашої камери (ч. 55, третій корпус) загального режиму. Я сприйняв повідомлення Будуляка з мішаним почуттям захоплення і заздрості, подив і розчарування.

До того часу бунтарською зоною вважалася наша: табір ч. 36, а табір ч. 35 був тихим затоном. І раптом... воістину як за приказкою: у тихій воді чорти водяться. Було з чого дивуватися. Мене завжди захоплювало піднесення вояовничого духу, згуртування для єдності дії, боротьби зі злом і стійка, непожитна постава

борців. Я шкодував, що не перебуваю з ними, а в тихій Владімірській тюрмі, де в 1974 р. панула тиша і спокій. І все ж при загальному почутті радості і захоплення у мені жило й почуття незадоволення і жалю. Вимога страйкарів — за такого піднесення духу і такої масовости — здавалася мені дрібною, незначною.

— А що ти запропонував би? — запитав мене учасник розмови Юрій Фйодоров.

Я відповів, що за такої температури пристрастей, такої самопожертви треба хапати бика за роги, не розмінюватися на дрібниці і вимагати офіційного визнання нас політв'язнями, вимагати статусу політв'язнів.

— Це не новина, — заперечили мені. — В історії советських політичних таборів подібні вимоги не новина. Всього можна домагатися. Ну, а коли одержиш чергову відповідь (яких ми пізніше одержували без числа: «Ваші вимоги про надання вам упривілейованих умов утримання суперечать законові»), то як на це реагувати?

— Переходом на статус політв'язнів самовільно. І стояти на цьому до кінця, до перемоги.

— Це дійсно нове і величне. Але чи реальне? В умовах советської системи це рівнозначне самогубству. Чи ти уявляєш, яка могутня репресивна машина заходиться коло нас, перетре на порох, мокрого місця не залишить. Активний опір «советській» владі в умовах цілковитого безправ'я в'язнів і неконтрольованої сваволі

влади. Ні, це фантазія. Мільйони людей перетрла советська кровожерна м'ясорубка. Таж перед нами стіна, не та гнила, яку торкни пальцем — і розвалиться, а залізобетонова стіна насильства і гноблення, жорстокості і придушення людських свобод, азіяtskyої дикості і тупої впertoсти. Тільки водневою бомбою широкого громадського опору можна підірвати цю глуху стіну. Два-три самовідданих ідеалісти здібні наратися надхнення. Рух смертників не відбудеться. Реальне: подати заяву, чітко й юридично грамотно зформулювати засади статусу політв'язнів, звернутися до Комісії законодавчих передбачень Верховного совету СССР і підсилити свої вимоги страйком не довше тижня, протягом якого всі учасники безсумнівно зазнають суворого покарання.

Але я чомусь вірив у широку підтримку людей, захоплених високою ідеєю.

Невдовзі до Владімірської тюрми прибуло з моєї зони ч. 36 троє людей: Лев Григорович Лук'яненко, Давид Ісерович Черноглаз і Сімас Кудирка. Згідно з поглядами таборового начальства, їх уважали керівниками відповідно українського, єврейського і литовського земляцтв у нашій зоні. Вони розповіли про червневі події у таборі ч. 36: про масовий страйк 40 політв'язнів у зв'язку з тим, що Степана Сапеляка побив старший лейтенант Мілентій (лотиш за національністю), черговий заступник начальника колонії. Страйкарі вимагали видалення з зони Мі-

лентяя, який невдовзі дістав підвищення і не виходив на роботу понад місяць.

І знову їх вимоги здавалися мені дуже скромними, ніяк не співмірними з напруженням пристрастей і застосованими карами: більшість учасників протесту пробули десятки днів у карному ізоляторі, значне число їх відправдано до Владіміра. Слідом за Лук'яненком, Черноглазом і Кудиркою почали прибувати до Владімірської тюрми найактивніші учасники опору: Вітольд Абанькін, Олексій Сафронов, Михайло Макаренко, Ігор Давидов.

11 листопада 1974 року закінчувався термін моого перебування на тюремному режимі, і я повертається до табору. Я твердо вирішив боротися за визнання нас політв'язнями і за визнання за нами цього статусу, що суттю зводилося до боротьби за нашу людську гідність. Про свої наміри я розповів своїм співкамерникам, які мало вірили у можливість здійснення такої фантастичної ідеї.

З не відомих мені причин мене завезли на зону ч. 35 і посадили в ізолятор. У сусідніх камерах сиділи Зіновій Антонюк, Славко Глузман і Владімір Балахонов. Вони тримали тривалу голодівку з мотивів, які здавалися мені незначними. Четвертого учасника голодівки Івана Світличного силоміць повезли до Києва на обробку. В одній з камер ПКТ (приміщення камерного типу) перебували Аріє Хнох, Саша Чекалін і Вальдман. Дякуючи наглядачеві, надиво добрій

людині (рідкий випадок у вовчій зграї людоїдів МВД), мені пощастило поговорити з товариша-ми і повідомити їх про акцію, яку я намислив. Правда, я не назвав автора ідеї і користувався неозначеними щодо особи пропозиціями: стало відоме, пропонують, говорять, будуть робити і т. д. Мене не вважали серйозним політиком за іронічний стиль моїх заяв, кожночасну готовість до ризику, незмінну веселість та безнастанні дивацтва, і повідомлення про принадлежність ідеї мені наставило б людей на легковажно-іроніч-ний лад. Перший зрозумів політичний сенс ак-ції В. Балахонов, колишній співробітник ООН. Він дозрів до такої дії і став найпалкішим при-хильником боротьби за статус. По звільненні з тюрми у січні 1977 р. я передав Владімірові Ба-лахонову прapor боротьби за статус політв'яз-нів і ні на хвилину не сумніваюсь у тому, що він гідно пронесе його через усі роки суворих ви-пробувань (йому лишалося ще сидіти сім років).

Шляхи начальства незбагненні, і 19 листо-пада 1974 р. я опинився у «рідній оселі» у зоні ч. 36 серед знайомо ненависних мені «ментів». Приїхавши, не відразу потрапляєш у зону: до-водиться перебувати кілька днів у карантині — ізоляторі. У другій камері досиджував останні дні свого 25-літнього терміну ув'язнення укра-їнець, чудова людина — Іван Покровський. І як досиджував! На двадцять четвертому році ув'яз-нення за вірність своїм ідеалам — півроку в ПКТ. Саме там ми особливо зблизилися, перей-

нялися взаємною симпатією і чудово розуміли один одного. На двадцять п'яту році ув'язнення — за вірність своїм ідеалам п'ять місяців ПКТ. Для відпровадження до тюрми цей термін виявився недостатнім. Треба не менше пів року. Й Іван Миколайович, хворий на туберкульозу легенів і людина, для якої праця — життєва конечність, оголошує «останній і вирішальний бій» своїм мучителям: агітуючи лише власним прикладом, без закликів і заяв, він, не усвідомлюючи цього сам, стає першим учасником руху за перехід на статус з власної волі. Він відмовляється від примусової праці і виконання вимог режиму. Двадцять п'ять років каторги не зломили його невситимого духу борця за свободу українського народу. Вони загартували його. Не на ту адресу Микола Тіхонов написав чудові вірші: «Гвозди бы делать из этих людей, не было б в мире прочнее гвоздей!» З тих безмозгих людей, кому адресовані були ці вірші, можна робити лише тупі гвіздки. Пригадуючи ці вірші, я думаю про таких людей, як Іван Покровський, Лев Лук'яненко, Микола Бондар, Микола Будуляк-Шаригін, Зіновій Антонюк, Андрій Турік, Валентин Мороз, Юрій Шухевич, Василь Федоренко, Вячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Зорян Попадюк, Олександер Сергієнко, Анатоль Здоровий, Петро Самохвал, Леонід Педан, Віталій Калиниченко, Віталій Синигівський, Роман Гайдук, Володимир Ракецький, Григорій Приходько, Георгій Гладко, Іван Вер-

ник, Богдан Чуйко, Володимир Василик, Юрій Дзюба і багато ін. Враховуючи тему статті, я називаю імена лише українців. Ці люди, сильні духом і світлі розумом, — справжні герої нашого часу.

А чи в багатьох народів є такі славні дочки, як Ірина Стасів-Калинець, Стефанія Шабатура, Надія Світлична, Ніна Строката-Караванська й Одарка Гусяк? Вони інтуїтивно відчули дух часу; вони, як і інші, усвідомили дозрілу право-свідомість людини — нашого сучасника, і сміливо відстоювали свою людську гідність. Вони стихійно перейшли на статус політв'язня, але через брак інформації і зв'язку між таборами не змогли усвідомити велич свого вчинку й узгіднити свої дії з іншими. Тому їх заслужено належить вважати попередниками руху за статус політв'язня.

23 листопада мене випустили з ізолятора в зону. Після тюремної півголодної пайки, тривалого перебування в задушливій камері й інформаційного голоду мені хотілося трохи «відпочити» в зоні, підкріпити здоров'я і набратися сили, зустрітися з ширшим колом людей, збагатитися інформацією і навіть полежати на зеленій траві під сонцем. Тому я хотів передати ідею боротьби за статус політв'язня керівникам земляцтв для втілення її в життя, а самому пристати до руху за півроку. Але зона виявилася знесиленою; зірок першої величини запроторено до Владіміру. Їх заступники не були такі впливові і не

могли запалити маси. Ідея багатьом подобалася, але задум був вагітний важкими наслідками: за тамошніми звичаями легко можна було підпасти за такий задум під статтю 77-1 КК РСФСР, санкції якої — від 8 років до вищої міри. Ніхто не хотів ризикувати виступити ініціатором. Олег Воробйов, якого я утасмничив у свої задуми, сказав, що зона мертвих після вивезення провідників і задум здійснити не вдастся. Тоді я, люблячи доводити задумане до кінця, розпочав індивідуальні розмови з людьми, до яких мав довір'я.

Першим з великим захопленням відгукнувся Віталій Калиниченко. Під свіжим враженням від розмови він написав заяву і передчасно віддав її. Нетерпіння не давало йому спокою. Він розкрив карти і ледве не зірвав усю акцію. Вести агітацію під пильним наглядом КГБ й оперативного відділу, на виду й у присутності внутрішніх ворогів-«стукачів» було дуже небезпечно. Але відступати було нікуди. Бож одна людина вже офіційно заявила про перехід на статус політв'язня з власної волі. Я розумів, що предметною починається розмова навколо якогось документу і підпис під ним зобов'язує до певних дій. Такий документ я уклав, пізніше він був поширений у самвидаві і попав на Захід. У російськомовному журналі НТС «Посев» (ч. 6, 1975) з'явилася наступна інформація:

«Поширюється в самвидаві і дісталося на Захід звернення сімох політв'язнів таборового

пункту ч. 36 Пермських таборів до урядів усіх країн й ООН з проханням «звернути увагу на нестерпно важкі умови утримання політ'язнів у Советському Союзі і вплинути на керівників цієї країни з тим, щоб змінити ці умови і зрівняти їх з міжнародними нормами утримання політ'язнів». Звернення підписали Яків Сусленський, Павло Кампов, Юрій Гродецький, Микола Бондар, Анатоль Здоровий, Віталій Калиниченко, Степан Сапеляк.»

Hi, не в цьому була головна суть нашого звернення. Ми стали на смертний бій з лютими ворогами в боротьбі за права людини і гостро потребували міжнародної підтримки. Цього не могли спочатку зрозуміти люди за кордоном і навіть наші друзі в ССР. I ми лишилися без підтримки, самі проти страшної репресивної машини. Не диво, що не у всіх вистачило пороху. Близькуча сімка не вийшла, і двоє, що поставили підписи під зверненням (Павло Кампов і Степан Сапеляк) не встояли перед труднощами.

Небезпеку такої акції громадянської непокори відчували кафебістським нутром цербери соціальної системи. Вони пустили в рух весь арсенал засобів: умовляння, погрози, підлещування, обіцянки, репресії.

Майор Фйодоров накинувся на Юрія Гродецького, який невдовзі перед тим прибув з мордовського табору: «Це ви привезли нам цю разу! Ми вас за це будемо судити!»

З Віталієм Калиниченком говорили зовні по-блажливо. Віталій пройшов складний шлях розвитку, і стійка позиція, на яку він став, дратувала кагебістів. Віталій одверто заявив, що він ініціатор переходу на статус політв'язня, але вони йому не дуже вірили.

Анатоля Здорового, що мав до того багато порушень і перебув у карному ізоляторі 108 днів, готувалися відіслати до Владімірської тюрми.

Довгі розмови вели з Миколою Бондарем. Твердість духу цієї людини вони знали добре. Зваживши на щось, Микола ніколи не відступав. Мені здається, що в усіх таборах і тюрмах я не зустрічав іншої такої людини, на яку можна було з такою певністю покладатися, як на Миколу Бондаря. Знаючи його минуле і його бажання жити на лоні природи в Україні, вони намагалися відколоти його від сіоніста Сусленського, націоналіста Здорового і «зрадників» батьківщини Калиниченка і Гродецького. Але Микола твердо заявив, що має намір боротися за статус політв'язня до кінця, бо якби такий статус був, він не сидів би сім років за критику партійного керівництва.

Зі мною розмовляли заступник начальника управління капітан Шаріков, начальник оперчастини лейтенант Рожков, заступник начальника колонії в справах політивиховної роботи капітан Нелепов і начальник колонії капітан Журавков. Дурний лейтенант Рожков догово-

рився до того, що сказав у простоті душевній: «Якби вам (політв'язням — Я. С.) дали статус, якого ви вимагаєте, то багато хто захотів би сидіти по тюрмах і таборах». Капітан Шаріков указував на те, що всі репресивні органи приготовані до нашої акції і що ми відчуємо це на всіх етапах і повсюдно. І всі безпідставно заявляли, що в СССР політв'язнів немає, а всі ми — кримінальники.

10 січня 1975 р., тобто день подачі заяв, наблизалося. Десять перед цим треба було використати побачення для передачі заяви й інформації друзям в СССР і на Захід, що й було здійснене в неймовірно важких умовах.

Тільки п'ятеро: крім мене, ще Юрій Гродецький і три українці — Віталій Калиниченко, Микола Бондар і Анатоль Здоровий, були готові до накресленої акції. Двоє — Степан Сапеляк і Павло Кампов — злякалися. Олега Воробйова та Йонаса Шімінскаса відштовхнула участь Калиниченка, у стійкість якого вони не вірили і взагалі йому не довіряли, прочувши щось про його минуле. Вони побоювалися, що участь нестійких людей дискредитує рух, а просякнення агентів КГБ небезпечне важкими ускладненнями. Були в них і інші мотиви, які стримували їх від участі в акції. Інші пропонували послати документ на Захід, не називаючи імен учасників, а підписати тільки словами: «група політв'язнів». Я рішуче протестував. Треті — Андрій Турик, Володимир Ракецький, Іван Верник та

інші — ще не дозріли, але обіцяли підтримку. Двометровому Астрі (лотишеві) ідея дуже подобалася, але він відчував біологічний страх перед голодом у Владімірській тюрмі. Віллі Саартс шкодував, що в лютому закінчується термін його ув'язнення, і він не зможе брати участь у такому почесному русі. Юрій Дзюба тоді ще боязко вступав на шлях опору, побоювався можливих труднощів і заздрив нашій сміливості. Пізніше, після низки випадків коливання, розпачу і зривів, він твердо став на шлях «непоправного», на шлях мужньої боротьби за свою людську гідність. Понад 180 днів він перебув у карному ізоляторі. Були й такі люди, які відмежовувалися від мого задуму. Про одного з них я згадую з огидою, особливо після того, як прочитав у газеті «Известия» і «Неделя» його висловлювання про советське правосуддя. Це Лев Ладиженський, колишній дисидент з Риги, який вважав свого слідчого з КГБ за одного з ліпших своїх друзів. Він говорив мені, що готовий на все, аби лише домогтися помилування, бо «на волі ми потрібніші». Він прочитав мені уладений ним вірш:

Молодой человек из Гааги
Вышел в бой против танка со шлагой.
И увы... неизвестно,
Где то мокрое место,
Что осталось от моря отваги.

І я зрозумів, що звернувся не на ту адресу.

Я розумію, що українську громадськість цікавить питання про те, як поставився до цієї ідеї найвидатніший представник українців у зоні ч. 36 Євген Сверстюк. Я, звичайно, розмовляв з ним, і його тонка натура, що захоплено реагувала на кожний шляхетний порив, жваво відгукнулася. Але людина, а особливо така, як Євген Сверстюк, багатогранна, і зв'язки її з навколошнім світом різноманітні. Обчислювальний апарат, зваживши всі за і проти, підказав йому інший варіант поведінки.

Я безмежно радий з того, що мое довір'я до людей, яке часто приводило мене до сумних наслідків, цим разом мало успіх: жоден з тридцяти осіб, яким я довірився, не «продав» мене, і мені вдалося здійснити задум, розіграти його як по нотах й уникнути найсуровішої карі.

Наші опікуни чекісти виявили велику вправність, щоб зірвати акцію. Підвищили активність страйкбрехерів Довганич і Садо. Російська громада намагалася націкувати литовців проти єреїв. Литовці не зареагували на провокацію, а тверда позиція українців, з якими єреїв в'язала багатолітня таборова дружба, зірвала задум антисемітів.

У таборі стали відчутні послаблення: менти були менше причіпливі; число покарань скоротилося; у ларку збільшився асортимент продуктів, появився добрий індійський чай у пачках; в'язні обирали собі працю на бажання. Так, Астра, Дзюба, Кифяк і Журавскас відмовилися

працювати на пресах для виготовлення ручок і зажадали переходу на іншу працю. Свої вимоги вони підсилили дводенним невиходом на працю, за що зовсім не зазнали кари. Влада була задоволена, що вони згодні були бодай абияк працювати і не переходили на статус політв'язня самовільно. Пізніше, в період піднесення руху в зоні, статусники по кілька тижнів гуляли по зоні, нудячися без робити, і не реагували на погрози таборової адміністрації. Розгублена і безпомічна влада мала при цьому жалюгідний вигляд. Чи чуване таке зухвалство на світі: їх не бояться!?

10 січня шестеро (В. Калиниченко вислав заяву ще 27. 11. 1974) послали заяви до Президії Верховного совету СССР. У зоні ч. 35 солідарність з нами виявив лише Владімір Балахонов. Ми не хотіли порушувати встановленого правила і протягом місяця чекали відповіді. Порушенням власних законів влада спровокувала наші наступні дії. Лишаючися людьми чести, не кидаючи слів на вітер, ми були змушені перейти на статус політв'язня самовільно. Влада ж вирішила покарати нас показово, щоб відхочити інших.

З паном Здоровим довго не панькалися і відпровадили його на три роки до Владімірської тюрми. Юрія Гродецького запхали на три місяці до ПКТ, а що він і там відмовлявся від роботи, то його майже без перерви тримали в ШІЗО на голодній пайці і в вогкому, холодному примі-

щенні. Найважчі випробування випали на долю Віталія Калиниченка. З 11 січня він перестав працювати. Цілий тиждень він гуляв по зоні. Начальство робило вигляд, що не помічає його вольностей, і припускало, що він отямиться, відведе душу і заспокоїться. Йому обіцяли дати п'ятнадцять діб ШІЗО, один місяць ПКТ і потім відпровадити до тюрми. Йому, туберкульозникові, важко було витримати таку кару, але він не занепадав духом.

9 лютого увечорі я і Микола Бондар у присутності Вульфа Зальмансона, Йонаса Шілінськаса й Олега Воробйова спалили свої таборові нагрудні знаки, а 10 відмовилися від примусової праці і виконання режимних вимог, тобто перейшли на статус політв'язня самовільно. Уже наступного дня мене посадили в ШІЗО. Зі мною нічого було панькatisя або, як твердить про мене рішення суду: «Сусленський не реагує на всі заходи виховного характеру, негативно впливає на інших засуджених». А з Михасем Бондарем советська кішка вирішила, заки роздере його, погратися.

Я застав Віталія Калиниченка в пригнобленому стані. До п'ятнадцяти діб йому додали ще п'ятнадцять. У камері було холодно й вогко. Тонка стіна не могла встояти проти сорока ступенів морозу. Віталій змарнів і кашляв. Йому важко було витримувати голод. З жалюгідної пайки я намагався викраяти шматок хліба, щоб підгодувати Віталія. По закінченні других п'ят-

надцятьох діб Калиниченкові дали ще десять діб. На нас був тонкий одяг, і ми не могли вночі заснути. Першої ночі я не міг заплющити ока. Віталій лежав на голих дошках, прикривши газетою. Уночі, коли він повертається на другий бік, газета з шелестом сповзла. Я підняв її з підлоги і накрив Віталія. Мені впала в око назва газети «Культура и жизнь». Попри весь трагізм нашого становища я засміявся. Замість обіцянного місяця в ПКТ, йому дали півроку. Він зрозумів, що його будуть мордувати (красномовне українське слово) у карному ізоляторі до кінця терміну ув'язнення, тобто понад рік, і цілковито позбувся гальму. Які прокльони він вигукував на адресу своїх мучителів! Якою лютовою ненависттю світився його погляд! А кагебісти готували йому воїстину середньовічну розправу. Вони послали Віталія до психбарака в Мордовію, потім до Інституту Сербського, а звідти до психтюрми в Сичевку Смоленської області. Уже після звільнення я одержав від Віталія листа, в якому він описував примусове «лікування» в Сичевці: кілька сильних кримінальників хапали його за руки й за ноги, а фельдшер заганяв йому між лопатки підогріту сірку. Від цього одвісала нижня щелепа, температура підносилася до 39 ступенів, кидало в жар і холод, а біль не вгамовувався протягом двох діб. Після чого процедуру повторювали.

Та сама доля чекала і Владіміра Балапонова. Його 11-денна голодівка і рішучі протести

міжнародної громадськості змінили пляни КГБ, і після перебування протягом місяця в мордовському психбараці його повернули в зону, звідки перепровадили до Владімірської тюрми.

Мені до п'ятнадцятьох діб додали ще десять і пригрозили притримати довше. Я оголосив цілковиту громадянську непокору: вів розмови з в'язнями інших камер, не виходив на виклик начальника, лежав удень на підлозі, не лягав спати після віdboю. Невдовзі я почув голос молодого хлопця, що випадково потрапив до ШІЗО: «Оголошу цілковиту громадянську непокору». Від таких виховників (я — вчитель за фахом) треба було якнайскоріше звільнитися. І мене з Юрієм Гродецьким відпровадили до Владіміра.

Миколі Бондареві ще довго довелося лишатися в зоні. Не раз його кидали в ШІЗО, багато днів він пробув там у цілковитій самотності, явивши цим великий приклад стійкості і мужності. Лишаючи його в зоні, ніхто з нас, етапованих до Владіміра, не мав сумніву в тому, що Микола «не зірветься», не заламається. Двічі протягом 35-денних голодівок, коли годувати його починали щойно з дев'ятнадцятої доби, він довів свою незламність. Його ім'я може стати символом на означення людини високої моральної чистоти й вірности своєму слову й ухваленному рішенню.

У Владімірі були здивовані моїм скорим поверненням. Так швидко ще ніхто «не розкручувався». Мій авторитет серед політв'язнів зріс, бо побачили в мені людину, яка вміє здійснювати свої ідеї. Прибуття гурту політв'язнів, що перейшли на статус політв'язня самовільно, надихнуло наших попередників ідейно оформити наслідки і перспективи руху, що народжувався. Політв'язні камери ч. 15 четвертого корпусу у складі Владіміра Буковського, Лева Лук'яненка, Давида Черноглаза, Миколи Будуляка-Шаригіна й інших, разом дев'ять осіб, уклали проект статусу політв'язня. Це було в квітні 1975 р. У травні остаточно відредагований проект був переписаний дрібним письмом у камері ч. 32 третього корпусу, де тоді перебували Владімір Буковський, Давид Черноглаз, Йосиф Мешенер й Анатоль Здоровий. Проект був поширений між усіма політв'язнями Владімірської тюрми. У червні його вдалося передати на волю, і невдовзі він опинився за кордоном. З повним текстом цього документу можна познайомитися в «Хроніці таборових буднів» (в-во «Сучасність», 1976). У післямові до нього говориться: «Дата цього документу не встановлена. Агенство Ройтер повідомило 31 жовтня 1975 р., що, крім вищепідписаних політв'язнів, ще десять політв'язнів підписали цю заяву. Мабуть, текст її був відомий советським дисидентам уже в червні 1975 року».

Тепер, після моєї інформації, відомості про

час появи цього документу і про його створення остаточно з'ясувалися.

Ідея переходу на статус політв'язня самовільно припала владимірцям до душі, і невдовзі майже всі політв'язні Владимірської тюрми стали учасниками цього руху. Кожен політв'язень вислав до Верховного совету копію проекту статусу. А той, хто повертається до зони, намагався провезти його з собою. Не всім це вдавалося, але зони дізналися про цей документ. Владимірська тюрма стала центром і законодавцем боротьби політв'язнів. У 1975-76 роках у ній скупчили таких мужніх діячів опору, як Михайло Макаренко, Кронід Любарський, Владімір Балахонов, Владімір Буковський, Лев Лук'яненко, Микола Будуляк-Шаригін, Бабур Шакіров, Йосиф Мешнер, Давид Черноглаз, Валентин Мороз, Олександер Сергієнко, Вітолльд Вудка, Леонід Педан, Юрій Фйодоров, Владімір Афанасьев, Георгій Давидов, Гілель Бутман, Анатоль Здоровий, Юрій Гродецький, Гунар Роде, Георгій Гладь, Олександер Чекалін, Григорій Приходько, Володимир Ракецький, Микола Бондар, Роман Гайдук, Баграт Шахвердян, Євген Пащнин, Зорян Попадюк, Йонас Вальдман, Владлен Павленков, Юрій Шухевич, Василь Федоренко, Ма-Хун та інші, включно з автором цієї статті.

Влада серйозно занепокоїлася. Усе було урухомлене, щоб зруйнувати цей моноліт — спілку, надихнувши високим піднесенням. Люди вперше в житті повнотою позбулися почуття страху, ви-

трусили з себе лахміття рабської покори і, духово очищені, піднеслися над побутовими вигодами в ім'я Чести і Людської Гідності. Чи це не Подвижництво? Якими жалюгідними карликами виглядали поруч з ними — Велетнями Духу — нікчемні прислужники советської системи...

Коли за першою шісткою слідом пішли інші і за 1975 рік число статусників перевишило шістдесятку, влада зрозуміла небезпеку, яка крилася в цьому русі. Був урухомлений весь арсенал засобів насильства. Ось тут воїстину розквітло беззаконання і проявилося в повному своєму советському близку. Нас примусили примусово працювати у зовсім не придатному для праці приміщенні. У Владімірській тюрмі і тепер кримінальні в'язні працюють у камерах, в яких живуть і сплять. Ми назвали цю систему праці — «СССР» (абревіатура: «спальня, столова, сортир, работа»). Від праці ми відмовилися з принципових міркувань. Нам не видавали продуктів, привезених з табору. Це було грубим порушенням закону, але ж на цьому базується вся советська система. Нас майже стало тримали на суворому режимі при заниженні норм харчування: 1300-1800 кальорій. З усякого природу прискіпувалися й карали зовсім необґрунтовано. Так, наприклад, у січні 1977 р. велике число політв'язнів було переведене на суворий режим за вислови солідарності з французькою компартією, яка підтримала ідею обміну члійських політв'язнів на советських. Нам не вида-

вали листів від рідних і друзів, особливо з-за кордону, наші листи (один на місяць, а на суворому режимі один на два місяці) конфіскували. Нас позбавляли права купувати продукти на два карбованці місячно, не видавали бандеролів, свавільно знімали з рахунку гроші на оплату нашого утримання, видавали товар тільки на зароблені гроші. Скарги на дії адміністрації не відправляли або ж свавільно переадресовували до прокуратури, звідки ми одержували глузливі відповіді. Усі карні органи виправдували дії адміністрації. Нас обмежували в одержуванні літератури. Юридична, медична, політична, навчальна, навіть спортова література була під забороною. Адміністрація тюрми і таборів з відома прокуратури дозволяла собі навіть відкривати листи, адресовані прокуророві, що вважається найгрубішим порушенням закону. Нарешті, влада не зупинялася навіть перед фізичним знищеннем «бунтівників» і серйозним ушкодженням їх здоров'я. З першого-ліпшого природи нас кидали до карцеру. Знущання в карцері можуть послужити темою спеціальної статті. За заборонені вислови в скаргах, за міжкамерний зв'язок, за збереження Біблії, за непривітання начальника, за відмову від праці, за тайнопис у листах. Це приводи. Причини ж у тому, що ми — статусники, люди чести, інтелігенти, сіоністи, націоналісти, демократи, віруючі, діячі опору, які зберегли вірність своїм переконанням, ідеалам! Цим ми накликали на себе

люту ненависть безпринципних садистів, катів.

Наша боротьба за статус політв'язня зробила Владімірську тюрму символом одчайдушного опору советському тоталітарному режимові, символом жорстоких тортур в умовах комуністичної системи. Нелегка доля громадянина СССР, який прагне лишатися людиною. Але наслідки нашої боротьби почали й радісні: до Владімірської зловісної тюрми перестали посылати політв'язнів. Ці наслідки були б ще багато значніші, якби рух політв'язнів за свої громадянські права знайшов підтримку широкої світової громадськості. Таке однаке не сталося через погану поінформованість про рух і, видимо, через те, що західня публіка, живучи в достатку, втомилася боротися за священні людські ідеали. «Грім не вдариться — дядько не перехреститься», — каже народна приказка. Але коли вдарить російська артилерія, західній публіці хреститися буде пізно.

А самовіддані борці в казематах і за колючим дротом, без жодної підтримки ззовні, уже четвертий рік ведуть одчайдушну боротьбу за громадянські права, за людську гідність. Документ, який долає перешкоди і кордони, підписаний гуртом в'язнів мордовських таборів: Паруйром Айрік'яном, Миколою Будуляком-Шаригіном, Михайлом Хейфецом, Іриною Калинець, Іриною Сеник, Нійоле Садунайте, Вячеславом Чорноволом, Данилом Шумуком, Оксаною Попович, Володимиром Осіповим та іншими, — го-

ворить про те, що рух розгорнувся з новою силою. «Ми домагаємося законодавчого введення статусу політв'язня ще до початку нарад у Београді», — пишуть вони.

Не знаю, чи вдалося мені цією розповіддю розбудити хоч одну чутливу душу. Чи зрушиться з мертвої точки питання, що набило вже оскуму, про дійову підтримку політв'язням СССР — цьому мужньому авангардові демократичного табору? Той, хто за ширмою детанту спроможен побачити звірячу пащеку совєтського хижака, не пошкодує сил і засобів для допомоги борцям за права людини.

Розділ III

ДУМКИ ПРО УКРАЇНСЬКО-ЖИДІВСЬКУ СОЛІДАРНІСТЬ

Іван Дзюба

У 25-РІЧЧЯ РОЗСТРІЛІВ У БАБИНОМУ ЯРУ

Виступ відомого українського літературного критика Івана Михайловича Дзюби відбувся 29 вересня 1966 у Бабиному Яру.

Є речі, є трагедії, перед безмірністю яких будь-яке слово бессиле і про які більше скаже мовчання — велике мовчання тисяч людей. Може і нам годилося б тут обйтися без слів і мовчики думати про одне й те ж. Однак мовчання багато говорить лише там, де все, що можна сказати, вже сказане. Коли ж сказане ще далеко не все, коли ще нічого не сказано, — тоді мовчання стає спільником неправди й несвободи. Тому ми говоримо, і мусимо говорити, де можна й де не можна, використовуючи всяку з народ, які трапляються нам так нечасто.

І я хочу сказати кілька слів — одну тисячну частину з того, про що я сьогодні думаю і що мені хотілося б тут сказати. Я хочу звернутися до вас як до людей — як до своїх братів по людству. Я хочу звернутися до вас, єреїв, як українець — як член української нації, до якої я з гордістю належу.

Бабин Яр — це трагедія всього людства, але сталася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї так само, як і єрей. Бабин Яр — це наша спільна траге-

дія, трагедія перш за все єврейського і українського народів.

Цю трагедію приніс нашим народам фашизм (точніше: нацизм. — Примітка упорядника).

Однак не треба забувати, що фашизм починається не з Бабиного Яру і ним не вичерpuється. Фашизм починається з неповаги до людини, а кінчається знищеннем людини, знищеннем народів — але не обов'язково тільки таким знищеннем, як у Бабиному Яру.

Уявімо собі на хвилину, що Гітлер переміг би, німецький фашизм (нацизм же! — Упорядник) переміг би. Можна не сумніватися, що вони створили б близкуче і «процвітаюче» суспільство, яке досягло б високого господарського і технічного розвитку, знало б усі ті наукові та інші досягнення, які знаємо й ми. І, певно, безсловесні раби фашизму згодом «освоїли» б космос і літали б на інші планети реppрезентувати людство й земну цивілізацію. І цей режим усе б зробив для того, щоб утвердити свою «правду», щоб люди забули, якою ціною куплено такий «прогрес», щоб історія виправдала або ж забула безмірні злочини, щоб нелюдське суспільство здалося людям нормальним і навіть найкращим у світі. І вже не на руїнах Бастилій, а на осквернених, утрамбованих товстим шаром піску і забуття, місцях народних трагедій стояв би офіційний напис: «Тут танцюють».

Тому ми повинні судити про те чи інше суспільство не за його зовнішніми технічними до-

сягненнями, а за тим, яке місце займає і що значить у ньому людина, як ціняться в ньому людська гідність і людська совість.

Сьогодні в Бабиному Яру ми згадуємо не тільки тих, хто тут загинув. Ми згадуємо мільйони советських воїнів, — наших батьків, — які віддали своє життя в боротьбі проти фашизму. Ми згадуємо про жертви й зусилля мільйонів советських людей усіх національностей, які самовіддано працювали для перемоги над фашизмом. Ми повинні думати про те, щоб бути гідними їхньої пам'яті, щоб бути гідними того обов'язку, який накладає на нас пам'ять про безліч людських жертв, надій, поривань.

Чи гідні ми цієї пам'яті? Мабуть, ні, якщо і досі серед нас знаходять місце різні форми людиноненависництва і в тому числі та, яку ми називаемо затертим, збаналізованим, але страшним словом — антисемітизм. Антисемітизм — явище «інтернаціональне», він існував і існує в усіх суспільствах. На жаль, не вільне від нього і наше суспільство. В цьому може й не було б нічого дивного, адже антисемітизм — плід і супутник вікового безкультур'я і неволі, перше і неминуче породження політичного деспотизму, і долається він — у маштабах цілих суспільств — нелегко і нешвидко. Але дивує інше: те, що протягом повоєнних десятиліть проти нього по суті не велося дійової боротьби, більше того — він часом штучно відживлювався. Схоже, що забуваються вказівки Леніна про боротьбу з

антисемітизмом, як забуваються ленінські вказівки про національний розвиток України.

А в часи Сталіна були одверті, очевидні спроби зіграти на взаємних упередженнях частини українців і частини єреїв, спроби під виглядом єрейського буржуазного націоналізму, сіонізму тощо — обрубувати єрейську національну культуру, а під виглядом українського буржуазного націоналізму — українську культуру. Ці хитро обмислені кампанії завдали шкоди обом народам і не сприяли їх здруженню, вони тільки додали ще один прикрай спомин у тяжку історію обох народів і в складну історію їх взаємин.

До цих споминів ми мусимо звертатися не для того, щоб роз'ятрювати старі рани, а щоб до кінця вигоювати їх.

Як українці, мені соромно, що і серед моєї нації — як і серед інших націй — є антисемітизм, є ті ганебні, негідні людськості явища, які звуться антисемітизмом.

Ми, українці, повинні в своєму середовищі боротися з будь-якими проявами антисемітизму чи неповаги до єрея, непорозуміння єрейської проблеми.

Ви, єреї, повинні в своєму середовищі боротися з тими, хто не поважає української людини, української культури, української мови, хто несправедливо вбачає в кожному українцеві прихованого антисеміта.

Ми повинні вижити всяке людиноненависництво.

цтво, пересилити всякі непорозуміння і всім своїм життям вибороти справжнє братерство.

Здавалося б, кому як не нам зрозуміти один одного і кому як не нам подати людству зразок братерського співжиття? Історія наших народів настільки схожа в своєму трагізмі, що в біблійних мотивах свого «Мойсея» Іван Франко відтворив шлях українського народу в шатах єврейської легенди, а Леся Українка одну з найсильніших своїй поезій про трагедію України почала словами: «І ти колись боролась, мов Ізраїль . . .»

Великі сини обох народів заповідали нам взаєморозуміння і дружбу. З українською землею пов'язане життя трьох найбільших єврейських письменників — Шолома Алейхема, Іцхока Переца, і Менделе Мойхер-Сфоріма. Вони любили цю землю і вчили творити на ній добро. Бліскучий єврейський публіцист Володимир Жаботинський виступав на боці українського народу в його боротьбі проти російського царизму і закликав єврейську інтелігенцію підтримувати український національно-визвольний рух та українську культуру.

Одним із останніх громадянських актів Тараса Шевченка був відомий виступ проти юдофобської політики царського уряду. Леся Українка, Іван Франко, Борис Грінченко, Степан Васильченко та інші видатні українські письменники добре знали і високо цінували велич єврейської історії та єврейського духу, з щирим

уболіванням писали про страждання єврейської бідноти.

В минулому у нас не тільки сліпа ворожнеча і прикрі непорозуміння, хоч їх було і багато. В минулому — і зразки мужньої солідарності та взаємодопомоги в боротьбі за спільні ідеали свободи і справедливості, за кращу долю своїх націй.

Цю традицію ми, теперішнє покоління, і повинні продовжувати, протиставивши її поганій традиції недовіри і недомовок.

На жаль, є ряд факторів, які не сприяють укоріненню і поширенню отієї благородної традиції солідарності.

Серед них — відсутність справжньої публічності, гласності в національних справах, в результаті чого навколо болючих питань створюється своєрідна «змова мовчання». Добрим прикладом для нас тут могла б бути постановка цієї справи в братній соціалістичній Польщі. Відомо, якими складними були відносини поляків та єреїв у минулому. Тепер же не лишилося й сліду колишньої недоброзичливості. В чому «секрет» такого успіху? Поперше, поляків і єреїв здружило спільне лихо в другій Світовій війні. Але лиxo і в нас було спільне. Подруге — і цього в нас, на жаль, немає — в соціалістичній Польщі міжнаціональні відносини є предметом наукового соціологічного вивчення та публічного громадського обговорення, предметом постійної уваги і втручання преси, літе-

ратури тощо, — а це все і створює атмосферу доброго і успішного національного та інтернаціонального виховання.

Про таке — дійове, а не тільки на словах, — виховання повинні дбати і ми, докладаючи всіх своїх сил. Ми не можемо залишати поза увагою фактів антисемітизму, шовінізму, неповаги до будь-якої національності, хамського ставлення до будь-якої національної культури і національної мови. Хамства у нас багато, і в багатьох воно починається з відмови від самого себе, від своєї національності, культури, історії, мови, хоч така відмова не завжди буває добровільною і не завжди людина в ній винна.

Шлях до справжнього, а не фальшивого братерства, — не в самозабутті, а в самопізнанні. Не зрікатися себе і пристосовуватися до інших, а бути собою і шанувати інших. Євреї мають право бути єреями, українці мають право бути українцями у повному і глибокому, а не тільки формальному значенні цих слів. Хай євреї знають єрейську історію, єрейську культуру, мову і гордяться ними. Хай українці знають українську історію, культуру, мову і гордяться ними. Хай вони знають історію і культуру один одного, історію і культуру інших народів, вміють цінити себе і інших — як своїх братів.

Досягти цього важко, але краще прагнути до цього, ніж байдуже махнути рукою і плисти за хвилею асиміляторства і пристосовництва, доб-

ра од яких не буде, а буде лише хамство, блюз-нірство і приховане людиноненависництво.

А ми повинні всім своїм життям заперечити цивілізоване людиноненависництво і суспільне хамство. Нічого важливішого за це тепер для нас немає, бо інакше всі суспільні ідеали втрачають свій сенс.

Це наш обов'язок перед мільйонами жертв деспотизму, це наш обов'язок перед країнами людьми українського і єврейського народів, які закликали до взаємопорозуміння й дружби, це наш обов'язок перед українською землею, на якій нам жити разом, це наш обов'язок перед людством.

Отець Василь Романюк

ЗВЕРНЕННЯ ДО ВСІХ ЄВРЕЇВ І ДО ВСІХ ЛЮДЕЙ ДОБРОЇ ВОЛІ

Мало знайдеться на світі народів, історія яких не була б у той чи інший спосіб переплетена з історією ізраїльського народу. Господь вибрал цей народ, прикріпивши йому унікальність долі — долі нелюдсько тяжкої, але разом з тим він наділив його особливою стійкістю. Ця стійкість, збагачена вірністю заповітам батьків, споконвіку показує світові приклад небуденної духовости. Два невимовно довгі тисячоліття нащадки великого Авраама стогнали у вавилонських неволях, одягалися у веретище і посипа-

ли голову попелом. І, нарешті, за виконання приреченого і заради кращих із синів Ізраїлю, над Сіоном засіяла зоря Давида і світло її сягнуло до найглуших закутків діяспори, осяявши надією обличчя тих, у чиїх серцях ніколи не вмирала надія повернутися на землю своїх батьків і сколихнула тих, які під гнітом віковічних утисків ледве не зrekлися важкої та славної принадлежності до сімени Якова.

Нема сумніву, що одним з основних критеріїв духовості, людяності і культури того чи іншого народу є його ставлення до єврейського питання. Так було і так буде на віки вічні. В наші часи, коли так чудесно здійснюється пророчене Всевишнім повстання Ізраїлю з праху, ставлення тої чи іншої держави до єврейського питання значною мірою зводиться до проблеми єврейської реабілітації. Взагалі держава, ворота якої закриті для вільного пересування людей, не може бути антидемократичною, але вона всемеро нелюдська, коли перешкоджає єреям повернутися на землю своїх предків. Довгі роки советський уряд лицемірно віщував, що в СССР нема єврейського питання, як нема й єреїв, які хотіли б вийхати до Ізраїлю, аж поки 1970 р. група єреїв, що її очолював Е. Кузнеців і Димшіц, не зробила спроби нелегально покинути країну, яка стала їм тюрмою. З того часу советська еміграційна політика, галасливе лицемірство якої було публічно викрите, частково лібералізувалася — багато й багато тисяч

уже змогли виїхати з СССР, ще більше тисяч мріє про це. Право на еміграцію — велике людське право, і коли воно здійснене хоч у такій малій мірі, як це здійснено в СССР, багатьом дихається легше.

Але що ж ті, що так самовіддано повстали проти фараонства, лицемірства і жорстокості? Доки ще страждали їм у темницях, що їм неправі судді офіційно поставили як провину за те, що вони відважно здерли підступну машкарку з обличчя фараонства, за те, що вони стали символом стійкого спротиву найліпшої частини єврейства державній політиці змушування усіми правдами і неправдами до асиміляції. Ні, — асиміляція це не є фізичне знищення народу, це традиційний геноцид, який трудно приховати від очей світу та уникнути загального обурення, це — той засіб, який націлений на самий сенс життя, на дух його. Цій хитромудрій і пляномірно провадженій політиці асиміляції можуть протиставитися тільки сильні. Іх мало, але навіть із самим фактом свого існування вони викривають чорну несправедливість задумів асиміляторів, бо тимчасові успіхи асиміляторів не є наслідком їхньої справедливості, а лише результатом їхньої сатанічної могутності.

Хіба, наприклад, Е. Кузнецов, про якого можна сказати євангельськими словами: «Це — істинний ізраїльтянин, в нього нема лестощів», не є наочним свідченням про безпідстав-

ність захованих сподівань Богоборчої держави, яка в зловісній гордості своїй перешкоджає людям жити згідно з традиціями батьків і намірилася створити т. зв. нову людину, міцно приковану до визнавання лише ідеології, що схвалена урядом?

Кузнецов — людина багатьох яскравих талантів, чудовий організатор і проникливий знавець людей. Хіба не міг би він, подібно до багатьох інших і навіть з більшим успіхом, пристосуватися до цієї системи, заглушивши волелюбні поривання, веління совісти і поклик крові? Але він вибрав інший шлях, і ось уже 15-ий рік несе мученицького хреста в'язня, що особливо важкий для нього, як для єврея і для небуденної людини. Не диво, що ця самобутня постать стала в нашій каторжній зоні подібною до лакмусового паперу, що виявляє справжнє обличчя кожного: нема жадної людини, яка б не шанувала Кузнецова, як нема й жадного мерзотника, який би не лякався та ненавидів його. Така недвозначна поляризація добра та зла, одним із стрижнів якої є ставлення до того унікального феномену — сімени Авраама та Якова, є характеристична для всього світу, і я в молитвах своїх прошу Господа, щоб вчинив Він ту гармонію міжнаціональних і різноісповіданельних відносин, яка склалася у нашій в'язниці протягом багатолітнього щоденного супротивлення силам темряви, взірцем для всіх чесних людей.

Я звертаюся до всіх людей доброї волі і, в першу чергу, до всіх істинних синів Ізраїлевих із закликом зробити все можливе для звільнення Едварда Кузнецова та його товаришів. Вони — дух цього позбавленого духовості світу, і боротьби за їхнє визволення з полону не можна віддати на поталу будь-яким тоталітарним міркуванням.

Для багатьох із нас, людей іншої віри, доля їхня стала символічною. Нехай же послужить їхнє визволення праобразом майбутньої волі для усіх дітей Господніх!

1 вересня 1977

Євген Сверстюк

ЗЕРНА УКРАЇНСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКОЇ «СОЛІДАРНОСТИ»

Цей документ дістався в рукописній копії; в кількох місцях текст має пропуски й перекручення, часом дрібні, іноді такі, що затирають значення. Усі конъєктури взяті в квадратові дужки. Залишаємо за автором термін жид замість єврей.

■
У нас багато спільних святынь, у нас багато однакових невільничих страждань і гіркоти історії. У нас схожа печальна слабість шукати рідну кров — велики імена — на полі чужої

слави і забувати живу кров, яка тече в пісок. На нашій несвоїй землі ми так само гнані, як і жиди, які приютилися в благодатному краї, по якому раз-у-раз пролітають спустошення. У нас острівки світлої приязні над холодним хаосом відчуження. Наша печальна історія не дала нам бути собою, щоб утвердити ідеал спільної дії на рівні гідності і взаємоповаги. Немає дражливішої теми, ніж тема психології націй і взаємин націй, і всі прагнуть триматися далі від національного егоїзму і близьче до ідеальних гасел. Відчуваю, наскільки легко затягується ця тема в машину політичної кон'юнктури і як важко підняти правду над солодкою чи лукавою правдоподібністю. Але це суворий обов'язок. Коли читаєш у В. Коротича, як йому в американському університеті ставилося запитання: «Чому всі українці антисеміти?», відчуваєш брехню в кожному слові, починаючи з кон'юнктурної брехні самого Коротича. І мусиш взяти слово.

«Народи, серед яких жиди живуть, усі разом і кожен зокрема, — явні чи приховані антисеміти!» — (Теодор Герцль). Візьмемо це як своєрідне визначення самого поняття антисемітизму, як негативно-емоційне вирізnenня розсіяного в світі народу, який історичною долею, традиціями, способом життя і побутом, психологічними прикметами зливається в єдине ціле. Україна — земля давніх жидівських поселень. Українці — нація колонізована і нескорена,

земля вічних повстань, пожежі яких розлива-
лися на всіх, передусім чужих, бо чужі завжди
орієнтуються на господарів становища — на
владу. Українці — нація пройнята християнсь-
ким духом терпимости, щирості, прощення. Ми
розуміємо народи, які хочуть зберегти свою ві-
ру, своє місце. Але наше власне місце захма-
рене грозою, коли над ним висять все нові й
нові кари.

Звернемося до виразників нашого духу —
наших співців. Перша половина XIX століття
дала в усіх країнах немало виявів традиційного
етнічного патріотизму як протиставлення [в] Шевченкові. Ляхи, жиди, німці віддзеркалюють
це протиставлення. [Але] тут немає ворожості
до нації (навіть в апoteозі помсти Ярема розу-
міє, що жид — жертва між молотом і ковад-
лом), а документ з підписом Шевченка проти
антисемітського випадку петербурзького жур-
наліста В. Зотова (столичний журнал «Іллю-
страція») абсолютно виражає його принципове
ствалення до жидівської нації і відповідає його
духові поваги. Цей дух пізніше заговорив уста-
ми, що посміли заманіфестувати свої політичні
погляди: «Народе, вік порізнений зі мною сра-
мотою людської ворожди». Це голос П. Грабов-
ського кладе межу наївности аморфно-етнічного
патріотизму, це вже голос політичної свідомос-
ти нації. Далі ми знайдемо десятки таких голо-
сів і одкінемо крохоборів, які порпаються в епі-
тетах «проти». В умовах вільнішої преси I.

Франко писав багато на цю тему, багато мучився над цим питанням, поки не виідеалізував народолюбця Вагмана в «Перехресних стежках». Але заповітне його слово [в] «Мойсеї». Це не просто поема на біблійну тему — це твір національного генія про свій народ на паралелях духу народу жидівського. [А далі в Лесі Українки:] «І ти колись боролась, як Ізраель, Україно моя» (нинішніми совідеологами вилучено з повного 12-томного видання Л[есі] Українки). Це та сама проблема в Л[есі] Українки, — поглиблена в її драмах, де вона наші проблеми, наші думки і почуття висловлює устами геройв-жидів. На духовому рівні наша спільність у широкому пляні є у Сковороди. В пляні людянності у М. Коцюбинського і ряду інших наших світильників, — це не холодна толерантність, не епізодична симпатія, не тимчасові політичні гасла — це щось глибинніше, що йде від національного самоусвідомлення на дорогах долі і спільніх духовних джерел.

Якою мірою причетна до такого самоусвідомлення українська нація? Великою мірою, тим більшою, чим вища культура і національна самосвідомість особи. Сам я, далеко не найкраща і не найсвітліша крупинка української нації, — зустрічав у простому народі найчастіше просто нерозуміння того, що таке антисемітизм, кому і навіщо він здався, нехіть говорити про жидів огульно. Зустрічав [також] холодну підозру: «Вони нас усіх ненавидять!» Зустрічав

закиди: «Жиди зв'язані всі круговою порукою». Зустрічав заздрість до їхніх багатств чи іронію на рівні анекдот. Рідко зустрічав суетні версії про жидомасонів. Зустрічав усе, що є серед міщан, що далі в ліс, — тим більше дров. Там усі всіх звинувачують безнаціонально, міжнаціонально й інтернаціонально. Я не беруся судити, чий міщанин кращий... Коли відкинути брудний намул, — залишається фактом тенденція в українському народі мати з жидами спільні справи і цінувати жидів більше, ніж судити про їхні хиби. Ця позитивна тенденція завжди пересилювала ворожнечу, насаджуувану «дівіде ет імпера».* І це головний чинник наших взаємин. Скільки я пам'ятаю українців різного віку й виховання — у них доброзичливе ставлення до Ізраїлю, не зважаючи на щоденні іньєкції радіо і преси. На глибині у нас доброзичливість, на глибині немає ненависті, а прояви антисемітизму — імпульсивні настрої людей недалеких і забитих, «з пунктом», які льояльно відводять свої негативні емоції туди, [куди] показує власть. Українці — гартований, стоїчний, витривалий, життєстверджуючий народ, їм чужий дух відчаю, споріднений з антисемітизмом (такою є справжня картина).

Я не знаю, чи є подібні до згаданих вище зустрічні кроки з боку тих жидів, що жили чи живуть серед нас, і [не знаю,] хто в більшім

---

* Лат. divide et impera — Діли й пануй.

боргу один перед одним. Не знаю, бо в нас тільки партійно-конъюнктурна інформація, яка пригнічує і принижує наші національні почуття. Вони приховуються, споторюються. В українському самвидаві я не зустрічав жадної речі з антисемітськими нотками. На жаль, уже в таборі я почув від приятелів-сіоністів, що їм траплявся самвидав з антиукраїнськими нотками (як засіб підняти людей на виїзд до Ізраїлю). Якось з Москви Л. Плющ привіз «Протоколи сіоністських мудреців» із статтею, яка викривала фальсифікацію. Я ознайомився, і десь це потонуло в паперах. «Протоколи» не мали читача, були мертвою грудою букв і паперу.

Зате широко ходила в українських колах книга статей Жаботинського — чесне і мужнє жидівське слово про тягар історії, про борг, про взаємний обов'язок. Прикро було, що ця річ не прийнялася глибоко в жидівському середовищі, вона не потрапила в сіоністське русло. А людям, які не любили нагадувань про те, хто вони, — річ ця просто неприємна: вона будить, зобов'язує, кличе до дії, до жертв. А про те, що Жаботинський все ж видатна постать, я дізnavся вже в таборі. Отже, мудрі жиди говорять про свій борг і спонукають нас задуматися про наш борг. Нерозумні звинувачують нас. Бо так само можна звинувачувати ріку, як[а] прориває греблю і тоді вже несе на своєму шляху правих і неправих. Мудрі українці говорять з гідністю про добру волю, нерозумні засуджують

жидів, за що тільки можуть. Це не егоїстичні, а серйозні життєві питання про спільний позитивний капітал, який закладає основу нормального позитивного розвитку без допомоги фіктивних словесних кредитів на потребу одного дня. Мені уявляється нинішній українсько-жидівський альянс передусім з морального боку — як поворот у русло позитивних почуттів, як розмова рівних, які звільнилися з чужого одягу фальшивого маскування під чужу мову, поняття, чужу правду, чужі інтереси, чужий слизький місток, який ніби з'єднував, а насправді стикав лобами, стимулював хитрість і лукавство. Ми їм бажаємо добра, шануємо їхні святыні, їх землю обітовану, вони нам бажають добра, бажають стати господарями на своїй землі.

Отже, ми на доброму шляху гідності, самоповаги, взаємоповаги. Ми маємо печальний досвід фальшивої дружби під наглядом і знаємо, що коні в одній упряжці, раби на плянтациї, міщани в одній черзі за привілеями, довір'ям і винагородою не можуть шанувати один одного, а дотикаються один одного колючим боком. І ми знаємо, що по-справжньому поважають один одного лише гідні і відповідальні господарі в своєму домі.

В ССР місце зустрічі людей, національно і духовно розкріпачених, одвертих, — політичні табори. Я ж думаю, [що] українсько-жидівський політичний альянс, визначне зближення

українців і сіоністів у таборах [— це] скоріше давня традиційна позиція українців, [продовжена] у таборах, [що] патріотична одвертість і безкомпромісність була єдино прийнятною сіоністам — людям прямим, принциповим, сповненим глибокого патріотизму й ідеалістичної любови до своєї історично духовної батьківщини — Ізраїлю. Треба сказати, що наші сіоністи в таборі швидко звільнялися від комплексів, від уявлень, якими їх наділило комуністичне середовище. Особливу повагу в мене викликали ті духовні зусилля, на які здобулися юнаки, що вже за гратахами відкрили в своєму серці дорогу до свого Бога, якого не знали з дитинства, до Бога своїх предків, своїх святынь. Це дорога суворих самообмежень і заборон, дорога, за високу радість якої треба платити стражданням.

У мене відразу склалися найближчі стосунки з релігійними сіоністами, може тому, що в них широкий духовний діапазон, активніший духовний пошук, вища чуттєвість до духовних проблем. Невгамовний, енергійний, завжди готовий кинутись у бій чи на допомогу, завжди принциповий Шимон Грилюс відкривав для себе нові духовні сфери, любив ділитися своїми відкриттями, і було радісно дивитися, як він розбуджує себе, щоб бути гідним стати на землю обітовану. Зовсім коротко з'явився в Пермський табір, після Владімірської тюрми, Аріє Вудка. Скромний, інтелігентний, поетично настроений і водночас до всіх уважний, з постій-

ним запасом добра і приязні, він відразу завоював симпатії моїх земляків і зачарував своєю плавно-милозвучною українською мовою. Здавалося, що всім хочеться сказати «Наш Аріє» про цього юнака, який світився привабливою посмішкою на відльоті в рідний край. І, звичайно, обдарований духом Йозеф Менделевич, світливий ідеаліст, що вічно почував себе часткою ізраїльського духу, історії, долі. Його я знав найдовше і мав з ним найцікавіші розмови. Десять мені вчувається, як у сусідній камері ПКТ (нас посадили нарізно) він чистим голосом виспівує Давидові псалми і затихає на оклик наглядача: «Менделевич, это вам не синагога». І згадується прощальна усмішка його світлоголубих очей: було передчуття, що нас розкидають. [Згадується розмова:] «Кого б ви взяли на роботу [свого чи нашого], якби наш був явно обдарований?» — «Дивлячись, на яку роботу», — усміхається я, — «але все ж таки я б узяв обдарованого». — «А я б не брав чужого, нехай застосовує здібність на своїй ниві». Але згодом передумав: «Я б теж, мабуть, узяв би вашого обдарованого». Він явно дотримувався суворих вимог і заборон своєї віри. Мав він печать відособленості, і все таки з ним [я мав] більш спільнного, ніж з тими, що все ніби спільне. Мені б хотілося його і взагалі сіоністів з табору познайомити з моїми приятелями в великій зоні. Усе це люди, гідні поваги, починяючи від їхнього пілота Марка Димшица, якому

не вдалося прокласти повітряну трасу, зате довелося разом зі своїм екіпажем прокласти історичну трасу духовного єднання з батьківчиною. Сіоністи в таборах стоять настільки духовно вище від своїх одноплемінників, що між ними мало спільногого. Дуже достойні люди. З ними, як і з нами, не церемоняться.

Але їм видніється в далині привітний рідний берег нового життя, а ми десятиліттями плаваємо по колу, без надії сподіваємося, тримаємося зусиллями духа, любови, віри. І не треба бути мислителем, щоб зрозуміти жидів: нація особлива, як особлива книга їх історії. Справа не в банальному переліку великих імен. Зараз ми є свідками дива: країна, ледь помітна на карті світу, з населенням великого міста, займає в свідомості людей, в щоденній пресі тисячу разів більше місця, ніж на карті. А хіба не диво, в яке десять років тому ніхто б не повірив, [що з країни,] де якщо і є щось священне, то це непорушні кордони — раптом виїжджають люди за викликом в Ізраїль. Це факти, які підносять жидів у власних очах і зводять до мізеру єврейського обивателя, який і далі мріє про тепле місце і невтральне прізвище.

Єврейської проблеми змалку я не знав. У школу зі мною ходили жидівські діти. Суботу святкували, і ніхто до них не мав жадної претенсії. Проблеми виникли з приходом «перших сов'єтів» у 1939 році — нам сказали, що жидів

нема, є євреї. Це поставило в фальшиве становище наш народ, який говорив по-старому, і класичну літературу, в якій слово «жид» — назва нації, аналогічно, як і в поляків, і самих жидів, котрі посміхалися з привілею називатися по-іншому і жартували: «І це все, що вони нам принесли?» Мої шкільні приятелі ще гостріше відчули проблему: вони змушені були в суботу ходити до школи. Один Бог знає, скільки довелося за рік витерпіти маленьковім п'ятиклясникам Іцикові, який носив пейси, молився і не брав пера до рук у суботу (мужнє серце, він тримався один).

Вибухла війна, і жидівська проблема заглянула нам у вічі чорними дулами автоматів. Соромно було зустрічатися з одноклясниками. Страшно було, коли дехто з батькових приятелів [— жидів], добре знайомих нашій сім'ї, на якийсь час утікали до нас — з гетта на село. Страшно і недоцільно: «Там ще Бог зна, як буде, а тут нагряне гестапо — і смерть». Село ще спало, заціплене жахом, і боялося переховувати навіть власних дітей, яких забирали до Німеччини на роботу (Ніхто ж не вірив, що повернуться!). Хто ж міг уявити, що за рік автомашини зможуть пробиратися до сіл тільки в супроводі танків, що в райцентрі Горохів [німці] повісять на телеграфних стовпах 50 селян (з написом «бандит») і розкинуть кумедні листівки проти «українсько-сталінських націоналістів», а в 1944 р. цих людей опору заклейм-

лять «українсько-німецькими націоналістами»? Тут, у таборі, часто переграють минуле. Що було б, якби окупанти запізнилися зі своїм страшним злочином лише на один рік? Ясно, де були б ті жидівські хлопці, які в гетті відстрілювалися з пістолів. Розповідають про вірність і гідність тих жидів, які були в УПА. Можна уявити, який міцний фундамент солідарності утвердила б ця спілка двох націй, що раніше лише сподівалися: а може зараз не наша черга першими під косу? Українці схильні ідеалізувати чужих, які щиро підтримують нашу національну справу і завжди готові платити взаємністю. Нас так мало пестили чужі своєю увагою чи навіть простим визнанням нашої правди... Один такий факт солідарності перекриває сотні каламутних фактів як: начальник НКВД був з прізвищем Штейн, а поліцай з прізвищем на-енко. Бо, коли б поміняти місцями ці прізвища, було б не легше, [дарма що] друга черга на розстріл має ілюзію про привілей... А найпідліший елемент з неї вискачує виконувати будь-які послуги владі, [особливо] в суспільстві, ідеологія якого орієнтується на міщан і сама розмовляє корисливою мовою міщан.

У суспільстві, враженому негативним принципом — страхом, що стоїть на сторожі незайманості докторів, ненавистю, що лежить в основі віри в прогресивну силу клясової боротьби, брехнею, що служить знаряддям сьогоденної користі, — в цьому суспільстві все пливе

на негативних емоціях. Треба мати великий запас любові і душевних сил, щоб не зісковзнути в вічних чергах на ту вичовгану стежку негативних емоцій і полегшених пояснень — звинувачень. Де ж візьметься запас любові в тому селі, в якого забрали традиції, віру, а дали льозунги й плякати? У місті без святынь, без сяючих культурних осередків і без права об'єднуватися птахам з однаковим пір'ям? У тій школі, де мертвий стандарт гасить дитячу усмішку?

Нинішня преса в УССР у своєму антиукраїнізмі заходить так далеко, що навіть злочин геноциду охоче перенесла б на українців: то тут, то там проскакують «свідки», «документи», які недалекий жидівський міщанин легко прийме за чисту монету (мовляв, «це ж вони самі про себе пишуть»). З другого боку, цю ж пресу, як занудна осіння сльота, обложила антисемітськи приправлена кампанія проти Ізраїлю, де після слів «расизм», «фашизм» уже можна просто лаятися, а зденаціоналізований український обиціватель цими інъекціями ненависті може підживитися... Тим часом власні національні справи [i] теми заборонені, з гіркотою загнані в підсвідомість, і вони проскакують звідти лъояльним вибухом: «Це все через них!» Сумно, що цю лиху ролю, буває, виконують і ті, що покликані сіяти розумне, добре, вічне. На додому комусь «зверху» вони нехтують своє національне ество, демонструють індиферентизм до нього

і часто залазять на чуже поле, щоб там погавкяти на чужих розвінчаних богів. Коли гавкає, тоді наче почуває себе «зверху» і боїться відірватися з прив'язі на волю, бо там хапають гицелі.

Казав мені один сіоніст: «Ваш може зледащти, спитися, опуститися в побуті, наш же як візьме заданий слід, то хоч його вогнем печі . . .» Це окреме питання, чий пес псіший, зате я не сумніваюся, якби зараз випустили спеціальну безоплатну державну уніформу для стукачів — в наші дні наш одягнув би її «для авторитету».

Стеля опустилася так низько, що все виглядає карикатурно і жалюгідно. Але я вірю, що ми знову підіймемось і виживемо там, де б ніхто не повірив.

Досить було холодного просвітку 60-их років, щоб над каламутною офіційною мудрістю з'явились острівки солідарності між українською і жидівською молоддю. Головне — подолати негативний емоційний бар'єр, пересилити негативний напрямок інформаційного потоку, і далі піде здорова течія життя.

Мені вбачається якийсь феномен і в тому, що наш народний педагог [В.] Сухомлинський чи не найбільше перегукується з Янушем Корчаком. Українців окрило диво відродження Ізраїлю, диво витримки народу, який крізь тисячоліття гонінь зберіг свій дух і проніс волю до вільного життя.

«І ти колись боролась, мов Ізраель, Україно
моя» — лунає голос Л[есі] Українки. «І ти ще
встанеш знов, як встав Ізраїль» — відчулює в
наших серцях.

Грудень 1977
Пермські табори

«Грані культури»

ПОМІЧ УКРАЇНСЬКОМУ ЄВРЕЙСТВУ

Серед багатьох справ і питань, анонімний автор самвидавного публіцистичного твору «Грані культури» розглядає також і проблему українсько-єврейських відносин у майбутній самостійній українській державі. Дотичний розділ друкуємо як важомий вклад у сучасну дискусію про українсько-єврейську співпрацю.

■

Однією з найважливіших задач і зasad — як цільності проблеми національної, як глибокої, органічної, цілеспрямованої солідарності двох близьких духом, історичною долею та тісно пов'язаних історичними зв'язками народів, що тривалий час, особливо нині, по-злочинному затиснуті лещатами етноциду, — однією з найважливіших задач українського визвольного руху і всіх національних сил була й залишиться на наступні роки боротьба за віднови-

лення на території України єврейських храмів-синагог, зосередження зусиль і активна праця на відродження в повному обсязі національно-культурного життя українських єреїв.

Українське єрейство, як невід'ємна та органічна клітина єврейської нації, — велика ціліна, самостійно-своєрідна і духовно потужна одиниця в організмі України, правом отримала гарантії на власне національно-суспільне життя й насамперед функціонуючі громади та об'єднуючі їх синагоги, право на пресу та видавництва мовою іврита-їдиш, засоби інформації, освітні заклади, право на внутрішнє самоврядування та автономні військові загони й, без сумніву, гарантоване право на реальні можливості вільного вибору громадянства, виїзду на землю батьків і функціонування на ній ізраїльських організацій, або господарства.

Проте куцо обмежені імперським «правопорядком» на всій території, а в Україні як елементарній адміністративній одиниці імперії зокрема, єреї навіть більшою мірою, ніж інші поневолені народи, позбавлені прав, зроблені об'єктом постійної насильницької асиміляції, а в останні десятиріччя, у зв'язку з інтересами на Близькому Сході і крахом московської політики в цьому регіоні, українські єреї стали об'єктом шаленої антисемітської кампанії, як відгалуження глобальної антиізраїльської стратегії Москви.

Імперськими засобами інформації приведено в рух механізм безпрецедентного розгулу, неподобства, розгорнуто тотальну кампанію зоологічного антисемітизму, цькувань, нападок. Цинічна пропаганда й масове поширення наклепів, злоби, ненависті ведуться усіма наявними каналами й на всіх суспільних щаблях.

Але преса і видавництва, радіо і телебачення, з уваги на світову громадську думку, примушенні обмежуватися повними гебельськими «прийомами чорної пропаганди», запущеної на повну потужність і без елементарних норм моралі. Її джерела, її механізм передачі чуток працює за принципом «все средства хороші» й, не гребуючи наймерзеннішими прийомами, виливає потоки бруду, котрі ощельмовують євреїв. В аналогічному становищі опинилася хіба ОУН та активно діюча українська еміграція за кордоном.

Виплеснутий з «чорного ходу» бруд смакується палким до нього російським обивателем на національних територіях інших народів, підігріває успадковане генетично «бей жидов — спасай Россею» й передані історичною традицією погромницькі настрої п'ятої колони, заряжуючи ними і місцеве населення, маскуючи цим справжніх колонізаторів, дійсних винуватців матеріальних скрут і важкого становища мас — намагаються перетворити євреїв в об'єкт «глумлення, злоби і спускання пари» з перегрітого котла.

Антисемітизм — небезпечний комплекс нижчевартості, стан злобної психопатології російського міщанина-шовініста будь-якого рангу. Способ мислення люмпена та кримінального елементу — явище масове й вимагає рішучої принципової відсічі, викриття та знешкодження. А українське єврейство — наш давній і надійний політичний союзник. Не вдаватимемось до історичних аналогій типу ідеї про Україно-Юдею, чи політичну єдність і спільну боротьбу проти окупанта періоду нашої державності, дослідження українсько-єврейських зв'язків і союзів минулого. Сьогодні є інша політична ситуація: єврейський народ відродив свою державність, а перед нами ще тернистий шлях до її відродження.

Але становище єреїв в імперії вимагає нашої допомоги, захисту їх і спільної праці. Адже по-російськи грубий тиск на єврейство, гранічно обмежений ценз, а, по суті, заборона на освіту, аналогічні заборони на більшість посад, цькування кожного, хто відкрито й з гордістю називає себе єреєм.

Єврейське питання — невід'ємна частина національної проблеми в імперії, в тому її української, і широка включеність цього питання в програму дій української опозиції, з зосередженням зусиль нарівні зусиль у нашій проблемі — одна з найважливіших задач українського визвольного руху. І саме рівень постановки та міра осмислення цієї проблеми свідчить

ме про зрілість та розмах українських визвольних змагань.

Захист прав єврейського народу України, боротьба за розвиток його національної культури й повернення євреям мови у пресі, видавництвах, освітніх закладах, найважливішого і найнеобхіднішого елементу національної культури, сприяння та заключення переходу єврейських російськомовних діячів культури в сферу рідної або української, вимоги поновлення на території України усіх функціонуючих раніш синагог, єврейських освітніх закладів, газет, журналів, боротьба за прийняття законодавчого акту на право подвійного громадянства і право на вільний виїзд в Ізраїль — той мінімальний комплекс елементів єврейської національної проблеми в Україні, які вимагають щоденної уваги, цілеспрямованої праці і які в спільній з євреями боротьбі за відродження національно-спільногожиття сприймалися рухом у минулих роках і залишаються актуальною та невід'ємною частиною високої, зрілої відповідальності кожного українця за долю нашої нації.

